

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

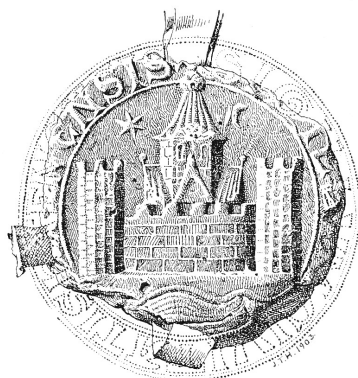
Historiske meddelelser om København 2016

Selskabet for Københavns Historie

Historiske meddelelser om København

2016

Udgivet af

Selskabet for Københavns Historie

Historiske meddelelser om København 2016

© 2016 Selskabet for Københavns Historie og forfatterne

ISSN 2245-1293

ISBN 987-87-85099-05-1

Redaktion: Hanne Fabricius, Inger Wiene, Lasse Jonas Bendtsen, Peter Thorning Christensen og Bjørn Westerbeek Dahl (ansv.)

Korrektur: Forfatterne, Anne-Lise Walsted, Mads Gregersen og Bjørn Westerbeek Dahl

Bogtilrettelægning og design: IC-Design, lykke@ic-design.dk

Tryk: Printfinder, Riga, Letland www.printfinder.lv

Historiske meddelelser om København udgives af Selskabet for Københavns Historie og fungerer som årbog for Selskabets medlemmer.

Redaktionen har indhentet ophavshavernes tilladelse til gengivelse af illustrationer, der er underlagt ophavsrettigheder. I enkelte tilfælde har det dog ikke været muligt at få kontakt med rettighedshavere, der derfor vil blive honoreret i overensstemmelse med normal praksis ved henvendelse til Selskabet for Københavns Historie.

I perioden fra 1907 til 2010 blev årbogen udgivet af Københavns Stadsarkiv, der dog benyttede titlen "København – kultur og historie" i perioden 2009-2010. 2009 var betegnet "Bind 1".

Abonnement på årbogen: opnås ved skriftlig henvendelse til Selskabet for Københavns Historie,
c/o Bjørn Westerbeek Dahl
Willemoesgade 61.4.th., DK-2100 København Ø
eller via kontaktformularen på Selskabets hjemmeside:
www.kobenhavnshistorie.dk

Ved indlevering af manuskripter og forslag til artikler benyttes ovenstående adresse. En skrivevejledning findes på www.kobenhavnshistorie.dk

Forsidebilledet: Akvarel af M. Bang, 1786. Gengivet med venlig imødekommenhed fra M/S Museet for Søfart, Helsingør.

Tegningen på titelbladet: Omtegning af Københavns ældste segl fra 1296, som gengivet i H.U. Ramsings Københavns Historie og Topografi i Middelalderen, Bind 1, 1940, s. 129.

Indhold

- 5 **Stormen på København 1659:**
Et dynamisk erindringssted med
dysfunktionelle monumenter
af Sebastian Olden-Jørgensen
- 22 **Bremerholms slaver**
af Ole Mortensøn
- 54 **Gips og voks på Østergade og Værnedamsvej**
Hofgipser Carlo Antonetti og hans svigersøn
mekanikus Nicolai Urban Møller
af Ida Haugsted
- 82 **Henriette Skrams barndoms minder**
ved Eyvind Lyngsie Jakobsen og redaktionen
- 156 **“Storbyens allerlaveste Kryb”**
Den københavnske Sædelighedsskandale 1906-1907
af Cecilie Bønnelycke
- 186 **Rettelse til årbog 2015**
- 187 **Forfatterbiografier**
- 188 **Person- og stedregister**
ved Bjørn Westerbeek Dahl

Stormen på København 1659

Et dynamisk erindringssted med dysfunktionelle monumenter

■ Af Sebastian Olden-Jørgensen

Den franske historiker Pierre Nora formulerede for efterhånden en menneskealder siden begrebet lieu de mémoire, erindringssted, der har gået sin sejrsgang blandt kulturhistorikere i store dele af verden. Hermed mener han et sted i fysisk eller overført forstand, hvor historien fortættes og indgår i symbiose med erindringen. Nora opererer nemlig med historie og erindring som helt forskellige størrelser. Historien er den kritiske, omfattende, pålidelige, men også evigt ufuldstændige rekonstruktion af fortiden. Erindringen er den identitetspolitiske, følelsesfulde og frem for alt levende og afrundede, men også ensidige og evigt foranderlige tolkning af fortiden. I erindringsstederne mødes historie og erindring i et dialektisk spil, for erindringen "slår rødder i det konkrete, i rummet, i gesten, billedet og genstanden". Svenskerne forgæves storm på København den 11. februar 1659 er et sådant erindringssted, der sammenfatter svenskekrigene, borgerskabets tapperhed, Frederik III's beslutsomhed og erfaringen af Guds hjælp i én, dramatisk nat, som har slået rod i tekster, ritualer, malerier og mindesmærker.

I anden sammenhæng kan man læse om, hvordan Stormen på København gennem en 350 år lang og omskiftelig karriere har og gennemlevet stort set alt, et erindringssted kan opleve: Den har været fejret og brugt identitetspolitisk i statsligt regi og i civilsamfundet, på højrefløjen og på venstrefløjen, blandt de socialt og kulturelt toneangivende og i diverse subkulturer, i ord og billede, ja den har sågar været afgået ved døden og gjort et vist comeback i de seneste årtier.¹ Det naturlige spørgsmål, som rejser sig, er: Når nu Stormen på København har denne lange og rige historie, hvorfor har vi så ikke et stort offentligt mindesmærke for den? Hvorfor er Stormen et dynamisk erindringssted, men et dysfunktionelt mindesmærke? Hvor og hvorfor det gik galt? I den anledning vil der også blive lejlighed til at bringe et par supplerende oplysninger og billeder, som ikke tidligere har været præsenteret.

Jacob Henrik Paulli (1637-1704) var som søn af hoflæge Simon Paulli (1603-80) på det nærmeste født ind i den danske konges tjeneste. Det omfattede også en god portion kongerøgtelse, her i skikkelse af et par sider af et håndskrift, der skildrer et tænkt mindesmærke for stormen på København i anledning af 30-års jubilæet 1689. Det smukke håndskrift var dog oplæg til et mindesmærke af papir i form af en kobberstukken pragtpublica-tion, ikke til et fysisk mindesmærke. Fotos: Det Kongelige Bibliotek.

Et aldrig-mindesmærke: *Pyramis Regia Hafniensis* (1689)

Første stop på turen er slet ikke noget mindesmærke, men et håndskrift med titlen *Pyramis Regia Hafniensis* (Kongelig københavnsk obelisk) på Det Kongelige Bibliotek, udført af Jakob Henrik Paulli (1637-1704), kongelig historio-graf og diplomat. Det forestiller et tænkt mindesmærke i form af en lille kronet

obelisk hvilende på kugler på en sokkel og forsynet med indskrifter og billeder både på obeliskens og soklens sider. Teksten fejrer, at det 30 år siden, Stormen på København fandt sted, og hylder i svulstige vendinger den enevældige konge som Guds udvalgte. Selv om man i litteraturen kan læse det modsatte,² er der imidlertid ikke tale om et planlagt mindesmærke. På én af siderne står nemlig, at Jakob Henrik Paulli lod det stikke i kobber (“Ære incidi”). Håndskriftet er

derfor ikke et udkast til et monument, men til en mindepublikation. Det er ved nærmere eftertanke meget naturligt. Hverken i København eller nogen anden nordeuropæisk by var der på den tid ret mange fritstående offentlige skulpturer. I København kan der, hvis vi tager det hele med, opregnes hele fire: Christian IV's Caritasbrønd på Gammeltorv (1609), samme konges statue af Løven og hesten i Kongens Have (1617-20), skamstøtten over Corfitz Ulfeldt på Ulfeldts Plads (Gråbrødre Torv) (1664) og rytterstatuen over Christian V på Kongens Nytorv (1688).³

Stormen i ord, fest og billede: fejringen 1859

Vi skal frem til midten af 1700-tallet, før der så småt kommer gang i opstillingen af fritstående statuer og mindesmærker i det offentlige rum, og forbi midten af 1800-tallet, før byerne for alvor plastres til med historiske mindesmærker i alle former og faconer, sådan som erindringsforskeren Inge Adriansen har dokumenteret det i sin store bog, *Erindringssteder i Danmark*.⁴ Alligevel er det først omkring århundredskiftet 1900, at der begynder at ske noget i relation til Stormen på København. Det skyldes dog ikke, at Stormen var blevet glemt, langtfra. I den historiske litteratur, både den lærde og den populære, blev den ofte skildret, og 200-års jubilæet i 1859 var en fejring i den helt store stil: To dages nationalliberalt totalteater, hvor alt, der kunne krybe og gå og var noget ved musikkens medvirkede. Man kan nævne i flæng: det nationalliberale *Fædrelandets* redaktør Carl Ploug, digteren Christian Richardt, professor J.N. Madvig, ejderpolitikens fader, amtmand Orla Lehmann, kapelmester H.C. Lumbye, balletmester August Bournonville, skuespiller Th. Overskou, digterne H.C. Andersen og B.S. Ingemann (Grundtvig havde allerede tidligere bidraget) samt selvsagt kongehuset. Casino var fyldt til randen to dage i træk, der var optog gennem byen og festbanket i Ridehuset med 1.200 gæster etc.

Det har været hårdt for guldalderborgerskabet med al den selskabelighed, men der var også en dybere mening, som ikke er svær at finde. Det drejede sig om tidens politiske brændpunkt: hertugdømmet Slesvigs stilling i forhold til kongeriget Danmark og dermed spørgsmålet, om man skulle fastholde den konservative helstatspolitik eller veksle til en nationalliberal

Danmark til Ejderen-politik inklusive den militære konfrontation, det måtte forudses at føre med sig. Komitéen bag festlighederne var ikke i tvivl om det sidste, og hele den politiske og sociale elite bakkede tilsyneladende op om det. I tale efter tale, sang efter sang, understøttet af tableauer og udstillinger, drak man sig mod til med henblik på den kommende, uundgåelige konfrontation med tyskerne. Men man opstillede ikke noget mindesmærke. Til gengæld afbildede man begivenheden på anden vis: F.C. Lund malede Stormen i 1868, 1880 og 1887. Det sidstnævnte er det kendte kæmpestore maleri på Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg. Forskellen på dette og det efter min opfattelse bedre billede fra 1880 er ikke kun æstetisk, men også politisk, og det var det politiske, der var afgørende for Frederiksborgmuseets bestyrelse med professor Edvard Holm i spidsen. På billedet her fra 1880 er situationen relativt rolig, og det er historisk helt korrekt: Svenskerne bliver planmæssigt mejet ned, mens Frederik III roligt og tillidsfuldt iagttager sine borgere forsvare byen. Museets bestyrelsen ønskede derimod en mere dramatisk stemning og mere fokus på Frederik III, der på Frederiksborgmuseets billede optræder på en nervøs hest, i øvrigt i selskab med dronning Sophie Amalie, ligeledes til hest.

I realiteten forledte bestyrelsen Lund til at begå delvis historieforfalskning. Det er historisk bevist, at dronning Sophie Amalie i belejringens første, kritiske fase ligesom kongen faktisk red rundt på voldene for at holde moralen oppe. Det er dokumenteret i en samtidig latinsk skildring af belejringens første fase, men kan også læses i den franske ambassadør Hugues de Terlons erindringer. Derfra gik det via Ludvig Holbergs *Dannemarks Riges Historie* over i den almindelige historiske bevidsthed.⁵ Men på selve stormnatten red Frederik III rundt ledsaget af medlemmer af Rigsrådet og Københavns borgmestre, og vi hører intet om dronningen, som han må antages fornuftig nok at have ladet blive hjemme. Det er dog ikke Lund, der som den første placerer dronningen ved kongens side på selve stormnatten, men efter alt at dømme ingen ringere end H.C. Andersen. I en slags poetisk københavns-historie i værket *Gudfaders Billedbog*, som udkom som føljeton i *Illustreret Tidende* i 1868, kan man læse en sammentrængt skildring af Karl Gustav-krigene 1657-60, og her ridder kongen og dronningen sammen på volden under Stormen.

Billedhugger Anne Marie Carl-Nielsen (1863-1945) leverede i 1895 det ene af to præmierede udkast til en udsmykning af forhallen på Københavns Rådhus, der dog blev vraget til fordel for Agnes Slott-Møllers kridtstensrelief "Byens ældste råd". Den farvelagte gipsmodel fandt dog vej til Rådhusets historiske samling og derfra til Københavns Museum. Foto: Københavns Museum.

Det vragede monument: Anne Marie Carl-Nielsen udkast 1895

Det var lige netop dette motiv, Frederik III og Sophie Amalie til hest sammen, som billedkunstneren Anne Marie Carl-Nielsen udformede som sit bidrag til en konkurrence udkrevet 1894 og afsluttet året efter om udsmykningen af indgangspartiet på Københavns nye rådhus, der var ved at rejse sig under ledelse af arkitekt Martin Nyrop. Hendes forslag nåede aldrig længere end en farvelagt og nu lidt maltrakteret gipsmodel. Man ser kongeparret ride side om side, og indskriften hylder Frederik III som Københavns forsvarer ("defensor Hafniæ") og den, der har forbedret dens privilegier ("auctor libertatum

civitatis Hafniensis”). Alt i alt er det en meget royal og konservativ tolkning af begivenheden, som måske bedst forstås på baggrund af det højdepunkt af popularitet, der blev Christian IX og dronning Louise til del i forbindelse med deres guldbryllup i 1892.⁶

Da det kom til stykket, tabte Anne Marie Carl-Nielsen til Agnes Slott-Møller, hvis relief “byens ældste råd” stadig pryder indgangen og er hendes eneste officielle arbejde. Det er støvsuget for royal symbolik, for det afbilder et møde mellem roskildebispens foged og tolv af bispen indsatte rådmænd under åben himmel for foden af et træ. Slott-Møller fremhævede selv, at det skulle være et forbillede for senere tiders overpræsidenter og borgerrepræsentanter.⁷ Det var en genistreg på den måde at afbilde begyndelsen på Københavns politiske liv som selve sindbilledet på den gode politiske proces, der gennem samtale og offentlighed fører til vækst og blomstring. Anne Marie Carl-Nielsens relief landede til gengæld i rådhusets samling af projekter og statuer, hvor frække skolebørn i flere omgange ridsede deres navne i det.

Det stort anlagte, men sent og akavet realiserede monument: *Mindegaven om Københavns Forsvar den 10.-11. Februar 1659*

Rådhusets arkitekt havde dog ikke glemt Stormen på København. På en fremskudt gavl (“Præsidentgavlen”) ud mod Tivoli placerede han to kridtstensmedaljoner med motiver fra Ebenezer-kronen 1659. Denne mindemønt til erindring om Stormen på København forestiller på den ene side Guds hånd, der stikker ud fra en sky og med et sværd afhugger en begærlig (svensk) hånd, der griber efter den danske krone. På den anden side ses Frederik III’s monogram og en sten med indskriften Ebenezer, som betyder “sejrens sten” og henviser til en israelitisk (dansk) sejr over de fæle filistre (svenskerne), sådan som den er skildret i Første Samuelsbog 7,12.⁸ Reliefferne sidder højt og går i deres nuværende lidt snavsede tilstand næsten i ét med muren, men da de var nye og rene, må de have været mere synlige.

Der var dog også andre, der tænkte i de samme baner, deriblandt en gruppe københavnske borgere med fabrikant Fr. Olsen (1849-1922) i spidsen. Olsen havde allerede i 1905 i pressen luftet tanken om, at det nyopførte rådhus burde udstyres med et passende mindesmærke for Stormen, men på grund af

det anstrengte forhold til Sverige i forbindelse med Norges selvstændighed og valget af den danske prins Carl til norsk konge måtte han trække følehornene til sig. Tre år senere, i begyndelsen af 1908, blev tanken imidlertid taget op igen, og i samarbejde med arkitekt Nyrop blev der udarbejdet et projekt, kaldet *Mindegaven om Kjøbenhavns Forsvar den 10.-11. Februar 1659*. Det bestod af et relief flankeret af buster af borgmester Hans Nansen og stadshauptmand Frederik Thuresen, de borgerlige hovedpersoner fra Stormen. Over relieffet skulle placeres en buste af Frederik III omgivet af ordene "Jeg vil dø i min rede" og placeret under en gylden krone. Man havde også fra komitéens side klare meninger om, hvor hele herligheden skulle sættes op: på galleriet midt for søjlehallens længdevæg uden for festsalen, dvs. en meget prominent placering. I sommerens og efterårets løb indsamlede en komité med bl.a. professor Edvard Holm, biskop Thomas Skat Rørdam og overpræsident Valdemar Oldenburg som frontfigurer den nette sum af 13.000 kroner, hvilket var næsten nok til at virkeliggøre projektet. Den 11. februar 1909 blev en tegning af projektet og et tilsagn om fuld finansieringen overrakt til overpræsident Oldenburg og medlemmer af Borgerrepræsentationen.

Mindesmærket blev næsten ti år senere opsat, men ikke på Københavns Rådhus. Man finder det derimod gemt af vejen i Kongeporten på Christiansborg, lige til venstre for opgangen fra ruinerne af Absalons borg. Hvad var gået galt? Det korte svar er, at den aktuelle politiske kontekst for det historiske erindringssted havde skiftet fra det nationalliberale konsensusprojekt Ejderpolitikken til den yderst omstridte forsvarssag og Københavns befæstning. Ser man på bidragyderne til Nyrops projekt – protokollen er bevaret i Stadsarkivet – er det som at læse en telefonbog over forsvarsvenner og konservative. På rådhuset sad ganske vist den kongeligt udpegede, konservative overpræsident Oldenburg (selv en af primus motorerne bag *Mindegaven*), men i Borgerrepræsentationen var der flertal af socialdemokrater og radikale med velformulerede folk som bl.a. *Politikens* politiske redaktør Ove Rode (1867-1933) og den ledende socialdemokrat og folketaler Frederik Borgbjerg (1866-1936) blandt medlemmerne. De var afgjort imod og så mindesmærket som en forherligelse af enevælden og militarismen. Så hjalp det ikke meget, at komitéen bag projektet påstod, at det var et aldeles "upolitisk foretagende".

Når komitéens påstand klang hult, skyldtes det ikke kun, at dens bagland mildt sagt havde politisk slagside. Ved Borgerrepræsentationens møde den 1. marts 1909, hvor projektet blev behandlet og godkendt på betingelse af, at man

På Københavns Rådshus' dekorative gavlv ud mod Tivoli placerede husets arkitekt Martin Nyrop en henvisning til Stormen på København i form af to kridtstensmedaljoner med Ebenezerkronens motiver. Tidens tand og storbyens smuds har gjort motivet mindre iøjnefaldende, end det nok oprindeligt har været. Mønten ses under foto. Foto: Sebastian Olden-Jørgensen. Mønten: Nationalmuseet.

“Mindegaven om Københavns Forsvar den 10.-11. Februar 1659” hænger velholdt og statelig i Kongeporten (gangen mellem slotspladsen og ridebanen) på Christiansborg. Hvis man ikke lige ved det, skulle man ud fra teksten alene tro, at “Københavns Borgere” have sat tavlen i 250-året for stormen i 1909. Sandheden er dog, at tavlen først kom op med stor forsinkelse i 1918 efter i 1909 at være blevet vraget af Borgerrepræsentationens socialdemokratiske og radikale flertal. Foto: Bjørn Westerbeek Dahl, 2016.

fjernede busten af Frederik III – hvilket komitéen selvfølgelig nægtede, var det kun en måned siden, Stormen på København igen var blevet fejret for fuld musik i København og alle større og mindre provinsbyer. Hovedaktøren i fejringen havde været Danske Kvinders Forsvarsforening, en mere end 50.000 kvinder stærk folkebevægelse med den dynamiske Charlotte Norrie i spidsen. De havde i samarbejde med andre gode kræfter gjort 250-jubilæet for Stormen på København til en stort anlagt kampagne for forsvarssagen, der kulminerede

med to dages mindegudstjenester, processionser, teaterforestillinger, udsmykninger og møder i København i dagene 10.-11. februar 1909. De national-konservative forsvarsvenner fik dog ikke lov at stå uimodsagt. I artikel efter artikel i *Socialdemokraten* blev "Krigsfesten" kritiseret og latterliggjort, og på selve jubilæumsdagen blev der afholdt et "Antimilitaristisk Protestmøde mod Krigsrabalteret og Fæstningsbyggernes Reklame-Udnyttelse af Mindedagen" med hele ti talere. Politiken holdt sig vanen tro til afdæmpet og bedrevidende ironi.

Forsvarsvennernes investering af politisk energi var yderst velbegrunder. Den 12. februar 1909, dagen efter 250-årsdagen for Stormen, fremlagde konseilspræsident Niels Neergaard regeringens forslag til en ny forsvarsordning på grundlag af Forsvarskommissionens betænkning fra juli 1908. Om fejringen af Stormen på København har påvirket det forsvarsforlig, som blev indgået i september 1909, er svært at sige, men det er en kendsgerning, at det blev betydeligt mere forsvarsvenligt, end kommissionen havde lagt op til.

Sammenknytningen af Stormen på København og forsvarssagen, hvor spørgsmålet om Københavns befæstning stod centralt, var i øvrigt ikke ny. Så tidligt som i en turistvejviser i forbindelse med den Nordiske Kunst- og Industriudstilling i København 1872 blev mindet om Stormen knyttet til tanken om en ny, fremskudt befæstning af København.⁹ Siden blev tanken taget op og flittigt benyttet i forskellige artikler og skrifter fra 1880'erne og 90'erne med tilknytning til forsvarssagen af militærhistorikeren S.A. Sørensen og kulturhistorikeren Troels-Lund. Det er dog interessant, at sammenknytningen mellem Stormen og forsvarssagen går længere tilbage end de ophedede forsvarspolitiske debatter i provisorietiden (1877-94). Man kan måske udtrykke det på den måde, at ikke så snart den nationalliberale Ejder-politik var gået i graven efter nederlaget 1864, fandt Stormen på København et nyt, dagsaktuelt tilknytningspunkt i den nationalkonservative forsvarssag og demonstrerede herigennem sin betydning og vitalitet som erindringssted.

Folkene bag *Mindegaven* gav dog ikke op, og efter nogle års arbejde blev tavlen og busterne den 10. februar 1918 opstillet i lidt ændret skikkelse i Kongeporten på Christiansborg Slot. Det var unægtelig post festum, og placeringen er ikke ideel. Ikke alene er mindesmærket så stort, at man som beskuer egentlig er for tæt på og for langt nede, så det ikke kommer til sin ret. Det hænger også det forkerte sted, hverken på rådhuset eller dér, hvor Stormen historisk fandt sted. Det er ikke underligt, at det er ret ukendt. Men lige siden

1918 har først Akademisk Skyttekorps (nu Akademisk Skytteforening) og fra 2010 Dansk-Skånsk Forening hængt en krans på det hver den 11. februar.

Man må altså sige, at når Stormen på København i de årtier, hvor statuer og mindetavler skød op som paddehatte overalt i bylandskabet, måtte nøjes med et noget bortgemt mindesmærke, skyldes det ikke, at Stormen var gået i glemmebogen eller ikke besad den appel og energi, der kendetegner et ægte erindringssted. Tværtimod: *Mindegavens* placering og udformning svarer præcis til de bestående politiske og kulturelle magtforhold og afspejler tidens politiske og sociale splittelse i relation til forsvarssagen, kongehuset og det nationale.

Det selvmodsigende monument: Københavns Kommunes mindeplade 1959

Et par årtier efter det mislykkede forsøg med *Mindegaven* opsatte Københavns Kommune den 11. februar 1959 faktisk et offentligt mindesmærke for Stormen på København i form af en marmorplade i Stormgade (på Nationalmuseets mur ud mod kolonnaden ved hjørnet af Vester Voldgade). Set i forhold til jubilæumsfejringerne 1859 og 1909 var der ikke meget schwung over markeringen i 1959. Borgerrepræsentationen holdt ganske vist et ekstraordinært aftenmøde med efterfølgende fakkeltog til selve afsløringen af mindepladen. Der deltog også både en minister (indenrigsminister Søren Olesen), Københavns politidirektør, universitetets rektor, den svenske og hollandske ambassadør og repræsentanter fra de nordiske lande, foreninger og hæren, men hverken kongehus eller civilsamfund var mobiliseret, og der foregik ikke andre offentlige markeringer overhovedet. Det var beskedent.

Det mest forbløffende af det hele – i hvert fald fra et erindringshistorisk synspunkt – er dog selve mindetavlen. Den er ikke særlig stor og ret intetsigende, uden nogen form for symbolik (udover et beskedent byvåben) og forsynet med følgende nøgterne indskrift: “Til minde om svenske og hollandske soldater og søfolk, som faldt under Københavns belejring 1658-1660. Opsat af Københavns Kommune 1959”. Ikke et ord om heltemod og borgerånd, ikke antydningen af, hvad det hele skulle til for, blot den tørre historiske konstatering. Kort sagt: Her er kun historie, ingen erindring, for nu at tale med Pierre Nora. Ligeså forbløffende er, at enhver forbindelse mellem dem, der mindes,

Denne “informative” mindeplade i marmor har siden 11. februar 1959 prydet Stormgade (på Nationalmuseets mur, op mod Vester Voldgade). Initiativtageren var efter alt at dømme museumsinspektør Finn Asgaard fra Tøjhusmuseet. Hans speciale var netop Svenskekrigene. Asgaards oprindelige udspil havde været to mindetavler placeret i Rådhushaven og i anlægget omkring Holmens Kirke respektive, men forvaltningen og politikerne valgte deres egen løsning. Foto: Bjørn Westerbeek Dahl, 2016.

og dem, der bliver mindet – dvs. selve hjerteblodet i ethvert erindringssted – er fuldstændig borte. Det er Københavns Kommune, der hænger pladen op, men den handler om nogle andre, nemlig de svenske og hollandske søfolk og soldater. Kommunalbestyrelsens mangeårige formand Sigvald Hellberg (S), der holdt talen, understregede da også, at man ikke følte “trang til sejrsmester”. Derfor havde man heller ikke villet “fejre” Stormen, men kun “markere” den, for hele anledningen var jo blot en episode i en ulykkelig krig mellem broderfolk. Derfor brugte han også det meste af sin taletid til noget andet, nemlig til at fortælle, hvordan belejringen havde ført til Københavns nye privilegier, som havde omfattet oprettelse af borgerrådet de 32 mænd, der jo var forgængerne til Københavns Borgerrepræsentation. Dermed havde han givet sin tale et positivt fokus, men på bekostning af at flytte opmærksomheden helt bort fra det, der angiveligt var anledningen: Stormen på København.

Opsætningen af mindetavlen blev selvfølgelig omtalt i aviserne, som også bed mærke i den bevidst ufestlige stil. “Enkelt og værdigt” kaldte *Berlingske Tidende* det. Pudsigt nok finder man den mest eftertænksomme omtale i det kommunistiske *Land og Folk*: “Det er noget usædvanligt således at opsætte mindetavler for faldne angribere for at vise sin ærbødige respekt for disse [...] Forhåbentlig skal denne mindetavle ikke betyde, at vi også skal have en mindetavle for de tyske angribere for 19 år siden. De tyske militarister er jo også vore ‘venner’ i dag”.¹⁰

Hellbergs udenomssnak og mindetavlens til et antimindesmærke grænsende udformning bliver sat i relief af en hel bog om Stormen på København, som journalist og senere programdirektør i Statsradiofonien Aksel Dahlerup udgav: *Stormen på København den 11. Februar 1659* (Kbh. 1959). Ud over at fortælle hele historien i mange detaljer ønskede han også at give den mening, og det gjorde han ved at sammenligne de københavnske borgeres beslutsomhed, mod og opofrelse for fædrelandet under belejringen 1658-60 med frihedskampen under besættelsen 1940-45. Det var hæderligt forsøgt, for ethvert erindringssted lever og udfolder sig på baggrund af tidens aktuelle politiske og kulturelle erfaringer. Dahlerups forsøg på at knytte an til modstandskampen var dog dømt til at mislykkes og viser nok den dybeste grund til Hellbergs forbehold og mindetavlens udformning. Sammenligner man Københavns belejring med besættelsen, er det jo ikke ligefrem lighederne der springer i øjnene: Den 8. august 1658 når nyheden København om, at svenske tropper er gået i land i Korsør og marcherer mod hovedstaden. Frederik III's reaktion er at

udtale de berømte ord, “Jeg vil dø i min rede”, og sammen med Rigsrådet og befolkningen bliver alle kræfter sat ind på at gøre byen parat til forsvar. Den 9. april 1940 tidlig om morgenen når nyheden om, at tyske tropper har overskredet grænsen, til København. Efter få timer og en rent symbolsk modstand et par steder i Sønderjylland meddeler kongen og regeringen, at man overgiver sig. Mindet om Stormen på København var groft sagt nok mest egnet til at give lyst til at tale om noget andet, og det er sådan set det, Sigvald Hellberg og mindetavlen gjorde.

Stormens genopstandelse 2009 og monumentet på Brønshøj Torv

Hermed må Stormen på København siges at være afgået ved døden som erindringssted. Al følelse, identifikation og politisering var sivet bort, og kun den ydre, historiske skal stod tilbage. Nora og hans teori om erindringssteder nævner imidlertid også muligheden for “pludselige opvågninger”, og sandt er, at for et erindringssted er det aldrig for sent. I 2009 oplevede Stormen på København igen at blive fejret, ikke længere af den sociale og kulturelle elite, men i en heterogen forsamling af lokalt eller politisk-kulturelt forankrede subkulturer som Enhedslisten, Akademisk Skytteforening, Dansk-Skånsk Forening, Livgarden og ikke mindst lokalpatrioterne i Brønshøj!

Stormen på København blev fejret på Frue plads den 11. februar 2009 med politiske taler, der i positiv ånd brugte Stormen til at understrege Københavns borgeres “moral og energi”, deres bidrag til demokratiseringsprocessen og det gode samarbejde i Øresundsregionen! Hovedtalen blev holdt af Venstres kultur- og fritidsborgmester Pia Allerslev, men initiativet var udgået fra Enhedslistens Allan Mylius Thomsen, der også talte. Få timer senere ved kransophængning på mindesmærket i Kongeporten på Christiansborg talte Livgardens chef oberst Lasse Harkjær om den lige linje, der gik mellem forsvarerne på Københavns vold og kampen for vores frihed i Afghanistanens Helmandprovins. Også her blev Stormen brugt til noget positivt og aktuelt.

Det er dog de gode folk fra Brønshøj, der tager prisen. Under belejringen af København havde svenskerne etableret en befæstet lejr, Carlstad kaldet, i Brønshøj. I 2009 lykkedes det lokale ildsjæle at samle midler til at få opstillet et mindesmærke i form af tre stiliserede telte i kobber, designet af den lokale

På Brønshøj Torv står de tre efterhånden lidt vejrbidte kobbertelte, ikke så skinnende, som da de blev indviet, og endnu ikke iøjnefaldende irgrønne, som de vil blive engang. Som et typisk moderne mindesmærke er det minimalistisk og lidt indforstået, for man forstår nok kun, at det er telte, hvis man kender de relevante stik fra 1600-tallet. En plade med oplysende tekst giver dog beskueren de nødvendige oplysninger, så man forstå symbolikken og den dybere mening: Også her skete Danmarkshistorien. Foto: Bjørn Westerbeek Dahl, 2016.

kunstner John Cornelius Rægaard, på Brønshøj Torv. Her står de markant og minder i fuld offentlighed om, at Brønshøj ikke kun er en anonym forstad til København, men har sin egen fine aktie i Danmarkshistorien. Det kalder måske lidt på smilet, men teltene på Brønshøj Torv eksemplificerer samtidig en interessant trend i vor tids erindringskultur: Mens den kulturelle elite og det politiske centrum er ganske fremmedgjorte over for den traditionelle kanon af nationale erindringssteder, kan man ofte iagttage et stort positivt engagement på regionalt og lokalt niveau, især når det kan bruges til branding. Det kan også iagttages i forbindelse med det tidligere nationale erindringssted over dem alle, krigen 1864.¹¹

Konklusion

Ikke alle erindringssteder materialiserer sig i det fysiske rum, og når de ikke materialiserer sig, er det ikke nødvendigvis, fordi det er svage eller dårlige erindringssteder. Tilfældigheder, mode og politik spiller en vigtig rolle, for at de måske forpasser chancen. Nogle erindringssteder er også på én og samme tid så stærke og så omstridte, at de går glip af den permanens og relative endydighed, der ligger i et offentligt mindesmærke. Det gør dem ikke mindre interessante, for også "tabernes" historie har interesse. At studere erindringssteder er altid som at tage tidens kulturelle og politiske temperatur.

-
1. Sebastian Olden-Jørgensen: *Stormen på København 1659. Et københavnsk og nationalt erindringssted gennem 350 år*, 2011. Hvor der i det følgende ikke henvises, stammer oplysningerne fra denne bog.
  2. Inge Adriansen: *Erindringssteder i Danmark. Monumenter, mindesmærker og mødesteder*, 2010, 43-44. Jf. Olden-Jørgensen: *Stormen på København*, 43-44.
  3. Adriansen: *Erindringssteder i Danmark*, 39-65.
  4. Inge Adriansen: *Erindringssteder i Danmark. Monumenter, mindesmærker og mødesteder*, 2010.
  5. Olden-Jørgensen: *Stormen på København*, 22-25, hvor der henvises til en samtidig latinsk dag for dag-skildring af belejrings første fase, der senere er udgivet: Sebastian Olden-Jørgensen & Bjørn Westerbeek Dahl (udg.): "OBSIDIO HAUNENSIS ANNO MDCLVIII. Et latinsk diarium over den første fase af Københavns belejring august til oktober 1658", *Danske Magazin*, 52, hæfte 1, 2014, 3-78, særligt 18, 48. Det er dog ikke rigtigt, når Olden-Jørgensen hævder, at oplysningerne om dronningen på volden sov "næsten 200 års tornerosesøvn" De er nævnt i en central trykt kilde til svenskrigene, nemlig Hugues de Terlon: *Memoires du Chevalier de Terlon*, I-II, Paris 1681, 572; samt med Terlon som kilde i Ludvig Holberg: *Dannemarks Riges Historie*, 1732-35, III, 698.
  6. Gerda Petri: *Det store Guldbryllup. Guldbryllups Gaver til Christian IX og Dronning Louise* 26. Maj 1892, 1996.
  7. F. Beckett: *Københavns Raadhus, opført 1893-1905*, 1908, 169-170.
  8. F. Beckett: *Københavns Raadhus*, 137-138. Tak til Anders Harck, som gjorde mig opmærksom på dette.
  9. C. Rosenberg, V. Klein & C.E. Secher: *Vejviser under den nordiske Konst og Industriudstilling i København. En fuldstændig Fører for København og Omegn*, 1872, 6, 9. Tak til Yvonne Grønlund, der gjorde mig opmærksom på vejviseren.
  10. *Land og Folk*, 12.2.1959.
  11. Sebastian Olden-Jørgensen: "Krigen 1864 på sangens vinger – fra Brat af *Slaget rammet til Danmarks Killing Fields*", Inge Adriansen & Sten Bo Frandsen (red.): *Efter 1864. Krigens Følger på kort og lang sigt*, 2015, 149-190, især 180.

Bremerholms slaver

■ Af Ole Mortensøn

Bremerholm er i dag navnet på en stærkt trafikeret gade i Københavns Indre By, men engang betegnede navnet den danske flådes værft. Navnet fik dog en gruppvækkende klang rundt omkring i det danske og norske kongerige, da kongen brugte at sende dømte til Bremerholm, hvor de som slaver arbejdede i lænker. Hvorfor fik Bremerholm en slaveanstalt, og hvordan indgik de fængslede i arbejdet med flåden? Hvem blev straffet, og hvordan var forholdene på Holmen? Her kastes lys over et dramatisk stykke af Københavns historie.

Slaveri før og nu

I dag forbinder de fleste slaveri med den handel, som foregik med folk fra Afrika til Amerika. Det var en menneskehandel, som også Danmark deltog i. Slaveriet har dog en meget lang historie, og den transatlantiske handel med afrikanske slaver er kun et lille hjørne af slaveriets historie. I antikken var slaveriet en væsentlig økonomisk faktor. Krigsfanger, forgældede og forbrydere blev gjort til slaver og leverede billig arbejdskraft til deres herrer, hvad enten det drejede sig om staten eller private ejermænd. I vor egen fjerne fortid, i folkevandringstid og vikingetid, var trældom også vidt udbredt.

I slutningen af 1700-tallet gjorde den franske revolution og den amerikanske uafhængighedserklæring op med slaveriet ved at proklamere, at ethvert menneske er født frit. De nye europæiske nationalstater vendte sig efterhånden imod slaveriet, som blev afskaffet i 1800-tallet. Det samme skete i USA, hvor slaveriets afskaffelse medførte en borgerkrig.

Slaveriet er dog langt fra afskaffet. Tværtimod er det slaveri, som skyldes undertrykkelse og fattigdom, ifølge FN på fremmarch. Der skønnes at være omkring 30 millioner slaver i verden i dag, mest kvinder og børn. Slaveri i

privat regi, hvor mennesker købes og sælges, findes heldigvis kun i få lande som f.eks. Mauretanien, mens der i Indien, Pakistan og dele af Kina er mange mennesker, som lever i ufrihed og under tvangsarbejde. Også her i Europa findes mennesker, som lever under slavelignende forhold. Man kan sige, at slaveri er et universelt fænomen, som trives dér, hvor der er stor ulighed i samfundet, og hvor de rigeste har næsten uindskrænket magt.

Kongerigetets slaver

I tiden før og under den danske enevælde fandtes slaver i Danmark ligesom i andre europæiske lande, hvis man ved slave også forstår en retsløs person, som er berøvet sin frihed og tvunget til at arbejde gratis for andre.¹ Slaverne i Danmark var for størstedelen hverken fremmede eller krigsfanger, nej det var danske og norske undersåtter, som på grund af lovovertredelser eller lediggang blev dømt til at arbejde i jernlænker for kongen. Deres forseelser var meget forskellige: mordbrand, tyveri, bedrageri og vold, og en del var lagt i lænker af, hvad vi i dag ville kalde politiske grunde. De havde protesteret mod eller gjort oprør mod autoriteterne. Det var f.eks. tilfældet, da borgere i Hasle i 1640 gjorde oprør, fordi lensmanden på Hammershus havde solgt en del af den fælles udmark til byens borgmester. Den rådmand, som man anså for oprørsleder, blev ved herredagen 9. maj 1640 dømt til at gå i jern et år og til evig forvisning fra Bornholm. Oprør mod kongen selv førte direkte til henrettelse.

Slaveriet, her defineret som straffearbejde i lænker, blev i renæssancen sat i system af kongen og hans embedsmænd, og formålet var ligesom alle andre steder at skaffe billig arbejdskraft. Slaverne måtte trække for kongen enten livsvarigt eller i et antal år alt efter deres brøde. Der blev skelnet mellem ærlige fanger og uærlige. De uærlige fanger havde mistet deres ære ved at komme i bødlens hænder. De var offentligt blevet pisket, "kagstrøget" som det hed, eller var blevet brændemærket. De uærlige fanger var særligt foragtede og fik det ringeste arbejde.

Det mest benyttede straffearbejde var fæstningsarbejde, dvs. jordarbejde og vedligeholdelsesarbejde på kongens fæstninger. Især Christian IV iværksatte et omfattende fæstningsbyggeri. I København sad enevældens

Udsnit af Jan Dircksens kobberstik Hafnia Metropolis 1611 efter van Wijks maleri. Den nye Østervold med bastioner og Holmens Kanal ses til venstre. Holmens Bro fører over Kanalen. På Bremerholm ses skibsbygningspladser og kølhalingspladsen til højre. Den lange bygning, som går fra stranden op mod Østerport, er reberbanehuset, og for enden af dette ses Frederik II's sejlhus og ud mod havet Kikkenborg.

fæstningsslaver indespærret i Stokhuset fra 1670 og i Kastellet fra 1664. Andre kongelige fæstninger, der havde slaver i lænker, var Kronborg, Nyborg, Fredericia og Rendsborg samt Christiansø ved Bornholm. Men i renæssancen og frem til midten af 1700-tallet lød den almindelige dom: Arbejde i jern på Bremerholm i København. Til Bremerholm sendtes fra hele riget lovovertrædere, lediggængere og løsgængere, dvs. folk som intet arbejde havde og derved var en byrde for samfundet, eller som var uden fast bopæl og antoges at leve som omvandrende betlere og tyve.

Bremerholm

Nord for Slotsholmen lå i middelalderens København en lav holm, som borgerne brugte til græsning af deres kreaturer. Bremerholm eller Bremmerholm blev den kaldt.² Ved opfyldning var denne holm ud for byens Østervold blevet landfast. Da kong Hans i 1510 grundlagde en mere permanent orlogsflåde, valgte han at benytte arealer på holmen til skibsbygningsplads, og hans efterfølgere lod forskellige bygninger opføre på stedet bl.a. en ankersmedje en reberbane og et sejlhus. Christian IV fornyede i 1606 den gamle Østervold, og foran lod han grave en kanal, Holmens Kanal. Byen havde vokseværk og fyrre år senere

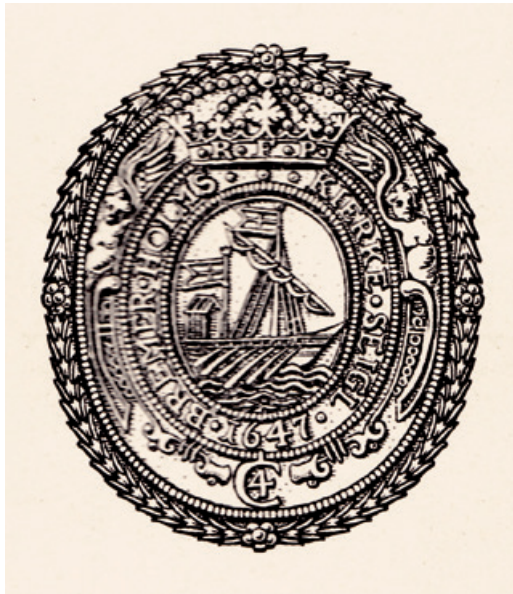
flyttedes byens Østerport og Østervold langt mod nordøst, men kanalen mellem byen og holmen blev bevaret og brugt til søtransport til kongens skibsbyggeri og havn. I 16- og 1700-tallet, den periode, som denne artikel omhandler, var Bremerholm omgivet af vand: Holmens Kanal ind mod byen, Børskanalen mod Slotsholmen, havneløbet mod Amager, og mod nord Krabbeløkke vig, som i 1670'erne blev reguleret og blev til Nyhavn. Inden for dette bevogtede område fandtes orlogsflådens havn, byggeplads, oplagspladser for skibs - og mastetræ, lofter for takkelage og sejl, diverse magasiner, sejlmageri, reberbane, smedjer, værksteder, vagtrum og skriverstue. I løbet af 1600-tallet blev Bremerholmen eller Holmen byens største arbejdsplads og hele søkongedømmets ve og vel beroede på, at alt på Holmen fungerede, så skibe kunne stikke i søen rettidigt for at bevogte rigets farvande og andre være kampklare i tilfælde af krig.

Galejer og galejsslaver

Moliere har i sit skuespil "Scapins rævestreger" fra 1671 en replik, som faderen Géronte i forbindelse med sønnens utyskestreger jamrende gentager: "*Hvad fanden ville han også på den galej!*", idet sønnen Leander skal købes fri fra en tyrkisk galej, hos Moliere et rænkespil for at få lokket penge ud af den gamle gnier. Men at befinde sig på en galej var dengang det usleste og farligste sted, man kunne være. Middelhavets store galejer var roet af hundredvis af slaver, straffefanger, som var brændemærkede og lænket til bænke med ganske lille plads og med udsigt til druknedøden, hvis galejen blev angrebet eller forliste. Slaverne fik prygl, blev hjemsogt af saltvandsbylder, og roningen med de lange, tunge årer var et opslidende arbejde. Middelhavets galejer var kravelbyggede, lange, slanke fartøjer, rigget med 1 til 3 master og forsynet med latinersejl. Årerne blev brugt i stille vejr og under angreb på eller forfølgelse af fjender.

Disse galejer var i middelalderen bemanded med søfolk, men i 1500-tallet gik man over til at benytte krigsfanger og slaver som roere. Dette var efter den osmanniske model, men formentlig desuden udtryk for, at det efterhånden var vanskeligt at skaffe tilstrækkeligt med roere til de stadig flere, større og mere pompøse galejer.

Segl fra Bremerholms kirke
1647. Gengivet efter titelbladet
til Louis Bobé: *Bremerholms
Kirke og Holmens Menighed
gennem tre Aarhundreder
1619-1919, 1920.*

Danske galejer

Galejerne kom til Nordeuropa i 1500-tallet, da den teknologiske udveksling mellem Middelhavet og Nordeuropa især på det maritime område var livlig. Den svenske flåde indførte i 1540 galejer, men først i Frederik II's tid blev der bygget galejer i kongeriget, og de blev snart en fast del af den danske og norske flåde. Galejer blev brugt til bevogtningsopgaver og som ledsagefartøjer for flådens større enheder. At dømme efter navnene var de første galejer dels bygget i Norge, dels i Danmark, dels indkøbt i udlandet.³

Hvordan så de ældste danske galejer ud? En illustration af en dansk galej findes på Bremerholms kirkes segl fra 1647. Det er bemærkelsesværdigt, at denne kirke i sit segl fører en kongelig galej, måske en af de kongelige pragtgalejer? Seglet viser et fartøj med en enkelt række årer, seks stykker til hver side, en skarp, rækkende stævn, og agter en hytte eller et dækshus. Fartøjet har desuden to master og er sejlførende.

Danske galejslaver

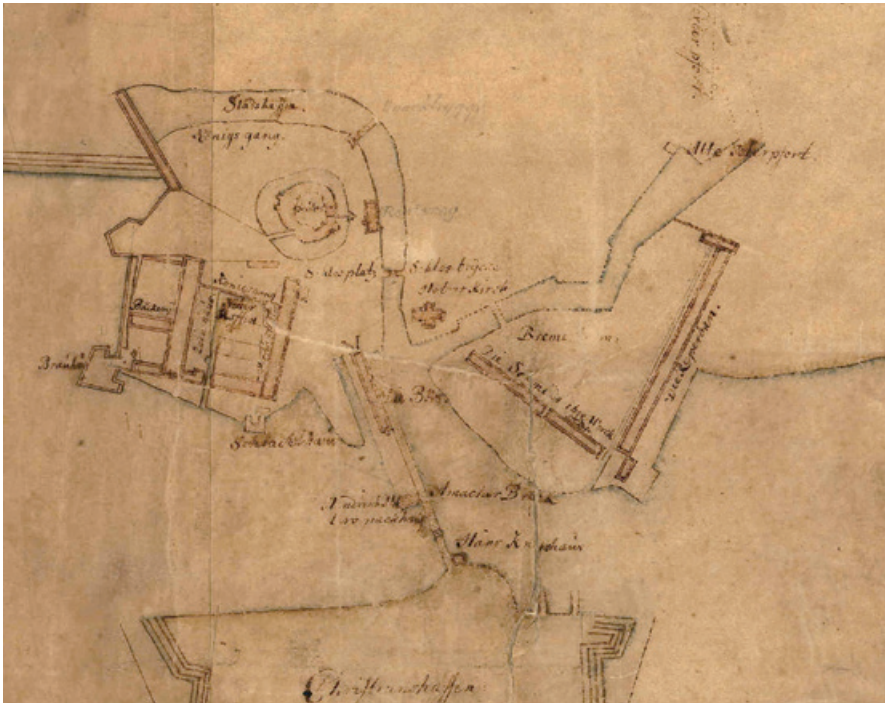
Samtidig med indførelsen af galejerne findes den første omtale af galejslaver i flåden. En præstesøn ved navn Peder Hansøn havde omkring 1573 i Nyborg truet med at brænde byen af. Han blev fængslet og sendt til København dømt til “at gaa der paa galeen med de andre fanger”.⁴ Meget tyder på, at galejerne var udgangspunktet for, at Bremerholm blev en straffeanstalt for lovovertrædere. Kongen skulle bruge roere til sine nye galejer, og måske fulgte man ikke alene byggetraditionerne fra Middelhavet, men også bemandingstraditionen med slaver i lænker.

Der var i øvrigt stor mangel på søfolk til orlogsflåden. I 1615 blev 1500 søfolk udskrevet fra købstæder og landsogne i begge riger til dagligt arbejde på Holmen og i skibene. De udskrevne skulle tjene fem år, hvorefter de kunne permitteres og ernære sig som søfolk og fiskere uden at betale almindelig skat. De skulle dog stå til rådighed og måtte ikke tage udenlandsk hyre.

Manglen på arbejdskraft fik kongen til også at interessere sig for løsgængere, samfundets pariaer. I slutningen af 1500-tallet og den første del af 1600-tallet blev løsgængere sendt til arbejde på Københavns Slot, Københavns befæstning og Malmø befæstning som supplement til den arbejdsstyrke, der i forvejen arbejdede dér. Andre blev sendt til Holmen, således gav Frederik II den 2. okt. 1566 sine lensmænd på Sjælland ordre til at sende løsgængere, nemlig 100 føre, stærke og ledige karle til arbejde på Holmen.

Det ses, at kongen også benyttede sig af muligheden for, via domstolene, at skaffe sig folk til presserende opgaver. I marts 1620 hed det i en forordning om tjenestefolk og løsgængere, at folk som er “dømt til galge og gren” for ringe tyveri skal sendes til København i kongens arbejde, og i november samme år skriver kongen i et åbent brev, at alle de, som er undvegne fra riget, kan få amnesti, hvis de vil tage tjeneste på det ostindiske kompagnis skibe. For at forhindre vilkårlighed bestemte kongen allerede den 6. nov. 1619, at der over løsgængere skulle “erhverves dom, hvor mange måneder eller år de er pligtige med jern at arbejde”, inden de sendtes til København.

En nærmere karakteristik af straffearbejdet giver en forordning 24. febr. 1636 om tiggere, hvori det hedder: “Føre betlere pågribes og føres til Bremerholm, der at arbejde i jern eller i lænke, eller på vore jagter og galejer at trælle, indtil de kan trælle dem fri”.⁵ Et senere belæg for galejtjeneste er dateret 12. august 1669, hvor det befales Holmens chef at lade så mange af fangerne på

Udsnit af kort tegnet af Otto Heyder i 1648. Øverst ses broen til Christianshavn og til højre Slotsolmen og til venstre Bremerholm. Den stiplede linje angiver den nye Østervold med tilhørende grav. Dele af den gamle grav, nemlig fra Børskanalen til Østergade blev bevaret. Læg mærke til Holmens kirke og til venstre for denne broen over til Bremerholmen. På Bremerholm ses de daværende tre store bygninger: den lange smedje, reberbanen og for enden af denne ind mod byen Fredrik II's sejlhus. Det kongelige Bibliotek.

Bremerholm følge generaladmiral Cort Adelaer, “som han på galejerne dygtig befinder”.⁶

Fangerne blev anvendt på galejerne som rorkarle, almindeligvis en mand ved hver åre. Alt efter størrelse skulle hver galej have en robesætning fra 12 roere på de mindste til op mod 150 på de største galejer, hvortil kom bøsseskytter, konstabler, skipper og kaptajn. Med fem til otte galejer i flådens tal nås en samlet årlig robesætning fra minimum 60 til 200-300 mand, et tal som antallet af Bremerholms fanger i jern ikke kunne honorere, al den stund

at andet arbejde på Holmen også skulle udføres af fangerne. At alle galejer i 1500- og 1600-årene blev roet af Bremerholms slaver er derfor usandsynligt. Snarere har fangerne i jern været benyttet på de små galejer eller har lejlighedsvis været stukket ind på vakante pladser på galejer og andre rofartøjer.

Skibsartiklerne af 8. maj 1625 nævner ikke med et ord fanger i jern, men i artikel 23 angives muligheden for at sætte besætningsmedlemmer i jern, og det er jo tænkeligt, at man kunne benytte samme fremgangsmåde for at sikre sig ombordværende fanger. Det forekommer desuden risikabelt, at bemandede fartøjer med et overtal af upålidelige folk. Ydermere, hvis jernfangerne konsekvent blev sendt om bord i galejerne, skulle det give en forskel i antallet af fanger beskæftiget på Holmen i vinter- og sommerhalvåret, hvilket ikke er tilfældet.⁷ Jernfangerne blev benyttet til arbejde på Holmen. Et mandtal på antallet af bispiste jernfanger i august og september 1716 viser 75 jernfanger, mens mandtallet i alt den 20. aug. 1716 er 83 fanger. Dette er på et tidspunkt, da galejer og andre orlogsfartøjer må formodes at være til søs på grund af krigen. I 1700-årene var galejerne bemandede med matroser og bøsseskytter, ikke med fanger.

Dømt til jern på Bremerholm

Fangerne på Holmen kom dels fra det civile samfund, dels fra militæret, som i enevældens dage var stort. Det bestod jo af flåden samt hæren, som havde mange stående regimente med såkaldte hvervede soldater, hvortil kom de nationale rytterregimente og fra 1701 nationale fodregimente af danske bønderkarle. Christian IV var som konge personligt optaget af at straffe civile, der på forskellig måde forbrød sig. Han førte en løbende korrespondance med lensmænd og borgmestere om nødvendigheden af at fremsende de dømte til Bremerholm i København. Flådens faste mandskab gik heller ikke fri. En højbådsmand om bord i et nyt skib, som kongen lod bygge i Blekinge, havde formastet sig til at sælge noget tovværk og nogle bøjetove til to fremmede skipere og dømtes i august 1622 til at gå i jern på Holmen et årstid. En bådsmand fra kongens skib "Rafael" havde bestjålet sine kammerater og blev dømt til at hænges fra skibets bovspryd, men han kom i stedet i jernet i to år.

De civile forseelser var mangfoldige. En mand i Vordingborg havde fra-

taget en anden mand en hest og blev på grund af dette og “formedelst hand er icke vid hans fornufft”, dømt til at gå i jern på livstid. Niels Pedersen, en ung dreng, som havde været sammen med nogle tyve uden for Vesterport, blev dømt for at have hjulpet tyvene og kom den 30. sept. 1623 i jern på Bremerholm. Fire mand fra Halstedkloster på Lolland havde bortført en troldkvinde fra en vogn, da hun skulle føres til landstinget, og havde skjult hende. De blev alle fire dømt til at gå i jern i august 1623. En lediggænger i Helsingør havde ituslået nogle vinduer og blev sendt til Bremerholm i to år.⁸

Hærens hvervede soldater gjorde i fredstid tjeneste på de forskellige fæstninger, men de boede privat rundt i byen og var således en del af gadebilledet og levede vis-a-vis med det civile samfund. Den mest almindelige forseelse blandt soldaterne var desertering. De blev lede og kede af tjenesten og de ringe vilkår og søgte at slippe væk. Desertering blev straffet hårdt, nemlig med døden, men i 1700-årene blev desertørerne sendt til Bremerholm og slået i jern for at arbejde dér på livstid. Det gjaldt Anders Madsen, en svenskfødt soldat, der deserterede fra Hegemands regiment i februar 1715. Han dømtes til at få ørerne afskåret og arbejde på livstid i jern. Dommen blev formildet til at løbe spidsrod 24 gange i tre dage og siden arbejde i jern på Holmen på livstid.⁹ Flere af hans kammerater fra samme regiment fik tilsvarende straf for at desertere. Andre soldater begik tyveri, indbrud eller øvede vold mod andre, som f.eks. kyrasser, dvs. rytter, Rasmus Hansen, der stak en tjenestepige i ryggen. En grenader havde i hidsighed ihjelskudt en kammerat og blev idømt livstidsstraf i jern. Nogle fanger kom langevejs fra, således Jens Olsen Schaaning, der i Tranquebar i Ostindien havde begået et mord og blev sendt til arbejde i jern på Bremerholm på livstid. De fleste straffede var menige soldater, men en kvartermester blev 1729 dømt for “underfundig omgang med regimentets kasse” og sendt til Bremerholm på livstid.

Flådens mandskab var ikke så tilbøjelige til at desertere, men de begik andre forbrydelser. Enkelte stjal fra kongen, og straffen var hård. Tømmermand Erland Jensen og vagten på mudderprammen, Anders Andersen, stjal og bortpraktiserede i 1685 fire stykker træ og blev for dette tyveri dømt til arbejde i jern. En anden matros, Erik Jensen, deserterede og lod sig i 1709 hverve som musketer. Han fik seks måneders straf i jern på Holmen. Samme år blev tre matroser idømt tre måneders arbejde i jern, fordi de i fuldskab nægtede at lade sig arrestere af vagtpatuljen, søgte at undløbe og havde slået fra sig, så en af vagterne blev sengeliggende og spyttede blod. Særligt slemt

Udsnit af en pennetegning af Willem van de Velde 1668, som viser et søslag 12. august 1665 ved Bergen mellem engelske og nederlandske orlogsskibe. Der findes meget få billeder af danske galejer fra 1600-årene, men her ses tre liggende ved Bergenhus fæstningen med stævnene mod land og agterspejlene ud mod vandet. Zeevaartsmuseum i Amsterdam. Foto Ole Mortensøn.

var det at desertere i krigstid. En musketer oprindelig fra “Kosaken-Land” ville i maj 1711 løbe over til fjenden. Han blev benådet for dødsstraffen med livstid i jern på Bremerholm. En skipper, en styrmand og en bådsmænd mødte i 1711 for sent på Toldboden, og så, at flåden var afsejlet. Da de frygtede straffen, begik de den dumhed at tage med en båd til Ven. Her blev de arresteret, da øen var besat af danske tropper, og som desertører sendt til København, hvor dommen faldt: Bremerholm på livstid. Kongen ville ikke formilde straffen, hvilket ellers skete i mange tilfælde. For desertørerne hed

det hver gang således: “Wir haben den Deliquenten N.N. das Leben allergnädigst geschenkt, sein Lebenszeit in Eisen auf Bremerholm. Frederick R.” Sproget i hæren var tysk. En højbådsmand og en matros blev 1722 dømt tre år i jern for oprør på søbatteriet Trekroner. De blev dog frigivet i august 1725 og overladt til Det Vestindiske Kompagni. Der var ikke så mange mordere på Bremerholm. Formentlig blev de henrettet. Men nogle blev dog benådet som f.eks. en tømmermand af 6. division, som i 1722 havde slået en anden tømmermands hustru, så hun døde dagen efter. Tømmermanden fik tre års arbejdsstraf i jern. Sodomi var en alvorlig sag, og en livgarder blev dømt til Bremerholm for omgang med heste.

En tyveårig musketer fra Bayern blev i 1717 dømt til livstidsstraf i jern for at have stukket en profos med kniv. Den unge mand var oprindeligt katolik, men konverteret til den lutheranske tro. Imidlertid åbenbarede djævelen sig for ham i december 1720, og tredje gang talte den onde til ham på tysk og lovede ham alt, hvad han ønskede sig, hvis han forskrev sin sjæl og sit legeme til ham. Den fristelse kunne jernfangen ikke stå for, og han udarbejdede en kontrakt, som han underskrev med sit eget blod. Da hans fangevogter visiterede ham, fandt han kontrakten, og fangen blev kastet i det sorte hul. Han angrede snart sin synd. Såvel hans skriftefader Hr. Ramus som fangevogteren gav manden et godt skudsmål, og sagen blev derfor fremsendt til biskoppen for Sjælland og adskillige præster i København. En stor del af dem mente, at delinkventen skulle miste sin hånd og halshugges og hans hoved sættes på en stage til skræk for andre gudsbespottere. Den lærde og berejste teolog Hans Bartholin, biskop Christen Worm og professor Hans Steenbuch resolverede dog, at han skulle pardonnes på livet, stille til skriftemål samt piskes og straffes med strengere arbejde. De var af den mening, at den unge mand var forfulgt af fantasiindbildninger.¹⁰

De civile, som blev dømt til slaveri på Bremerholm, kom fra hele riget og tilhørte mest den ubemidlede del af befolkningen. Ikke overraskende var tyveri den almindeligste forseelse. Især var det grovere tyveri, som blev straffet med livstid i jern på Bremerholm. Tyven eller tyvene, for ofte var der flere om gerningen, blev kagstrøget ved pælen i den by eller ved det tingsted, hvor de havde begået deres forbrydelse. De blev også brændemærket enten i panden eller på ryggen og derpå slået i jern på livstid eller et fastsat antal

Udsnit af kobberstikket Kopenhagen, trykt under Frederik III af Hugo Allard efter et forlæg fra 1620'erne. Man ser fra Christianshavn over mod Bremerholm og Slotsholmen med Børsen. Ved Bremerholm ligger flere nybygninger på vandet og et skib er kølhalet. I land ses det lange nye hus, hvor den nye skibssmedje blev indrettet, da den gamle smedje 1619 blev ombygget til kirke.

år. Kvægtyveri og hestetyveri forekom på landet. At hjælpe desertører var en alvorlig forbrydelse. Fire fiskere fik en hård straf, livstid på Bremerholm, fordi de ville overføre deserterede soldater til Skåne. Bigami blev også straffet hårdt. Tømmermand Hans Mortensen, der havde to hustruer, blev ved Skanderborg birketing idømt livstid i jern på Bremerholm.

Bønder blev sendt til Bremerholm i jern, når de anstillede sig modvilligt eller oprørsk over for deres herskab. Således blev fem bønder fra Vordingborg Amt slået i jern i et år for et komplot om at dræbe deres husbond, en landsdommer Bech. En godsejer kunne også få en fæstebonde lagt i jern for "forødelse af sin gård, restancer og undvigelse". Det var tilfældet for Niels Michelsen fra Brockdorf Gods, Søren Nielsen fra Samsø og Hans Ibsen fra Jomfruens Egede Gods. Ulovligt "skytteri" fik en mand som Peder Jørgensen fra grevskabet Vallø sendt i jern et år. Vold i familien forekom, og sønner, der gjorde oprør, blev idømt livstid på Bremerholm. Nordmanden Gullbrand Jørgensen dømtes for at have maltrakteret sin far, og han ville ikke bede om forladelse. Og to yngre personer blev på Løve herredsting dømt til Bremerholm for at have slået deres forældre og for et "u-christligt, forargeligt og usømmeligt liv og levnet". Spektakler inden for husstanden resulterede somme tider i vold. En remsniderdreng sårede en kvinde med en kniv og kom tre år i jern på Bremerholm. Bagvaskelse var strafbart. For ublu, usande og skammelige beskyldninger mod fru Birgitte Scheel og afdøde geheimeråd Otto Krabbes enke måtte Edvard Jensen fra Bornholm i 1722 vandre i jern på Bremerholm. Han blev dog snart benådet på grund af høj alderdom og dårligt helbred.

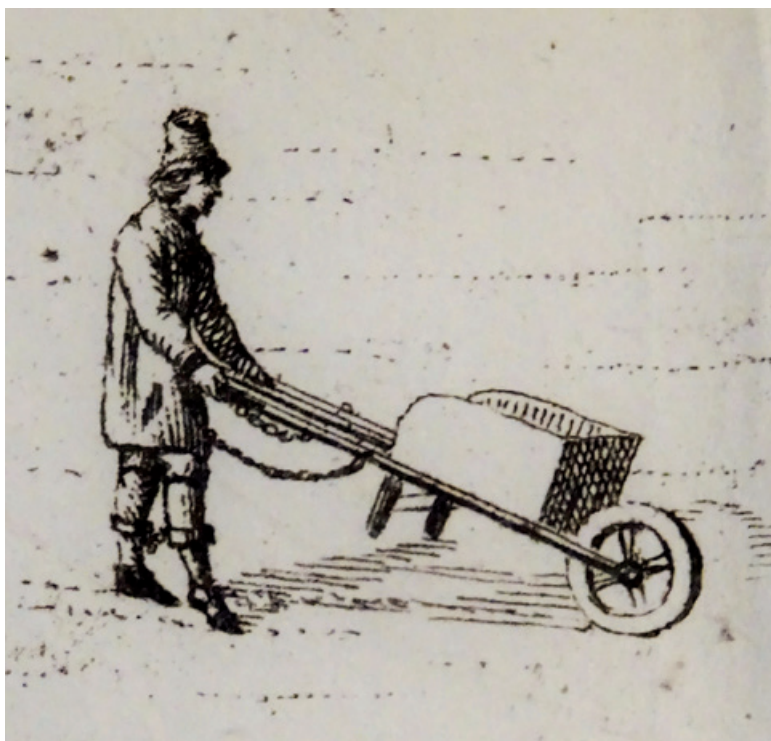
Usædelighed som lejemål, altså uægteskabeligt samkvem "med følger", blev normalt ikke straffet med slaveri, men da islændingen Eystiern Joensen for tredje gang begik lejemål i sit ægteskab, så blev han afskibet til Bremerholm som livstidsfange. To borgere i København, begge murersvende, måtte tre år i jern for at have "deboucheret" og forført en ung kvinde. Mangel på moral og ugudelighed førte let til fængsel. I 1708 måtte Ole Christensen, klokker ved domkirken i Århus, sande, at det var særligt forbudt at stjæle fra kirken. Han havde tilegnet sig bly og mursten og stjålet en del af "cronens zirater" og ligkistebeslag og blev sendt til Bremerholm efter at være pisket offentligt på byens kag. En musketer dømt 1722 for desertering havde forskrevet sig til Satan. Han blev dømt uærlig, men undslap i 1740. En bondekarl blev i 1724 dømt for medvirken til mordbrand, idet han havde hjulpet

med at binde en kvinde i hendes hus. Hun blev beskyldt for trolddom, og en bonde havde opbrændt hende “med ildsantændelse af hendes klæder og hendes hus”.

Betleri og løsgængereri var myndighederne stærkt imod. Flere nordmænd blev sendt til Bremerholm for landstrygeri, f.eks. Christen Olsen på 40 år fra Bergen, der aldrig havde været til Guds bord, men sammen med Inger Johannesdatter havde vandret rundt og betlet sig frem. Hun blev sendt til fiskerlejerne i Finmark for at arbejde, han til Bremerholm på livstid. En anden norsk landstryger Peder Larsen blev dømt for tyveri af noget lærred, og David Sivertsen en landstryger født i Tønsberg med kvinde og to børn blev dømt for overfald på en tysk barber. Også Niels Christensen af Roskilde blev slået i jern for betleri og løsgængereri. Man kan fornemme det tryk og den repression, som enevældens samfund lagde på folk, der af sociale årsager havde vanskeligt ved at følge de givne mønstre og normer. I en tilståelsessag fra 1705 blev Hans Mortensen dømt til jern i Bremerholm i tre år, og Mette Mortensdatter dømt til kagstrygning af skarpretteren. Deres forseelse var, at de havde avlet et barn ved lejermål, hvorpå mandens ægtekone lod sig skille. Uden pas forlod parret Tryggevælde og slog sig ned på bjerget (Sankt Jørgensbjerg) i Roskilde, hvor de med falsk skudsmål udgav sig for at være ægtefolk og fik fire børn. De levede sammen i seks år, indtil det blev opdaget, at de ikke var ægtefolk. Deres samliv var derfor utugt og løsagtighed, og de var hjemfaldne til straf.¹¹

At bære jern

De dømte ankom fra hele riget til Bremerholm enten med skib eller med vogn. Vognægtregnskaber fra bl.a. Helsingør, Køge og Nykøbing Falster fortæller i lakoniske vendinger, hvordan det gik til. I 1654 kørtes med seddel fra byfogeden i Køge af sted med fangen Rasmus Albretsen, som var dømt til jern i Bremerholm i tre år. Året efter var det en mere usædvanlig fangetransport til Bremerholm. Det drejede sig nemlig om Anders Bysvend, der var dømt for at lade en skytte undkomme fra byens fængsel. Manden var anholdt for mord. Fra Nykøbing Slot blev i september 1636 med postholderen sendt en fange til Bremerholm. Mindre fredeligt gik det til året efter, da en sergent og

Detalje fra kobberstik af Kastelskirken i Pontoppidans Danske Atlas 1763. En slave ses lænket til en skubkærre, dvs. trillebør. Lænken sidder i et jern, som er anbragt over fangens knæ, endnu en lænke ser ud til at føre fra trillebøren op til et jernbånd om livet. Endelig er benene sammenlænkede med to jern.

to dragoner transporterede et antal fanger til Bremerholm. Fra Helsingør kom i 1636 med vogn til Bremerholm to fanger, som af statholder Christoffer Urne var sendt hele vejen fra Akershus i Norge.¹²

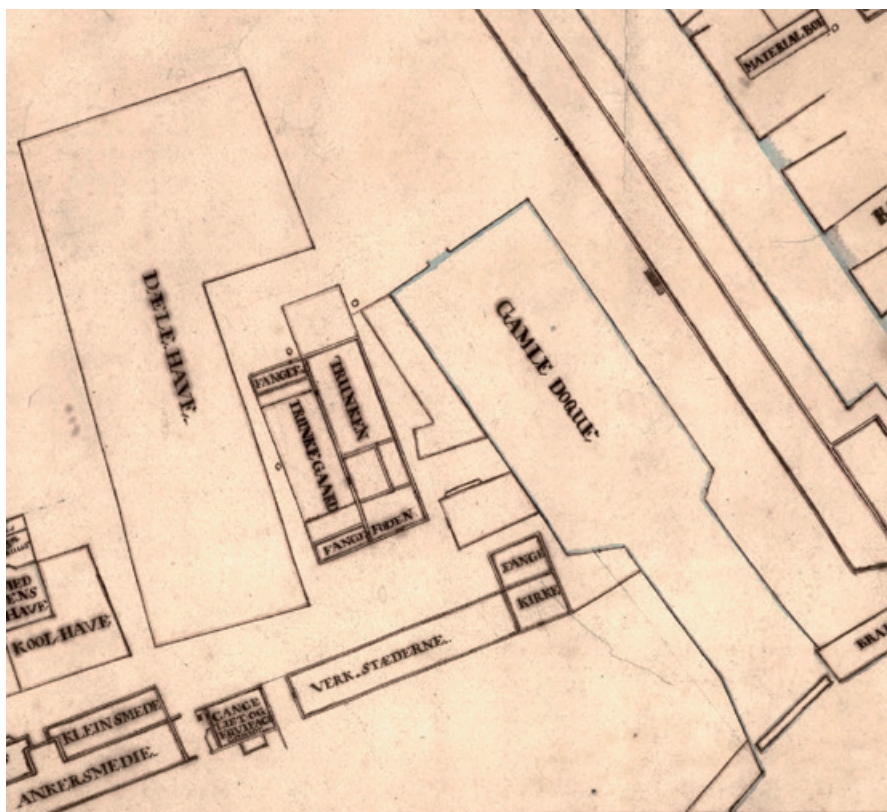
Ekvipagemesteren på Holmen modtog de dømte og sørgede for, at de blev slået i jern. Mesteren skulle skriftlig bevidne, at NN er "paa Bremmerholm indnammet og slaaget udi Jern til Arbeide blandt andre Fanger hans Livstid". Omkring 1620 blev fangerne, som tidligere havde været indespærret i kælderen i Slotstårnet (Blåtårn), anbragt i en nyopført bygning på Bremer-

holm. Bøsseskytten Jon Olafsson har i sine erindringer fra Christian IV's tid skrevet: "... blev der indrettet et fængsel paa Bremerholm, trunken, og derind blev de sat, som havde gjort sig skyldige i de største og mindste forbrydelser. Det var således indrettet, at forbryderen havde én jernring om livet så vid, at han kunne skifte klæder, og én om det højre knæ, forbunden med en svær jernlænke uden på låret. Der blev beskikket fire mand, som skulde passe paa forbryderne og daglig drive dem frem med svøber til slid og trældom, give dem mad, have tilsyn med dem og hver morgen og aften på bestemt tid lukke fængslet op og i. "Det var afgørende at fangen kunne arbejde i jernbeslagene, som de bar dag og nat. Også halsjern og ankeljern med kæde blev benyttet for at hindre flugt. Nogle fanger blev lænket sammen to og to for på den måde at vanskeliggøre flugtforsøg. Særligt grove lovovertrædere blev lænket sammen med andre ditto, men sammenlænkning til en forbryder kunne desuden benyttes for at skærpe straffen over for folk, der ikke kom fra forbrydernes verden. Man kunne også sammenlænke fangerne i en lang kæde om natten og den metode blev benyttet, når de var udlånt til arbejde uden for Holmen.

Fangerne blev om natten låst inde i fangetrunken, som var en træbygning eller bindingsværksbygning. I 1640 hed det i et brev til Corfitz Ulfeldt, at da fangerne brød ud af trunken, skulle der bygges et nyt muret fangerum helst tæt ved vandet, så skarnet om natten kunne kastes i havnen. Dette fangehus blev anvendt en årrække. Inspektionen af forholdene i fangetrunken blev hver måned foretaget af to af de yngste medlemmer af Admiralitetet. I 1685 fandt inspektionen, at forholdene var for trange og befødrede smitsomme sygdomme.¹³ Den nødvendige fornyelse blev dog udskudt, og en ny muret fangebygning med hvælv og to rum blev først opført i 1706. Der fandtes også en bådmandstrunk på Holmen. Her blev de bådsmænd, som havde forset sig, fængslet. Dette fængsel skiftede beliggenhed, men befandt sig i slutningen af 1700-tallet og indtil Bremerholms nedlæggelse i kælderen i hovedvagten, som lå til højre for porten lige over for Holmensgade.¹⁴

Benådning og flugt

Fangerne kunne benådes af kongen. Det skete engang imellem, antagelig på anbefaling af ekvipagemesteren eller de folk i Admiralitetskollegiet, som førte tilsyn med slaverne. 1691 blev en skipper Schielland fra Kristiansand benådet.

Kort over Gammelholm u.år, men formentlig fra omkring 1730. På kortet ses placeringen af bygningen fra 1706. Den rummede fangerne med trunken, dvs. selve fængselsrummet, en gård for fangerne og mindre rum med angivelsen af fangefogedernes to små boliger. Også fangernes kirkerum er angivet som en tilbygning til et værksted. RA. Søetatens Kort- og Tegningsamling, designation K, nummer 111 - 3/4.

Han var indsat på fire år formedelst en forseelse med et skib, som var forulykket under Norge. Året før blev også Søren Knudsen Møller fra Aarup Mølle i Jylland “af sær kongelig mildhed og naade” løsladt fra sit fængsel og sat på fri fod, hvilket var bogstaveligt ment, idet fodjernet blev fjernet. En del af de indsatte var som nævnt ikke kriminelle, men havde undladt at betale landgilde eller var borttrømt “af sin grund og staun”. Disse folk var indsat på

herskabets begæring, nogle gange, som det hed for Niels Hansen i 1691, "saa længe hans højvelbaarne Husbond det behage". I juli 1685 begærede Regitze Sophie Vind, enke efter Christian Gyldenkrone, at hendes vornede Anders Urbansen, som på grund af bortrømning var dømt til at arbejde på Bremerholm i jern, "maa igen være entladet". Urbansen blev afslået og stillet på fri fod, og hans bespisning på Bremerholm ophørte fra samme dag.¹⁵

Der er bevaret en del domme og benådningsskrivelser, som blandt andet giver os besked om, hvordan slavestraffen ikke kun ramte den dømte, men også hans familie. Bådsmandskonen Mette Christiansdatter lod i januar 1687 skrive et bønnekrift til hans excellence, generalkrigskommissær og admiralitetsråd Christoffer Sehested: "Min fattig mand Rasmus Sørensen, som fiskalen Jacob Hollænder så hårdelig efterstræbte formedelst noget hårdug, som han havde solgt for en mand, hvilket han ikke vidste var stjålet, dog alligevel måtte han slås i jern og han ligger dødelig syg; præsten har nu været hos ham, og der ses ringe lejlighed til, at han skal bjerge livet. Derfor beder jeg allerydmyst at Eders Excellence ... vil forunde min mand, at han måtte komme af jernet ... thi ellers så dør han i fængsel. Gunstig Excellence anse mine små umyndige børn og hjælp mig min fattige mand ud igen ..."

Det hændte med jævne mellemrum, at nogle af slaverne på Bremerholm flygtede fra den håbløse og opslidende tilværelse på Holmen. På forskellig vis lykkedes det dem at befri sig for deres jern og slippe bort. De arbejdede jo dagen lang, kom til at kende Holmen ud og ind og kunne på den måde finde veje ud af deres fængsel. Området var godt nok bevogtet af vagtmandskabet og afspærret. Kun en af de tre porte var åben, nemlig den ved hovedvagten. Men der var jo meget transport til og fra området, og der lå både og flåder på Holmen. For en god svømmer var hverken Holmens kanal eller Børskanalen ej heller selve havneløbet en afskrækkende forhindring. Jon Olafsson beretter om en større fangeflugt: "... En student, som hed Peter og stammende fra Korsør, blev indsat dér, fordi han havde tilføjet sin stedfader et lille knivstik med en pennekniv. Han blev dømt til at blive dér i 18 Aar. Vi havde boet sammen og ligget i én seng sammen en hel vinter; han skulde snart vies. Denne Peter undslap fra fængslet med syv andre af de omtalte fanger ved, at de skred baglæns gennem hullet paa lokummet ned til søen og kastede sig fra den næsten to favne høje mur ned i dybet og svømmede således langs med muren til den sandbanke, som er udenfor. Dér brækkede de jernene af sig og undkom derefter til Sverige. En af dem blev tagen og hængt". Flugt på egen

Christian Geddes' eleverede kort anskueliggør med sine eleverede bygningsangivelser det forrige kort (s. 40). Københavns Stadsarkiv.

hånd var dog mest benyttet. En fange blev 17. juli 1620 sendt fra Roskilde til Holmen for tyveri, men han rømte bort fra Frederiksborg, hvor han var sat i arbejde, blev atter pågrebet og sendt til Holmen. En anden fange, en svensk student, blev i 1643 antruffet på Lolland og sendt tilbage til Bremerholm. Fangerne kunne også få hjælp indefra. En matros, der var dømt for drab og indsat i trunken, fik hjælp af en profossvend til flugt. Sagen blev efterforsket, og profossvenden blev selv dømt til at arbejde livsvarigt i jern på Holmen.¹⁶

Selv om det lykkedes en fange at slippe bort fra Bremerholm, så var vedkommende langt fra i sikkerhed. København var omgivet af volde og vandgrave, og alle byens porte var bevogtede. I provinsbyerne, ved landevejene og de privilegerede færgesteder var også soldater, som kontrollerede, at rejsende havde gyldigt rejsepas. Var det ikke tilfældet, blev man arresteret. To musketerer, som var idømt livstidsslaveri rømte og blev ikke fanget igen. Mere uheldig var musketer Johan Heinrich Halt, der sad på livstid for desertering. Han "eschaperede" i juli 1734, og var sikkert undervejs til Tyskland, men blev igen indbragt fra Korsør den 11. august samme år.¹⁷

Antallet af slaver

Antallet af jernfanger har gennem tiden varieret, og kilderne giver kun spredte informationer om fangernes tal. Men ifølge reglementet for fangernes bespisning var antallet af fanger fra slutningen af 1600-årene fastsat til 100. Det var sandsynligvis det antal fanger, som fangetrunken kunne rumme.

En liste fra 1622 med 71 navngivne fanger har notater ud for de enkelte fanger vedrørende straffens længde i år og andre forhold. Af de anførte var 8 døde, 17 bortrømte og 13 forflyttet til arbejde på Frederiksborg Slot. Endelig var 2 slået af jernet, dvs. frigivne. Straffetiden var 1, 2, 3, 4, 5, 6, 8, 10, 15 og 20 år, flest dømte havde 2, 4 eller 6 års straffearbejde. En liste fra 1621 rummer 63 navne. En rulle fra februar 1716 fra Bremerholm angiver 76 jernfanger, 135 svenske krigsfanger, 3 tyrkiske krigsfanger og 13 arrestanter.¹⁸ Arrestanterne var Holmens egne folk. Antallet af fangefogeder svingede. Fra slutningen af 1600-årene frem til 1741 var tallet dog fast to fangefogeder som med 30 rigsdaler årligt var bedre aflønnet end oppassere og nattevagter. I slutningen af perioden var tillige ansat en såkaldt "interims" fangefoged.

Et billede af fangetilgangen giver en bog over "jernfanger og betlere" 1714-

1739. I denne periode blev der i alt optalt 403 fanger. I årene 1714 - 1720 var hele tilgangen kun fire personer. I 1720'erne steg tilgangen til omkring 7 årligt, men fra 1728 voksede tallet til i gennemsnit 29 fanger årligt. Rekordens var 43 indsatte i 1738. I 1739 ankom de sidste, nemlig 18 fanger, hvorefter fangerne i 1741 blev overført til Stokhuset. Af betlere blev fra 1732 indsat 26 personer, heraf døde hele fem, velsagtens på grund af dårligt helbred, andre blev frigivet mod kaution eller kom i soldatertjeneste, og de resterende 14 mand blev løsladt i 1739 ved et kongelig reskript.

Arbejdet på Bremerholm og de forskellige håndværk

I Holm- og arsenalartiklen af 8. maj 1625 beskrives de forskellige funktioner, som de kongelige embedsmænd havde samt de forskellige arbejdspladser. F.eks. omtales reberbanearbejde, reberbanens hør- og hampeheglere og arbejdet i den store smedje. Mesterskibsbyggeren og hans tømmermænd stod for skibsbyggeriet, mens skriverne bl.a. skulle holde orden i mandskabsrullen, føre regnskab mv. Der var dag og nat vagt på Holmen og vagtmandskabet anføres. Vagten bestod af 60 bådsmænd. Men intet sted er der tale om slaver og deres arbejde. I skibsartiklen omtales bådsmænd, bøsseskytter og soldater, men heller ingen slaver.¹⁹

Til Holmens folk hørte i 1600-tallet mange håndværkere. Fire mester-svende ledede skibstømmerne, en af disse var brademester, dvs. var ansvarlig for bradbænkene, hvor skibene blev kølhalet. Foruden tømmermændene kom borere, bolteslagere og savskærere. En særlig bestilling var det også at være pumpeborer, idet alle skibe skulle forsynes med effektive lænsepumper.

Snedkerne arbejdede på snedkerloftet og blokkedrejere i blokkehuset. Rebslagere arbejdede på reberbanen, og når der skulde slås, tørres eller tjæres tovværk, leverede kongen den nødvendige ekstraordinære hjælp, vistnok Bremerholms fanger. For enden af reberbanen mod Charlottenborg lå sejlhuset, en treetages muret bygning, hvor sejl blev opbevaret og sejlmagerne arbejdede. En del af sejlhuset og reberbanen er i øvrigt bevaret og kan ses fra haven bag Charlottenborg. Holmens maler havde en farvekælder til opbevaring af sine materialer. På orlogsskibene var et stort maler- og forgylderarbejde, især skibenes agterspejle var overdådigt udskåret, bemalet og forgyldt.

Hugo Allards prospekt af København omkring 1627 viser også den lange Islandske Reberbane og – til højre – Københavns nye toldbod, der voksede frem på fundamentet af det ene af de to blokhus, der blev lagt her i 1624. Billedsamlingen, Det Kongelige Bibliotek.

Det er klart, at der til et stort skibsbyggeri medgik en mængde materialer. Hver måned året rundt anløb forskellige fartøjer Bremerholm med de nødvendige materialer, som blev udlosset. Det var mest trælast, det drejede sig om. Man skelnede mellem skibstræ og bådetræ og mellem krumtømmer og rettømmer. Det meste var egetræ til oplænger, citters, knæ, planker, bjælker, stytholter. Træet blev omhyggeligt lagret. Mastetræet i mastegraven og egetræet i delehaven. Der kom også leverancer af jern i stænger, sejldug, stenkul, tøndebånd, brædder, brændeved og en mængde søm og spiger.²⁰ Nybygninger blev kølstrakt, stævn- og spanterejst og klædt op med planker på Holmens byggebæddinger. Derpå blev der lagt dæk og udført apteringsarbejde. Når det tætnede nye skrog kom i vandet forestod et stort arbejde med at rigge og udruste skibet. Holmen havde naturligvis også sit eget bådebyggeri, hvor både, chalupper, pramme og flåder blev bygget.

Foruden nybyggeriet foregik der løbende et stort vedligeholdelses- og reparationsarbejde. Al vedligeholdelse under fartøjernes vandlinje skete ved, at kølhale skibene på en bradbænk, hvilket var en omstændelig proces. Man måtte udtage artilleri og ballast, aftakle skibet til undermasterne, tætnede fribord og skandæk og ved hjælp af store spil og kølhalingstaljer krænge skibet om på siden, så kølen kom frem og den ene side blev tilgængelig for arbejde. Når den ene side var repareret, kalfatret med værk og bundsmurt var det den anden sides tur.²¹ For at lette dette arbejde var der allerede i 1636 planer om at bygge en tørdok, hvor skibene kunne sættes ind, dokporte lukkes og vandet pumpes ud, så skroget under vandlinjen kunne bearbejdes.

Et dokprojekt blev påbegyndt i 1681, og en hollandsk pumpemølle blev opført, men der trængte vand ind i udgravningen, og dokportene viste sig at være dårligt konstruerede. Resultatet var, at Gammel Dok, som udgravningen benævntes, kun blev brugt som havnebassin. Netop i disse år begyndte udflytningen af skibsbyggeriet og etableringen af et nyt leje for flåden på Nyholm, som også blev beskyttet af en ny fortifikationslinje, Nyværk, der løb i en bue ind til Christianshavns vold. Men flåden forblev på Bremerholm, som herefter også kaldtes Gammelholm. I året 1739 lykkedes det langt om længe at bygge en fungerende tørdok, men hverken på Bremerholm eller Nyholm, derimod på Christianshavn. Orlogsskibenes proviantering og udrustning med artilleri, krudt og kugler samt håndvåben foregik længe i Tøjhushavnen på Slotsholmen.

Til alt det faglige arbejde havde man Holmens folk, og i forhold til alle dem,

som var beskæftiget dels på Holmen dels om bord i skibene, udgjorde jernfangerne kun en mindre arbejdsstyrke. Hvilket arbejde udførte jernfangerne da? De bevarede kilder er forbavsende tavse, men man tager næppe fejl, hvis man antager, at det var det hårdeste og mest simple arbejde, de udførte. F.eks. arbejde som at gå i gangspillene ved bradbænke og kraner, arbejde med at losse ankomne skibe for trælast samt arbejde med at slæbe træ fra lagerpladserne frem til skibsbygningsbeddingerne. Hertil kom sikkert enerverende arbejde som at dreje hjulene i reberbanen, at træde bælgene i de forskellige smedjer samt at opkradse gammelt tovværk til værk, der skulle bruges i store mængder til kalfatring, dvs. til tætning af det opplankede skibsskrog. I 1725 hedder det, at værket til skibsbrug skal plukkes af fangerne på Holmen. Bestemmelsen blev ophævet i 1732.

Fremstilling af hør og hamp foregik også på Bremerholm. I 1635 fik Jens Madsen bestilling som hampebanker på Bremerholm. Han skulle rengøre hør og hamp til kongens brug. Han skulle levere hør og hamp rensed og heglet, så den kunne bruges i Tugthuset og andre steder, hvor der var behov. Om arbejdskraften var fanger eller daglejere fra byen fremgår ikke.

Fangerne blev også brugt til transport af de lig, som bedemænd og ligbærere ikke ville have noget at gøre med. De skulle transportere forbryderes lig til Anatomihuset, og når de selv døde, blev deres lig også overgivet til videnskaben. Da pesten i 1711 ramte København, blev der beordret et kontingent af de ærlige fanger til at hjælpe med begravelsen af de mange lig, der hobede sig op uden for Østerport. Det blev lovet fangerne, at de skulle blive fri om de overlevede og udførte deres arbejde vel.

Opmudring ud for Bremerholm og i Holmens Kanal stod Søetaten for. Man benyttede dels trampe- eller trædemaskiner, hvor slaverne formentlig arbejdede, dels søbagger eller muddermøller, der fungerede ved hestekraft, idet et par heste gik rundt i et gangspil.²² Bortkørslen af mudderet med kærre var i en periode bådsmandenes arbejde, og det blev under Skånske Krig overtaget af garnisonens soldater, da flåden ikke kunne stille de fornødne bådsmande. Det opgravede materiale blev brugt til opfyldning på Christianshavn og Nyholm.

Sidst men ikke mindst leverede Bremerholm lejlighedsvis fanger til kongeligt byggeri. I 1599 arbejdede således ni fanger som håndlangere ved byggeriet af Tøjhuset, og ovenfor er omtalt slavearbejdet på Frederiksborg slot. I 1729 arbejdede 50 ærlige slaver på udgravning til Amalienborg.

Kosten

Bespisningen af Holmens håndværkere, vagten og tøjhusfolkene foregik i 1600-årene i Boden og i Kælderen på Holmen. Bespisningen skete efter den kongelige majestæts søtakst for spisning på flåden og på Bremerholm.

Denne søtakst var i Christian V's tid pr. person per uge:

Flæsk	1 skålpund, to lod
Kød	2 skålpund
Bergfisk	2 skålpund
Smør	1 skålpund
Gryn	½ ottingkar
Ærter	1 ottingkar
Hårdt brød	6 en fjerdedel skålpund
Øl	20 potter

1 skålpund = 496 gram, 1 lod = 16 gram, 1 ottingkar = 1/8 skæppe = 2,17 liter, 1 potte = 0,96 liter

Styrmænd, bartskærere, skippere, konstabler, skrivere og kældersvende fik dog hver halvanden ration af flæsk, kød og smør. Der var bespisning morgen, middag og aften undtagen søndag, hvor der kun var middags- og aftensmad. De syge fik en anden kost end spisetakstens. Allerede 1620 lod Christian IV indrette et sygehus for bådsmand i en bygning ved indgangen til Bremerholm og ansatte en bartskærer, som skulle tilse dem, som blev kvæstet i kongens tjeneste på Holmen.²³

Pødkere, dvs. halv voksne skibsdrenge, og skoledrenge spiste fast i Boden og Kælderen, som hver havde sin kok.²⁴ Det fungerede på den måde, at der blev ført regnskab over, hvem der bespistes, og hvor mange måltider der blev uddelt. Råvarerne var flæsk, kød, fisk, smør, gryn, ærter, brød, øl og salt. Ifølge spiseregnskabet spiste jernfangerne også med ved Boden. Også Holmens vagtmandskab og folk fra de skibe, hvor kabyssen om bord var lukket, spiste

dér. Det kunne også ske, at tilrejsende blev bespist som i marts 1679, da 32 udskrevene båds mænd fra Samsø ankom til Holmen. De var udkommanderet til orlogsskibet "Caritas". Også syge, som var bragt i land fra skibene, blev bespist. Af samme grund svingede antallet af bespiste, men der var som regel færre spisende om sommeren end om vinteren. En spidsbelastning for Boden blev under Skånske krig de svenske krigsfanger, som ankom for at arbejde på Holmen. I marts 1679 var tallet af bespiste egne folk fra Holmen, svenske fanger samt jernfanger i alt 735. Senere samme måned angives tallet af egne folk til 194 personer, 19 jernfanger og 476 svenske fanger. Endnu større belastning kom oveni, da enheder af hæren, mest rytterkompagnier i perioder, blev bespist af Boden og Kælderen.²⁵

I 1716 var middagsmaden søndag og torsdag flæsk, kød og ærter, de øvrige dage var det bergfisk, gryn, smør og ærter. Desuden fik fangerne hårdt brød, salt og skibsøl. Det bemærkes, at fangerne fik almindelig matroskost. Fangerne bespistes nu i spisekælderen, formentlig et rum i den nye murede og hvælvede bygning fra 1706. Til at lave maden var der ansat en kok, som desuden havde hjælp af en fast matros til serveringen og til at holde orden. Kokken aflønnedes som fangefogederne med 30 rdl. samt kost, klædepenge og kvarterpenge.

Fangernes tidlige beklædning kendes ikke, men der er grund til at formode, at den har været vadmelsklæder som den gemene bådsmandsklædning. Ifølge et skifte fra 1639 efterlod en afdød bådsmand følgende gangklæder: 1 grå klædning af gement bådsmandsklæde, 1 blå klædning af samme klæde, 1 sort klædetrøje med lommer samt 2 sorte filthatte.²⁶ En kongelig resolution af 13. okt. 1694 bestemte, at hver fange skulle have 2 skjorter, 1 par sko og 1 par strømper, foruden den gængse islandske vadmelsstrøje og vadmelsbukser. Hertil kom formentlig også en filthat. I 1700-årene var den årlige tøjtildeling stadig 1 par sko, 2 skjorter og 1 par strømper.

Gudstjeneste og begravelse

Jernfangerne var forment adgang til Holmens Kirke, der var sognekirke for alle, der arbejdede på Bremerholm samt ansatte i Tøjhuset, Proviantgården og de kongelige stalde. En præst var dog tildelt jernfangerne. Det var en kapellan ved Holmens Kirke. Den første præst blev beskikket i 1621. Han

skulle prædike evangeliet for Bremerholms fanger samt fire gange om året tage dem til alters, om de ønskede det. På Bremerholm fandtes et kirkerum til fangerne, i 1700-tallet kaldt Slavekirken. I årenes løb blev der brugt forskellige ledige bygninger og rum. I 1735 var det et lokale, som lå i den ene ende af en bygning, der også indeholdt nogle værksteder ved Gammel Dok. I kirkerummet var alter, prædikestol og bænke til fangerne.

Holmens Kirke fik ved sløjfningen af den gamle Østervold egen kirkegård tæt ved kirken, men fra 1666 foregik begravelserne på en nyanlagt bådsmandskirkegård uden for Østerport, den nuværende Holmens kirkegård. Men de afdøde fanger kunne ikke begravnes her blandt anstændige mennesker. De blev jordfæstet på en af fattigkirkegårdene i en rå kiste med halm eller avner i bunden. Nord for Frederik II's sejlhus, som lå ved Charlottenborg, fandtes i 1600-årene en lille kirkegård, som skiftevis blev kaldt Bremerholms kirkegård og De fattiges Kirkegård. Det var formentlig her mange af slaverne blev begravet. I 1700-årenes sidste del eksisterede en særlig slavekirkegård, der lå uden for Amagerport. Her lå også Børnehusets kirkegård.

Slaveriet ophører på Bremerholm

Den 8. april 1738 gav kongen ved reskript besked om, at delinkventer ikke længere måtte dømmes til Bremerholm, undtagen i grove tilfælde. I stedet skulle de sendes til arbejde i nærmeste fæstning. Begrundelsen var, at Bremerholm var overfyldt med slaver. I 1741 blev slaverne administrativt flyttet fra Søetaten til Landetaten, og i juni samme år blev alle fanger på Holmen overført til Stokhuset ved Østervold. Undtaget blev dog fem fanger, der arbejdede som brolægger. Dem beholdt man på Bremerholm. Fangefogeder og fangekokken blev afskediget. Da trunken var tømt for fanger, blev bygningen brugt til opmagasinering af beg og tjære. Kirkerummet til fangerne valgte man at nedrive, og inventaret blev overført til Søkvæsthuset.²⁷ Et sejlmagerværksted og sejldugsvæveri blev opført på stedet.

Søetatens forbindelse til slavearbejdet ophørte dog ikke helt. Opmudringsarbejdet påhvilede stadig etaten. Skubkarrer, dvs. trillebøre, brugtes i forbindelse med jordarbejde, og ved mudderopgravning og i anden halvdel af 1700-tallet blev arbejdet ved skubkarren en streng straf, som idømtes flådens folk, når de havde forset sig f.eks. ved at sælge deres mundering eller

Fotografi af den bevarede, ombyggede del af reberbanen, i dag Kunstakademiets billedhugger-skole, samt i baggrunden en grå bygning, som er en rest af sejlmagerhuset. Foto Ole Mortensøn 2015.

stifte gæld, de ikke kunne tilbagebetale. De dømte matroser måtte arbejde sammen med de fra Landetaten kommende fæstningsslaver. Ordningen blev afskaffet i 1792 og sjovere, dvs. daglejere, overtog dette arbejde. Først med enevældens ophør blev slavestrafen helt afskaffet. Det skete i 1851, dog således at de, som allerede var idømt slavestrafen, fortsat skulle afsone, indtil de blev løsladt eller benådet af kongen.

-
1. *Ordbog over det danske Sprog* anfører under Slave, at det fra tysk blev optaget i det danske sprog i 1600-tallet. (jf. Galej-slave, Fæstningsslave, Jernfange). Første forekomst er fra 1590-erne: "Mitt udi Galeyen sadde de slauer som rode skibet frem." August Erich: Christian den IV's Kroning, oversat 1598.
  2. Hvad navnet Bremerholm eller Bremmerholm kommer af er uklart. Nogle har hævdet at bremerne her havde deres fed med boder, når de kom til København, andre mener at ordet bræmmer refererer til bevoksningen på øen med brombær, atter andre mener at bremmer refererer til bræmme, dvs. holmen i udkanten af byen.
  3. I 1571 omtales et flåde fartøj "Danske Galej". Den udgår i 1576 - (den sorte registrant LFII 170,189). I 1571- 1575 nævnes i Kancelliets Brevbøger: Danske Galej, Franske Galej og Norske Galej. Hugo Bedan fik i 1576 ordre til at bygge tre galejer i Norge. Se H.D. Lind: Christian den Fjerde og hans mænd på Bremerholm, 1889
  4. Frederik Stuckenberg: I Bremerholms jern, *Historisk Tidsskrift*, Bd. 6, række 3, (1891-1892), 669. Se *Saml. til Fyens Historie og Topografi*, VII. 272 og 273, optegnelser af sognepræsten i Nyborg, Christian Bruun Nielsen.
  5. Fr. Stuckenberg op. cit. 669
  6. Fr. Stuckenberg op. cit. 676
  7. RA, Holmens chef, Registerbøger over bespisninger på Bremerholm 1677-1679. Ifølge bespisningsregnskabet var der under Skånske Krig i juli 1677 12 bespiste jernfanger, i maj 1678 9, i februar 1679 17, i marts var tallet 19, i juni 14 fanger, i juli 11, i august 20, september 17, oktober 21 og november 15. Disse udsving synes ikke at vise systematisk brug af fangerne om bord i galejerne, snarere den til- og

- afgang der af forskellige årsager var.
8. RA, Marinen før 1655, Bremerholm, fortegnelser over fangerne samt skifteprotokol 1638-1678
  9. RA, Krigskancelliet, refererede sager, 25.10.1717, Litia B, lister over fanger på Bremerholm, Kastellet og andre kongelige fæstninger. Udskrift af Bjørn Westerbeek Dahl. At løbe spidsrod var en militær straf, som bestod i at den dømtede med nogen overkrop blev ført gennem to rækker af soldater, som bevæbnede med kæppe slog synderen på ryggen, en blodig og smertelig straf.
  10. KB, Håndskriftsamlingen, Theologernes Betænkning over den paa Bremmerholm i jern fangne Hans Jørgen Fortammers ugudelige og uhorlige Forskrivelse til Dievelen, anno 1721
  11. RA, Holmens chef, Dokumenter angående fangerne på Bremerholm – april 1705.
  12. RA, Vognægtregnskaber fra Køge, Helsingør og Nykøbing, se artikel, "I offentligt ærinde", af B. Westerbeek Dahl, 149 i Fund og Forskning Bind 51, 2012.
  13. H.D. Lind: *Nyboder og dets beboere især i ældre tid*, 1882, 135.
  14. H. Degenkolv: *Oplysninger om Orlogsværftet*, I del, Bremerholm, 6, 1894.
  15. RA, Holmens chef, Dokumenter 1685-1691 vedr. fanger på Bremerholm.
  16. RA. Krigskancelliet, refererede sager, 25.10.1717, Litia B, lister over fanger på Bremerholm, Kastellet og andre kongelige fæstninger. Udskrift af Bjørn Westerbeek Dahl.
  17. RA, Holmens chef, Domme over fangerne på Bremerholm, 1708-1712 samt Bog over fangerne, Bremerholm 1722-1729 og Bog over fangerne, Bremerholm 1729-1739.
  18. RA, Søetaten, håndværkerstokkens mønsterskriver på Bremerholm, ruller for jernfangerne.
  19. Corpus Constitutionum Daniæ, se: Holm- og Arsenalartiklen af 8. maj 1625.
  20. RA, Holmens chef, Besigtigelsesbog 1707-1708.
  21. Ordforklaringer. Ballast, dvs. sten, sand eller andet materiale som lå i skibets bund for at stabilisere skibet. *Undermaster*, skibets master bestod af undermast og en eller to stænger. Fribord: dvs. den del af skroget som ligger over vandet. *Skandæk*, de svære planker som ligger i overgangen mellem skrog og dæk. *Kalfatre*: dvs. at slå værk i nådder og stød mellem plankerne. Nåd og stød blev efter kalfatringen beget. Kalfatringen blev med årene under sejldes løs og derved begyndte skibet at lække. Det var derfor nødvendigt at rabatte eller evt. helt omkalfatre skibet.
  22. Carl Bruun: *København*, bd. III, Kap. II, 364
  23. Da bygningen skulle anvendes til skole, jf. næste note, flyttedes sygehuset 1628 til et hus beliggende bag Den gamle Mønt ved Gammel Østervold og herfra 1658 til sejlhuset på Bremerholm, men flyttede ti år senere og førte herefter en omskiftelig tilværelse bl.a. Kvæsthuset i Kvæsthusgade indtil det i slutningen af 1700-tallet under navn af Søkvæsthuset flyttede til Overgaden oven Vandet på Christianshavn. Se Steffen Linvald: *Fra Bremerholm til Gammelholm*, 1968.
  24. Steffen Linvald: *Fra Bremerholm til Gammelholm* 26. Ang. skoledrengene var der tale om en skole for sønner af Holmens folk. Disse skoleelever bispistes på Holmen.
  25. RA, Holmens chef, Regnskabsbøger over bespisningen på Bremerholm 1677-1678
  26. RA, Søetaten, Bremerholms skiftebog 1638-1647.
  27. H.D. Lind: *Nyboder og dets beboere især i ældre tid*, København 1882, 136. I "Danmarks Kirker: Slavekirken på Bremerholm", 1987 anføres det, at inventaret overførtes til Holmens Kirke.

Gips og voks på Østergade og Værnedamsvej

– Hofgipser Carlo Antonetti og hans svigersøn mekanikus Nicolai Urban Møller

■ Af Ida Haugsted

Gipsere og voksmagere udgjorde endnu i 1800-tallet et vigtigt led i formidlingen af kunst og billeder. I denne artikel følges to familier af gipsere fra slutningen af 1700-tallet frem til 1870'erne med forbindelser til den klassiske kunst og det københavnske forlystelseliv.

Huset Østergade nr. 13

I 1700-tallet lå der et bindingsværkshus i Østergade betegnet matrikelnummer 11, Øster Kvarter nær ved Kongens Nytorv i 1740'erne tilhørende maler Hans Michael Harder og senere hans enke Johanne. Huset blev revet ned i begyndelsen af 1790'erne til fordel for et nyt grundmuret, toetages klassicistisk byhus tegnet af hofarkitekt Andreas Kirkerup. Dette hus, der stadig er bevaret med stueetage, første og anden sal, købtes 1855 af vekselerer Isaak Wulff Heymann, der dog helt ændrede facaden mod Østergade i rundbuestil med port i midten, som huset ser ud den dag i dag. Siden 1859 har det haft gadenummer 13 i Østergade.

Kirkerup havde fået skøde på grunden i juli 1793 og solgte huset to år efter til vinhandler Peder Bech (1755-efter 1815), da det blev beskrevet i brandforsikringen den 17. juni 1795. Det var en herskabelig gård på en af byens bedste adresser med tre etager: sidefløj, stald, samt sidehus og vaskehus i

Vekselrerer I.W. Heymann ændrede i 1850'erne facaden på Østergade 13. Billedsamlingen, Det Kongelige Bibliotek.

gården.¹ Forhuset var i syv fag med gennemkørselsport i to fag til venstre ud til Østergade og hovedtrappe inde i porten. I gården var der sidefløj til højre i seks fag med vognremiser og et sidehus i tre etager med stald. Der var 6-7 alens loftshøjde (omkring 4 m) i lejlighederne, to kælderbutikker, en stor butik i stuen med indgang fra gaden og to herskabslejligheder på første og anden sal. I mansardtaget var mod gaden en usædvanlig lang kvist med fem vinduer (såkaldt fabrikskvist), samt to halvrunde og to runde kviste.

På første sal boede vinhandler Peter Bech og på anden sal købmand Moses Levin Mariboe (1760-1830). I begge lejligheder var mod gaden en sal med fem vinduer og et kabinet. Salen var betrukket med malet lærred i arabesk (ornament), og på væggene var fjorten riflede lisener med kapitæler, loftet var gipset med roset i midten og fin stukkatur. I den ene ende var en kakkelovn med forgyldt skærm, og i den anden ende var for symmetriens skyld et skab af lignende størrelse. Beskrivelsen af vægdekorationen bringer associationer til Nicolai Abildgaards udsmykning af riddersalen i Levetzaus Palæ fra 1790'erne med lisener og joniske kapitæler langs væggene.²

Vinhandler Bech opførte få år senere en endnu bevaret ejendom på hjørnet af Nygade og Nytorv matr. 35 og solgte derfor gården i Østergade allerede i august 1799 til regimentskirurg Andreas Carl Wandel (1764-1820). Han videresolgte huset i 1804 til konditor på Højbro Plads matr. 54 Louis Comestabili (ca. 1769-1812), der indrettede konditori i stueetagen. Comestabili solgte i 1809 Østergade-ejendommen til direktør for Den kgl. Grønlandske, Islandske, Finmarkske og Færøske Handel i Strandgade matr. 45 på Christianshavn justitsråd Hartvig Marcus Frisch (1754-1816) og hans kone Dorothea Tutein (1764-1814).³ Frisch foretog flere ændringer i ejendommen og opførte bl.a. 1810-12 bagest i forgården et lille grundmuret tre etagers trefags tværhus, og han udvidede matriklen med et hus i Lille Kongensgade matr. 67 (nu gadenr. 14, bevaret). Det eksisterende bindingsværkshus blev revet ned, og et nyt grundmuret treetages hus i tre fag med sidefløj og gavlkvist opførtes, siden forhøjet en etage, men stadig bevaret.

Frisch døde som enkemand den 22. august 1816, og hans voksne børn arvede formuen, husene, samt to landbrug ved Antvorskov.⁴

Antonetti

Gipser Carlo Antonetti (1779-1833), født i Italien, købte gården i Østergade af Frischs datter Sophie Frisch og hendes mand i 1828. Antonetti var gift med den tyskfødte Johanne Juliane Gelenthien (1795-1853), og familien kom til København fra Skt. Petersborg i 1820 med deres tre børn Frederik, Mathilde og Victor, samt hendes far skibskaptajn Johan Gelenthien (1762-1846). Antonettifamilien boede og havde butik i ejendommen siden deres ankomst,

da huset tilhørte Sophie Frisch.⁵ Kun fem år efter Carlo Antonetti var blevet ejer af Østergade, døde han 55 år gammel i 1833 på Almindelig Hospital i Amaliegade, og hans enke Johanne Juliane Antonetti blev ejer.

Ifølge brandtaksationen nyindrettede hun i 1835 den store butik til to mindre butikker mod Østergade, sikkert fordi hun af økonomiske grunde havde brug for at leje en butik ud. Hun forhøjede ydermere det treetages sidehus i gården over gipsværkstedet med en etage. Adgangen til de to butikker foregik gennem Kirkerups oprindelige klassicistiske indgang i husets midte med dæklade hvilende på konsoller (nu porten). I hver butik var to høje vinduer med udvendigt jerngitter, på væggene paneler og malet lærred dekoreret med oliefarver, indfattet i friser med malede lister.

I midten af den mindre nye butik nærmest porten til venstre var nu kun to – tidligere fire – malede træ søjler og en disk med hylder. Glashandler Marcus Hertz Harting (1812-1886) lejede butikken med den 16-årige Pinkus Michael Abrahamsen (1823-1872) som medhjælp, begge var “mosaiske” og boede i ejendommen i 1840. Fra midten af 1840'erne og i omkring ti år var denne butik lejet ud til de ugifte jødiske modehandlerinder Henriette (1808-1865) og Wilhelmine Meyer (1819-1882).⁶

Den anden – og større – butik havde et ekstra værelse til gaden og var Antonettis kunstgipsforretning. Her var gipset loft med gesims, paneler og vægge betrukket med lærred dekoreret med oliemaling indfattet i friser med forgyldte lister. De riflede lisener med joniske kapitæler, der tidligere var i butikken, nævnes ikke, og de må være fjernet, da butikken blev nyindrettet til to butikker. Over dørene var malede dørstykker og på de tre vægge hylder på gipskonsoller til Antonettis produkter, desuden var der et magasin bagved med hylder og reoler.

Bag Antonettis butik var mod gården en lejlighed, som familien sikkert havde boet i hele tiden. Den bestod i hovedhuset af en spisestue med to vinduer (smig/skråfag), loft “malet med Kassetter”, vægge tapetserede med lærred indfattet i friser og en toetages spisestueovn. Ved siden af var en stue med to vinduer, kolonneovn af blik og desuden en entré til hovedtrappen i porten. Lejligheden fortsatte videre gennem sidefløjen, hvor der var opgang til køkkenet. Stuen og første sal i sidefløjen var delt i højden, så der nederst var en vogn-remise og oven over et veludstyret lavloftet køkken med tre vinduer, bageovn, komfur, tekedel i malmfarve, et køkkenbord med tre underskabe og hvidpudsede vægge med hylder og tallerkenræk-

N. U. Møllers
 af ham selv forfærdigede
VOX-AUTOMAT og KUNST-CABINET

Tr. Jan Andersen

Portræt af Nicolai Urban Møller ca. 1845, omgivet af en ramme med folkelivsfigurer, der bl.a. gengiver svensk folkeliv. Billedsamlingen, Det Kongelige Bibliotek.

ker. Ved siden af var et kammer med to vinduer til gården og et rum med to anretterborde, stenvask, hylder og rækker.

Antonettis svigersøn mekanikus Nicolai Urban Møller

Året efter Carlo Antonettis død blev hans 22-årige datter Mathilde Juliane Antonetti (1813-1874) gift den 14. juli 1834 i Hørsholm Kirke med Nicolai Urban Møller (1810-1878), skræddersøn fra Ålborg. Han løste borgerbrev i København som mekanikus året efter brylluppet, og parret boede i hen ved ti år i Østergade hos Antonettis enke, og Møller kunne dermed bruge gipsværkstedets faciliteter. Vi kender en del til Møllers liv, fordi han omkring 1850 udgav to små selvbiografier.⁷ Han havde både været i skrædder- og skomagerlære som ung, men var mere tiltrukket af artisters og gøgleres frie liv, og han var blevet dybt fascineret af hollænderen Christian Roat, der dristigt havde gået på skrå line op til Budolfi kirkespir i Ålborg i 1827, da Møller var dreng, og han overværede også, da Roat gentog nummeret samme år op til Rosenborg Slots spir, hvor han faldt ned og døde.⁸ 19 år gammel tog Nicolai Urban igen fra Ålborg til København og blev engageret af det Price-ske Selskab på Vesterbro. Han rejste i oktober 1831 med mimikerne Johan Frederik Winter og Joseph Lewin i selskabet på turné til Lübeck og Kiel. Han forlod dem, og stiftede i Rendsborg 1832 for første gang bekendtskab med mekaniske voksfigurer og kosmiske panoramaer fremvist af den omrejssende 48-årige urmager og mekanikus Friedrich Adolph Dramm, borger og voksfigurfører i Flensborg.⁹ Dramms vokskabinet bestod af store mekaniske voksfigurer (automater), “der satte i Bevægelse ved skjulte Kræfter, udføre usædvanlige, overraskende Virkninger, navnlig paa en skuffende Maade efterligne levende Væsners Bevægelser”. En slags billedhuggerkunst forenet med mekanik, mente Møller, men han var af den opfattelse, at figurerne kunne forbedres og gik i kompagniskab med Dramm. Et par år efter skiltes deres veje i København, og Møller søgte i oktober 1835 Rentekammeret om bevilling til at vise sine “Automater og Kunstsager” fremstillet af ham selv i København.

Nicolai Urban og Mathilde Møller rejste sammen på turné de næste ti år i den danske provins, Tyskland og Sverige og flere andre steder for at vise deres vokskabinet frem.

Kunstforeningen og Thorvaldsens Museum

Efter Carlo Antonettis død i 1833 havde hans enke Johanne Juliane Antonetti gennem årene tæt forbindelse til Kunstakademiet, hvor der bl.a. anvendtes gipsornamenter til undervisningen i elementar- og tegneskolerne, hvor hendes yngste søn kunstgipser August Victor Frederik Antonetti i en periode var ansat som former.¹⁰ Hun forhøjede sidehuset med gipsværkstedet i gården i Østergade med en etage og lejede i marts 1834, året efter Carlo Antonettis død, den nye etage ud til Kunstforeningen stiftet 1825. Det fremgår af brandforsikringen, at Antonettis gård blev besat af vurderingsmændene den 17. marts 1835, og at der var bygget en ny etage på den tretages sidebygning “i venstre Side i Baggaarden”.

Kirkerups oprindelige hus beskrives nu som et “til alle Sider grundmuuret Sidehuus” i tre fag, nu i fire etager med halvtag. “Denne udvidede og med en nye Etage forbedrede Bygning taxeres for 2250”. Fra gården var indgang af en fyldningsfløjdør med glas til værkstedet i hele bygningens længde med gipsloft, hvidpudsede vægge og “en indmuuret Kobberkeedel paa 1½ Tønde”. Der var en trappe i et rum med vindue i skillevæggen, hvor der stod “en Bageeovn med Tørreovn” på murstensgulv. Hermed gives en beskrivelse af gipsværkstedet i 1835, som utvivlsomt også blev benyttet af Nicolai Urban Møller til at fremstille portrætter og mekaniske figurer til udstillinger og til det Voksmuseum, som han åbnede på Værnedamsvej i 1845.

På første sal i dette sidehus ovenover gipsværkstedet var et værelse med to vinduer, gipset og malet loft, pudsede og malede vægge med fodpanel og en kolonneovn, anden sal var identisk, men der nævnes en toetages vindovn med pyramide. Den ny tredje sal (fjerde etage), hvor Kunstforeningens udstillingslokaler blev indrettet i 1834, beskrives med gipset loft, hvide vægge og en støbt kolonneovn. Loftet ovenover var uudnyttet med et vindue i gavlen og et tagvindue til gården. Kunstforeningen holdt sine møder og udstillinger i sidehuset i Østergade de næste 20 år.¹¹ De første år havde landskabsmaleren Just Ulrik Jerndorff (1806-1847) opsyn med lokalerne, men da han rejste til udlandet i 1837, nævnes det i folketællingen at skomagermester Johannes Lund (1811-), der boede på anden sal i forhuset, var bud for Kunstforeningen.

Enkemadam Antonetti fik i 1839 en aftale i stand med bestyrelsen for Thorvaldsens Museum om tilladelse til at kopiere billedhuggerens arbejder i gips og sendte i 1840 og 1843 tre regninger for gipsarbejde til Thorvaldsen

Thorvaldsens Dødsmaske, aftaget af Vinanzio Orlandi. Thorvaldsens Museum.

i København. Hun fik de kommende år eneret til at sælge gipsafstøbninger af Thorvaldsens værker, som det fremgår af salgshæftet *“Fortegnelse over Gips-Afstøbninger af Thorvaldsens Verker”* fra 1846. Antonettis Enke solgte 60 afstøbninger af statuer, buste, relieffer og medaljoner. Alle – undtagen 20 relieffer med forskellige svævende genier – var udstyret med museets tinmærke på genstandene. De kunne blandt andet også tilbyde Thorvaldsens dødsmaske.

Johanne Juliane Antonetti boede i 1840 i stuelejligheden med sin far og en tjenestepige. Desuden registreredes på adressen gipsers Venanzio Orlandi fra Lucca, der virkede i gipsværkstedet og boede der til hendes død i 1853. I gipsværkstedet arbejdede i 1840 også den 44-årige Francesco og den 36-årige Lorenzo Pierotti, formentlig brødre fra Italien, der måske i 1820'erne kom sammen med Orlandi, da Carlo Antonetti slog sig ned i København.¹²

I de to kælderbutikker var i 1840 en silke- og klædehandler og en hosekræmmer, på kvisten boede enlige, ugifte personer blandt andre en klaverstemmer, en dameskrædder, en saddelmagermester. Af folketællingen 1845 fremgår det, at Johanne Juliane Antonetti, hendes far og hendes barnebarn den 4-årige Carl Johan Møller, samt gipsers Orlandi og en tjenestepige beboede lejligheden, men i 1850 var enkemadam Antonetti, Orlandi og en tjenestepige eneste tilbageværende, da Johanne Julianes far døde 84 år gammel i 1846.

Voksmuseet på Værnedamsvej

Nicolai Urban Møller og Mathilde Juliane boede i omkring ti år i Antonettis gård i Østergade, når de da ikke var på turné med vokskabinetet. Møller udstillede i København og rejste med sine mekaniske voksdukker, panoramaer, gipsbuste, kunstsager og dødsmasker af kendte mænd (kaldet “Gravkapellet”) på turnéer i den danske provins, Sverige, Rusland og Tyskland. Den 24. oktober 1841, mens Nicolai Urban og Mathilde Juliane Møller stadig boede i Østergade, fik de deres eneste barn, sønnen Carl Johan Møller, som døbt i Skt. Petri Kirke den 2. januar 1842. I Østergade havde Møller fuld adgang til værkstedsfaciliteter mm., som der var stærkt brug for til at fremstille nye mekaniske figurer og gipsportrætter mm.

Møller skrev, at han i august 1842 tog et smut til København fra sin turné i Sverige for at købe en ejendom på hjørnet af Frederiksberg Allé og den

Schweizerpavillonen på Frederiksberg Allé 2, ca. 1870. ved Værnedamsvej, Billedsamlingen, Det Kongelige Bibliotek.

frederiksbergske side af Værnedamsvej. Ejendommen blev handlet den 16. november 1842 med ejeren konditor Comino Gaudenzi (1801 - ca. 1845), der i ti år om sommeren havde Schweizerkonditori og forlystelseshave på Frederiksberg-grunden.¹³ Formålet med flytningen til Frederiksberg var, at Møller ville etablere konditori og åbne eget voksmuseum i en ny træpavillon på den store grund. Nicolai Urban, Mathilde og sønnen Carl Johan Møller flyttede til Frederiksberg Allé nr. 1 i 1844, men kunne de næste ti år stadig benytte værkstedet i Østergade. Møller drev konditoriet i Schweizerpavillonen videre i den ene halvdel af privathuset, mens familien boede i den anden halvdel.

Politivennen skrev i august og september 1844 (nr. 1496 og nr. 1498) om

etablissementet: “Vi staae nu ved Indgangen til Alleen. Her have vi strax til Højre en stor Træbygning, forsiret med Thorvaldsens Alexandertog. Dette Locale indeholder Møllers mekaniske Voxcabinet, Panorama etc. I Haven er Bevertningen og en ‘Schweizerpavillon’ ligeoverfor en Ølhalle”. Også forfatteren Claudius Rosenhoff skrev i 1850’erne om Møllers vokskabinet. Der er ingen tvivl om, at den nye bygning til Voksmuseet opført på Frederiksberg 1844/45 fik leveret afstøbninger af blandt andet den 35 m lange Alexanderfrise fra enkefru Antonettis gipsværksted, der, som omtalt, i 1840’erne havde eneret på afstøbninger af Thorvaldsens værker.¹⁴

Bolig og konditori

Der lå flere huse på hjørnegrunden på Værnedamsvej/Frederiksberg Allé og vurderingsmændene konstaterede i september 1844, at Møller have ændret, forandret og udvidet de eksisterende bygninger. Således var en vognbygning med stald mod Værnedamsvej ombygget. Der lå et bindingsværkshus mod Frederiksberg Allé med Møllers bolig og konditoriet, Schweizerpavillonen, var som hidtil, men Møller havde opført en helt ny udstillingspavillon af træ med en tilbygning og flere lysthuse i haven.

Husene beskrives i september 1844 halvandet år efter købet og i maj 1845, da alt var færdigt og Voksmuseet åbnet i marts. Til stede første gang ved besigtigelsen var hører Sørensen, mekanikus Møller selv og løjtnant, murermester Peter Ludvig Blom, der muligvis tegnede museet i pavillonen.¹⁵ Selve hjørnegrunden havde egen brønd og vandpumpe og var opdelt i en gård til beboelsehuset indhegnet af plankeværk med låge, der var en have til voksmuseet indhegnet af stakit med låge og plankeværk.

Møllers privatbolig, der lå på samme grund som Schweizerpavillonen, var et enetages bindingsværkshus med ti vinduer, tegltag og med øst-vest gavl mod Frederiksberg Allé.¹⁶ Vurderingen 1844 omtaler en entré, stue, tre værelser, kammer og køkken med skorsten og spisekammer med hylder, samt loftstrappe til to værelser, kammer og loftsrum. I huset var en taffelovn (en lav ovn) og en kolonneovn (søjleformet), trægulve, gipslofter, fyldnings- og glatte døre. Væggene var betrukket med tapet og træværket oliemalet i stuerne, overalt var engelske vinduer. Ved husets vestlige gavl mod haven var en oliemalet veranda af træ med bræddegulv og bræddetag med lærred. Der

Nyt Arrangement.

I Minerva-Hallen paa Hjørnet af Frederiksberg-Allee og Dehlenschlagerspladsen, der som ved et Trylleflag er bleven forvandlet til en pragtfuld Ridderfal med rige Decorationer m. m. og som fra idag fremdeles staaer aaben fra Formiddag til Aften, vil Udstillingen blive givet i en saadan Maalestok, som aldrig før er foreviist her. I Tilfælde af ugunstig Veir forevises det ikke.

Fortegnelsen, som omfatter 25 Afdelinger med 200 Nummere, erholdes ved Indgangen. Entreen betales med 1 Mk. for Borne og 8 Sk. for Børn. Hver Mandag udstilles nye Gjenstande.

Indbydelse.

Det er nu tyve Aar siden jeg grundlagde mit Etablissement her i Frederiksberg-Allee og 40 Aar siden jeg begyndte min Kunstnerbane. Jeg har med ringe Midler og uden nogenformhelst Dymntrung tilveiebragt værdifulde Samlinger af Kunstgjenstande, som ere til Belæring og Glæde for Alle, der fra Ind- og Udlandet gjæste samme. Paa Reiser i Frankrig, Tyskland, Rusland, Sverrig, Norge, Finland og i mit Fødeland har jeg haat Leilighed til at gjøre mig bekendt med de største Etablissementer af denne Art, og under mine Bestræbelser for ved uafbrudt og vedholdende Anstrængelse af mine Kræfter sedse at stride frem i min Kunst, er det nu lykkedes mig at bringe mit Cabinet saavidt, at det vistnok taaler Sammenligning med det første og største af dette Slags. Mine Bestræbelser skulle gaae ud paa igjen at berede Publicum en Overgang til noget Nyere, Bedre og Skjønnere af denne vundne Erfaring, paa hvilket jeg herved tillader mig at henlede Publicums velvillige Opmærksomhed og til at besøge min Udstilling i det mindste een Gang om Aaret, for at denne kunde holde sig constant ved Kjøbenhavn, ligesom i London, Paris og andre Hovedstæder, og at skaffe mig, som indfødt dansk Mand og 30aarig Borger her i Staden, en sideordnet Plads blandt det øvrige Skjønnere som Danmark er saa rigt paa, og saaledes bevirke at Hovedstaden ikke berøves den kunstneriske Nydelse, som mit pragtfulde Museum i en Række af Aar har forskaffet den. Mit Museum bestaaer, foruden af mine egne Kunstværker i porsliske og bevægelige Figurer, Grupper o. s. v., tillige af en stor Mængde franske og italienske Mesterværker, der stadigt afveksles med Nyt. — Et talrigt Besøg forventes.

Abonnementskort til hver nye Udstilling lydende paa Navn kunne erholdes for 1 Rdl. og Familier gives Moderation i Prisen.

Plakat for Nicolai Urban Møllers Vokskabinet på Værnedamsvej, Gengivet efter kopi i Frederiksberg Stadsarkiv af original i Københavns Museum (Transskription se side 72)

var også et trælysthus med tagpap i haven mod Frederiksberg Allé. I lysthuset var et rum med bræddegulv og -loft fyldningsdør, panellerede vægge og træværk malet med oliefarve.

Voksmuseet

I haven med indgang fra Frederiksberg Allé nr. 1 var den nye træpavillon i to etager med galleri (overbygning) med vinduer og hjørnetårne for enderne. Pavillonen var 47 alen (30 m) lang og 15 alen (9,40 m) dyb med bræddetag tækket med papir og en "Overbygning" (galleri) 30 alen (18,80 m) lang og 10½ alen (7 m) dyb.

Der var indgang til en vestibule, hvorfra der var adgang til et forværelse og en stor sal med fritstående søjler, der bar galleriet. Overalt var engelske vinduer, fyldningsdøre og bræddegulve. Væggene var med paneler og betrukne med lærred og papir. Træværket var både ud- og indvendig malet med oliefarve, loft og vægge dekoreret med limfarve, måske med ornamenten. Da pavillonen var færdigindrettet, var der indrettet et konditori ved indgangen med disk, skuffer og køkken med skorsten og komfur. I udstillingsalen var 22 piedestaler vurderet til 100 rigsdaler. En trappe førte til et værelse "der udgjør en Deel af Overbygningen".

Der var en tilbygning af træ med to entreer og udstillingslokale "op til vestre Side af Pavillonen" med brædde- og paptag. På forsiden var bygningen dels bræddeklædt, dels forsynet med espalier. Desuden var der "forskjellige Lysthuse" i haven. Alt var malet med oliefarve, lerstampet gulv ("Klappet Gulv"), betrukket loft og glatte døre.

Voksmuseet, der kun kendes fra ovenstående beskrivelser i aviser og Møllers kataloger, samt et træsnit, fremstiller pavillonen med hjørnetårne i fem fag opført af klinkelagte brædder og med frontispice mellem hjørnetårnene med lavt pyramidetag. Stilen minder om H.C. Stillingss samtidige sommerlige Tivoli-arkitektur, f.eks. den første rutsjebane og også hans nu nedrevne Maglekilde Kuranstalt i Roskilde.¹⁷

Møllers kunst- og automatkabinet blev et tilløbsstykke, da det åbnede ved påsketid i slutningen af marts 1845. I den anledning skrev *Politivennen*, at Møllers kabinet, der åbnes i disse dage, før var blevet vist i Brøndsalen i Gothersgade og nu kunne ses på hjørnet af Værnedamsvej og Frederiksberg

Allé.¹⁸ Bladet mente, det var “en yderst elegant, skøn Ejendom med mange nye Figurer og Automater – det første i sin Slags”. Kabinettet var åbent hver aften kl. 16-21 om sommeren og strålende oplyst.

Et af de første kataloger: *Speciel Fortegnelse over Grupperne og de enkelte Figurer i Konst- Automat- Cabinettet i Frederiksberg Allee Nr. 1* var skrevet og udgivet af Møller, men hverken dette eller de senere kataloger har dog årstal. Det fremgår, at museet bestod af 30 gamle figurer og grupper, der tidligere havde været vist af Møller, men også af mange nye udført senere i København og Stockholm. Figurerne var opstillet enkeltvis eller i grupper, de fleste i legegmsstørrelse og adskillige var bevægelige (automater). Der var blandt andet opstillet en figur af digteren Adam Oehlenschläger, mens han endnu levede, en figur af Thorvaldsen, der var død 1844, af linedanser Roat, Carl Mikael Bellmann m.fl. Det var noget helt enestående, at en dansker ejede et sådant kabinet med ypperlige kunstværker skabt af ham selv, mente *Politivennen* i sin anmeldelse, også i udlandet blev kabinettet anset for at være det første i sin slags, og at Møller, der stadig viste mange nye genstande, “vandt stedse Kyndiges Bifald”.

I forbindelse med indvielsen i foråret 1845 engageredes pianisten Oldenhauer og tenorsangeren Lichtenberg fra Steiermark til at underholde gæsterne, og i november optrådte sangeren Baaths, og Nicolai Urban Møller sad selv ved klaveret. Da museet åbnede, kunne københavnernes beundre den store oplyste sal, hvor der var opstillet en stor mængde “Zirater” bestående af vakre grupper, figurer og buster fra mytologien og historien. Nogle havde været vist før, men nu var samlingen suppleret med tyve portrætter af “store og mærkværdige Mænd” kaldet “Gravkapellet” med afstøbninger af berømte afdødes ansigter bl.a. Canova, Goethe, Schiller og Thorvaldsen.¹⁹

Særlig opmærksomhed vakte gruppen fra 1841 med de fire monarker: Karl XII, Napoleon, Frederik den Store og Frederik V, i 1845 blev gruppen udvidet med Peter den Store og Karl XIV Johan i uniformer og omdøbt til de seks monarker.²⁰

De sidste år på Frederiksberg

Det nævnes i brandforsikringen 1867, at Schweizerpavillonen ud mod Frederiksberg Allé havde fået zinktag og stadig rummede Møllers privatbolig.

Nicolai Urban Møllers Vokskabinet lå på Matrikelnummer 77 på Frederiksberg, svarende til tre ejendomme fra 1880'erne. Den markante hjørneejendom er opført af arkitekt V. H. Friedrichsen i 1881. Fotografi: Bjørn Westerbeek Dahl, maj 2016.

Matrikelkort over området omkring Værnedamsvej, hvor Vokskabinettets grund er betegnet med matrikelnumrene 77 med litreringer. Frederiksberg Stadsarkiv.

Desuden omtales bygningerne mod Værnedamsvej og en halvtagsbygning i gården, stalden og to småbygninger ud mod alléen, et skur, samt vandpumpe, hegn og piedestaler.²¹

Da han i 1870 var flyttet fra Schweizerkonditoriet, havde Møllers Værnedamsvej-hus fået gadenummer 1, og det noteres i folketællingen: "Mechanikus for Tiden uden Erhverv". Møller havde opgivet Voksmuseet efter 25 år, hans kone Mathilde Juliane Antonetti nævnes og en 7-årig dreng Julius Nicolai Urban Møller, formentlig barn af deres søn Carl Johan. Traktør Thomas Thomsen, der havde passet konditoriet i 1860'erne, var ved folketællingen 1870 netop fraflyttet huset.

Møllers Voksmuseum lukkede således i løbet af 1860'erne og helt slut var det, da bygningen nedbrændte den 31. maj 1870. *Berlingske Tidende* bragte en lille notits: "Ildløs. Den Træbygning, som laa paa Hjørnet af Frederiksberg Allee og Værnedamsveien, og hvori der deels var Conditori deels for det Møllerske Voxcabinet, er inat henimod Morgenstunden totalt nedbrændt". Alt både Voksmuseum og figurer brændte – kun historien er tilbage.

Viseforfatteren W. Rantzau, der skrev underholdende "døgnfluer", skrev en ikke særlig pæn vise, der gik på melodien "Julie, Julie hopsa sa..."

"Det hele Møllerske Cabinet
i Vejret gik som en Raket-
og alle Figurerne, Hver og En,
græd Taare af Vox som Pattebørn.
I Preusserkongen Ild var tændt
hans røde Næse dog først er brændt,
og af Bismarck blot man saa
tre Pandehaar, der reddet laa".²²

Året efter branden søgte Møller om tilladelse til at nedrive tre alen (1,88 m) af den ødelagte østlige gavl på Schweizerpavillonen og i stedet opføre en gavl af grundmur og på husets sydfacade at opføre en stenmur, "da det kun skal være intermistig [interimistisk] og ligeledes kun for den Familie der har leiet de nævnte Localer af mig". Som Møller nævnte, udlejedes Schweizerpavillonen efter branden i nogle år til konditor August Conrad Ernst Bryde (ca.1818-1883).

Mathilde Juliane Antonetti Møller døde i 1874 og Nicolai Urban Møller i 1878, begge blev begravet fra Frederiksberg Kirke og bisat på den katolske afdeling D på Assistens Kirkegård, hvor der blev rejst en minde-stele med indskriften: "Herunder hviler Støvet af mine uforglemmelige Svigerforældre Hofgipser Carlo Antonetti fød 12 Febr. 1770 død 28. Septbr. 1833. Johanne Juliane Antonetti fød 15 Juli 1784 død 10 Juni 1853, Skibscapitain Johan Gellenthien fød 21 Decbr. 1762 død 26 Juli 1846. Mathilde Juliane Møller født Antonetti fød 14 April 1813 viet 19 Juli 1834 død 28 Marts 1874. Mekanikus Nicolai Urban Møller fød 25 maj 1810 død 21. August 1878".²³

Møllers dødsbo solgte i begyndelsen af 1879 den attraktive grund på Frederiksberg ved en offentlig auktion. I de følgende år opførtes her tre ejendomme, hvoraf V.H. Friedrichsens hjørneejendom med gadeadressen Frederiksberg Allé 2-4 fra 1881 er særlig markant.

Bilag 1

Transskription af Nicolai Urban Møllers plakater

(gengivet side 63)

Nyt Arrangement

I Minerva-Hallen paa Hjørnet af Frederiksberg-Allee og Oehlenschlägers-pladsen, der som ved et Trylleslag er bleven forvandlet til en pragtfuld Ridderaal med rige Decorationer m.m. og som fra idag fremdeles staaer aaben fra Formiddag til Aften, vil Udstillingen blive givet i en saadan Maalestok, som aldrig før er foreviist her. I Tilfælde af ugunstigt Vejr forevises det ikke. Fortegnelse, som omfatter 25 Afdelinger med 200 Nummere, erholdes ved Indgangen.

Entreen betales med 1 Mk. for Voxne og 8 Sk. for Børn. Hver Mandag udstilles nye Gjenstande.

Indbydelse.

Det er nu tyve Aar siden jeg grundlagde mit Etablissement her i Frederiksberg-Allee og 40 Aar siden jeg begyndte min Kunstnerbane. Jeg har med ringe Midler og uden nogensomhelst Opmuntring tilveiebragt værdifulde Samlinger af Konstgjenstande, som ere til Belæring og Glæde for Alle, der fra Ind- og Udlandet gjæste samme. Paa Reiser i Frankrig, Tydskland, Rusland, Sverrig, Norge, Finland og i mit Fødeland har jeg havt Leilighed til at gjøre mig bekjendt med de største Etablissementer af denne Art, og under mine Bestræbelser for ved uafbrudt og vedholdende Anstrængelse af mine Kræfter stedse at skride frem i min Konst, er det nu lykkedes mig at bringe mit Cabinet saavidt, at det vistnok taaler Sammenligning med det første og største af dette Slags. Mine Bestræbelser skulle gaae ud paa igjen at berede Publicum en Overgang til noget Nyere, Bedre og Skjønnere af denne vundne Erfaring, paa hvilket jeg herved tillader mig at henlede Publicums velvillige Opmærksomhed og til at besøge min Udstilling i det mindste een Gang om Aaret, for at denne kunde holde sig constant ved Kjøbenhavn, ligesom i London, Paris og andre Hovedstæder, og at skaffe mig, som indfødt dansk Mand og 30aarig Borger her i Staden, en Sideordnet Plads blandt det øvrige Skjønne som Danmark er saa rigt paa, og saaledes bevirke at Hovedstaden

ikke berøves den kunstneriske Nydelse, som mit pragtfulde Museum i en Række af Aar har forskaffet den. Mit Museum bestaaer, foruden af mine egne Konstværker i plastiske og bevægelige Figurer, Grupper o.s.v., tillige af en stor Mængde franske og italienske Mesterværker, der stadigt afvexles med Nyt. – Et talrigt Besøg forventes.

Abonnementskort til hver nye Udstilling, lydende paa Navn kunne erholdes for 1 Rdl. og Familie gives Moderation i Prisen.

Bilag 2

Transskription af Nicolai Urban Møllers katalog

(gengivet side 65)

1ste nye Udstilling i Aaret 1850.

I Frederiksberg Allee Nr. 1, i Pavillonon,

forevises hver Dag fra Kl. 10 Formiddag til Kl. 9 Aften, følgende Gjenstande, der ikke tilforn her ere seete:

Förste Afdeling

Et Portrait-Galleri.

bestaaende af Figurer i Legemsstørrelse af de berømteste Digtere og Kunstnere i Nordens tre Riger m. M.

1. Lola Montez, spansk Dandserinde, der foruden sin Skjønhed, tillige har gjort sig bekjendt ved sine mange Ingriduer i Bayern.
2. Nicolo Paganini, een af Verdens mest berømte Violinspillere, blev født 1784 i Genua.

3. Albert Thorvaldsen, den største Billedhugger siden de Gamles Tider, blev født den 19de November 1770 i Kjøbenhavn.
4. H. C. Knudsen, afdød kongelig dansk Skuespiller.
5. Adam Oehlenschläger, var Skandinaviens og tillige Nutidens største Digter.
6. Carl Michael Bellmann, berømt svensk Digter, samt kongelige Privat-Secretair hos Gustav den Tredie, fødte i Stokholm den 4de Februar 1710.
7. Casper Hauser. Denne Forfulgte sees som da han bringer Brevet til Ritmesteren i Nyrnberg.
8. Christian Roat, Eqvilibristen. Denne i sit Fag duelige Kunstner hentyder ved sine Bevægelser paa sit Fald.
9. Giftermaals-Andragendet paa Helgoland.
10. Bedstemoderglæden med sine Børnebørn.
11. En Russisk Kudsk, Amme og Barn.
12. En Jæger med sin Brud og Tjener.
13. Taskenspilleren udfører 24 forskellige Kunststykker.
14. De sex Monarker: Peter den Store, Napoleon, Frederik den Anden af Preussen, Carl den Tolvte, Frederik den Sjette og Carl Johan ere samlede i Valhalla, Heltenes Opholdssted.
15. Helten General Olaf Rye, Jyllands tappre Forsvarer, der faldt i Slaget ved Fredericia d. 6te Juli 1849.
Jeg fløi foran og førte Jer til Seier; den købte med Jert Blod,
Men Danmark veed nu, hvilken Skat det eier i sine Sønners Mod.
16. Kjæmpinden Ulricka. Den største Qvinde som endnu har foreviist sig, hun var 78 Tommer høi og var født i Rusland.
17. De to Dværge, Sødskende Bebe, fødte i Paris, den Ældste 75 Aar, 46 Tommer høi, den Yngste 73 Aar, 45 Tommer høi.
18. Rataplan, Grosanon og Marketendersken.
19. En Spanier med sine to Søner, der fremvise deres athletiske Kunstner.
20. Puschkin, russisk Digter, var meget yndet af Nationen, og faldt i en Duel.
21. Kjærligheds-Gruppe. Den sovende Amarine, Cupido og Amor.
22. Frederik Schiller, berømt Digter og Skribent.
23. Johan Wolfgang von Goethe, Tydsklands største Digter.
24. Torssløv, kongelig svensk Skuespiller.

25. Lord Byron, blev født i Aaret 1788 i Skotland. Han var een af Englands fortrinligste Digtere.
26. Ole Bull, efter Paganini Nutidens mest berømte Violinspiller, er født i Bergen i Norge den 5te Februar 1810.
27. Mordet paa Hertuginde af Praslin. Fremstillingen er i det Moment, i hvilket de forlade Jernbanen i Paris. Hertugen staaer i Begreb med at lade sig ledsage til sin Elskerinde. Denne Gruppe vil Ingen kunne see uden den inderligste Deeltagelse. Hertugen af Choiseul-Praslin var født den 29de Juni 1805 og opnaaede saaledes en Alder af 42 Aar. Hans Gemalinde, med hvem han blev forenet i Aaret 1825, var en Datter af Stormarschal Sebastiani. Hun blev 40 Aar gammel, og var Moder til 10 Børn, hvoraf d[e] 9 ere nulevende.
28. Den lille Herregaards-Skytte Carl Johan Møller, i sit 5te Aar.
29. Den lille Tambour Weit slaar paa sin Tromme og bevæger Hovedet og Øinene i det samme.
30. Tom-Thumb, en lille Dværg, 25 Tommer høj, født i Amerika. En naturtro Copi efter Originalen.
31. To musicerende Dreng. De accompagnere Musikken med Tambourin og Treangel medens de hilse Tilskuerne.
32. Den gamle Casorti som Pjerrot, Cassander og den smukke Columbine.
33. Tre Bønder i Samtale, de staae og handle ved en Snaps og en Pibe Tobak.

Anden Afdeling

Et Grav-Capel,

som er det første i sit Slags, der endnu har været foreviist, bestaaende af 32 kronede Hoveder, berømte Mænd, Digtere og Kunstnere; hvilke alle ere udarbejdede med største Flid og Nøiagtighed af Undertegnede efter Gipsmasker, der ere tagne over de Afdøde, og derfor gjengiver ethvert af disses Træk paa den meest skuffende Maade, som overgaaer enhver Aftegning.

1. Peter den Store af Rusland blev født den 11te Juni 1672 og døde den 25de Januar 1725.

2. Alexander den Første, Ruslands Kaiser, blev født den 24de December 1777 og døde den 1ste December 1825.
3. Napoleon Bounaparte blev født den 15de August 1769 og døde den 5te Mai 1821.
4. Hertugen af Reichstadt, Napoleons Søn Frantz Carl Joseph, født den 20de Marts 1811, død i sit 21de Aar.
5. Lætitia Bounaparte, Kaiser Napoleons Moder, blev født 1750.
6. Frederik den Anden af Preussen, blev født den 24de Januar 1712 og døde den 17de August 1786.
7. Christian den Fjerde, blev født den 12te April 1577 og døde den 28de Februar 1648.
8. Frederik den Sjette, blev født den 28de Januar 1768 og døde den 3die December 1839 i en Alder af 72 Aar.
9. Carl den Tolvte, blev født den 27de Juni 1682 og døde den 11te December 1718.
10. Henrik den Fjerde, Konge af Frankrig, blev født den 4de December 1553 og døde den 14de Mai 1610.
11. Gustav den Tredie, blev født den 24de Januar 1746 og døde den 17de Marts 1793.
12. Carl den Trettende, blev født den 7de Oktober 1748 og døde den 5de Februar 1718.
13. Carl Johan den XIV af Sverrig, blev født den 26de Jan. 1764 og døde den 11te Marts 1844 i en alder af 80 Aar.
14. Ferdinand Phillip Ludvig, Hertug af Orleans, blev født den 3die September 1810 og døde den 13de Juni 1842.
15. Eugen, Hertug af Leucktenberg, blev født den 3die September 1780.
16. Cromwell, Protector af England, blev født den 3die April 1603 og døde den 3die September 1658.
17. Carl Philp, Fyrste af Schwarzenberg, blev født den 15de April 1777 og døde den 15de October 1820.
18. Augereau, hertug af Castiglioni, Marschal af Frankrig, blev født den 17de August 1771 og døde den 11te Juni 1816.
19. Davoust, Fyrste af Eckmyhl, berømt fransk Feltmarschal, blev født den 10de Marts 1770 i Frankrig, døde den 1ste Juni 1823.
20. Adam Oehlenschlæger, født den 14de November 1779 og døde den 20de Januar 1850.

21. Pave Pius den Syvende, blev født 14de August 1742.
22. Ludvig Holberg, blev født i Bergen 1684 og døde den 27de Januar 1754.
23. Albert Thorvaldsen, blev født den 19de November 1770 i Kiøbenhavn og døde den 24de Marts 1844.
24. Antonio Canova, blev født 1760 i Passagna i Italien, og døde den 13de October 1822 i Venedig.
25. Lord Byron, blev født 1788 i Skotland og døde den 19de April 1824 i Missolunghi i Grækenland.
26. Walter Scott, Englands fortrinligste Digter, blev født i Skotland 1771.
27. William Shakspeare, blev født 1564 og døde 1616 i Stratfort.
28. Francois Maria Aronet de Voltaire, blev født i Chateauneuf ved Paris den 20de Februar 1694 og døde den 30te Mai 1778 i sit 85 Aar.
29. Johann Wolfgang von Goethe, Tydsklands største Digter, blev født den 28de August 1749 i Frankfurt og døde den 11te November 1810 [!].
30. Frederik Schiller, blev født den 10de November 1759 i Marburg i det Württembergske. Han døde den 9de Mai 1805.
31. Carl Michael Bellman, berømt svensk Digter, er født den 4de Februar 1740 i Stockholm, og døde den 11te Februar 1795.
32. Puschkin, ansees for at være Ruslands største Digter. Han faldt i en Duel.

=> Entreen er nedsat til 8 Sk. for Voxne og Børn.

Tredie Afdeling, (betales efter Behag).

Denne betydelige Samling gjengiver en tro og nøjagtig Fremstilling af Revolutionen i Frankrig og Felttoget i Dannemark 1848 og 1849, m. M.

1. Batteriet Jessen ved Nybel den 28de Mai 1848. Med 6 Kanoner imod 16 fjendtlige udholder dette tappre Batteri denne saa høist ulige Kamp, uden at give sig. Tilhøre af Maleriet seer man den kjække Commandeur tilhest, smøgende af en lille Pibe, medens fjendtlige Granater flyve ham over Hovedet. Tilvenstre sees en Amunitionsvogn at springe i Luften, hvis Bulder skal have forskrækket Fjenden ligesaameget som Batteriet selv.

2. De Danskes glørrige Seier over Slesvig-Holstenerne og disses Flugt fra Fredericia den 6te Juli 1849. De Danske storme og tage de fjendtlige Batterier, hvorved det fjendtlige Beleiringsskyts m.m. erobres.
3. Den tydske Flaades Flugt fra Helgoland til Elben, jaget af Corvetten Valkyrien og Dampskibet Geiser, den 4de Juni 1849.
4. Stockholm, seet fra Skibsbroen. Denne vort Naboriges Hovedstad, er formedelst sin naturlige Beliggenhed en af Europas mærkværdigste Stæder. Den er bygget på 7 Holme og har over 80,000 Indbyggere.
5. Colding i Forsvarsstand. Tilvenstre seer man Lyststedet Bellevue, hvor Generalerne Wrangel og Hedemann holdte Conferents. I Midten af Byen sees Ruinerne af det afbrændte Slot Coldinghuus; til Høire seer man flere Afdelinger dansk Militair, hvoriblandt de frivillige Herregaardsskytter og Husarer. I Midten sees flere Skibe, Kanonbaade o.s.v.
6. Napoleons Indtog i Paris som Keiser. I Midten sees den keiserlige Equipage med otte gule eensfarvede Heste, foran samme rider Generalstaben og andre Militaire.
7. 2det Jægercorps's Kamp ved Oversø den 24de April 1848 med Kurheserne.
8. Slaget ved Hohenlinden under General Moreaux i Aaret 1801.
9. Triest, beliggende ved Bugten af samme Navn, er den vigtigste Søhandelsstad i den østerrigske Stat, med en stor og sikker Frihavn, vigtige Manufakturer og 60,000 Indbyggere. Maleriet er optaget fra et af de heldigste Punkter.
10. Slaget ved Fleuros under Generalerne Jourdans, le Fevres og Hatres Anførsel.
11. Zaragossas Indtagelse af den spanske Armee den 27 Februar 1808 under Hertugen af Montebellos Anførsel, 2000 Mand Cavalleri strakte Gevær; 40 Faner og 150 Kanoner erobredes, samt 2000 Indbyggere fangen.
12. Slaget ved Jena den 14. October 1806 under Befaling af Marschallerne Lannis, Augereau, Davoust, Ney, Hertugen af Berg, og Prindsen af Ponte-Corvo, og Keiser Napoleon som Chef.
13. Slesvig og Slottet Gottorp. Slesvig, der er beliggende i en meget behagelig Egn ved Slien, har en ældgammel Domkirke med kongelige Begravelser, et adeligt Frøkenkloster, samt 11,000 Indbyggere. Strax ved Byen, paa en Ø i Slien, ligger det kongelige Slot Gottorp, der er af høi Ælde, og hvor de fordums Hertuger have havt deres Residents.

14. Prospect af Christiansborg (seet fra Høibroplads).
15. Revolutionen i Paris den 26de Juni 1848 om Formiddagen Kl. 10, seet fra Forstaden St. Antoini.
16. Slaget ved Ulm. Fæstningens Overgivelse af Østerrigerne til Napoleon.
17. Søndags-Promenaden til Frederiksberg (optaget fra Oehlenschlägers Fødested, ligefor Jernporten).

=> Programmet erholdes ved Indgangen for 4 Sk.

NB. Hver Mandag udstilles nye Gjenstande.

Nicolai Möller

Macanicus

Eier og Forfærdiger af Kunst-Cabinetet i Frederiksberg Alle Nr. 1.

Trykt i S. L. Møllers Bogtrykkeri.

1. Østergade matr. 11 (1806 matr. 13) generelt er benyttet: Rigsarkivet, *Københavns Brandforsikring*, Vurderingsforretninger over ejendomme 1731-1965, Øster kvarter, matrikel 13: 1795, 1809, 1813, 1835, 1854 ff. *Københavns Byret Tinglysningsafdeling*. Pante- og Brevskriverkontorets 1. Afdeling. Realregister, Øster kvarter, R. 41 matr. 1-407 1759-1818; R. 42 matr. 1-194 1818-1928 (= www.sa.dk). Opslag 20-21. *Folketællinger* 1787, 1801, 1840, 1845, 1850 og 1855 (= www.sa.dk) *Københavns Branforsikring*, Vurderingsforretning, Øster Kvarter, Østergade matr. 13 = online. *Københavnske Jævnførselsregister, ved Bjørn Westerbeek Dahl* (= www.koebenhavns-historie.dk). *Kjøbenhavns Veiviser*. Kraks vejvisere 1770-1864 (online). Severin Nielsen, *Husregister for København 1774-1835*. København 1973-77.
2. Charlotte Christensen: *Maleren Nicolai Abildgaard*, 1999, 194-5.
3. *Folketælling* (se note 1) 1787, Christianshavns Kvarter, Strandgade matr. 45, Irgens Gård, ejet 1783-1802 ejet af grønlandske handel; Frisch flyttede omkring 1800 fra Christianshavn midlertidigt til Kronprinsensgade matr. 11 M og kort efter til sin gård Nytorv matr. 133 opført efter branden 1795. Frisch boede i sin herskabelige lejlighed på første sal, som i løbet af 1801 blev dekoreret med udsogte vægmalerier (bevaret) af maleren

- Nicolai Abildgaard. *Københavns Byting* (note 1) Snarens Kvarter, Nytorv matr. 133, opslag 143. Jf. Patrick Kragelund, Abildgaard's genopdagede rumudsmykning, *Architectura* 13, 1991, note 9.
4. Gårdene: Charlottendal og Augustendal (nu del af Antvorskov Kaserne) ved Slagelse blev opført 1799 af storkøbmand Constantin Brun.
  5. I *Kjøbenhavns Veiviser* (se note 1) 1821 registreredes gipser Carlo Antonetti Østergade matr. 13; han købte ejendommen i 1828 jf. *Københavns Byret* (se note 1).
  6. Julius Margolinsky, *Jødiske dødsfald i Danmark 1693-1976*. København 1978.
  7. Nicolai Urban Møller, søn af skrædder Thomas Møller og hans anden kone Anne Homann, udgav: *Livs-Billeder og Rejse-skizzer samt et par ord til mine Medborgere*. Kjøbenhavn, 1848; og *Livs-forholde sandfærdigen nedskrevne til fuldstændig Underretning for Dem, som have ladet sig hilde af falske Rygter*. Kjøbenhavn, 1852.
  8. Eiler Nystrøm, *Offentlige Forlystelser i Frederik den Sjettes Tid*. I-II, 1910-13 (genudgivet 1986). Christian Roat (1788-1827) født i Middelburg, Holland, og optrådte i Europa under navnet Rohardo/Rohart. Roat blev begravet fra kapellet i Frederiks Hospital. N. U. Møller, *Speciel Fortegnelse over Grupperne og de enkelte Figurer i Konst- og Automat-Cabinetet i Frederiksberg Allee Nr. 1* [1845], nr. 10 (Roat).
  9. Friedrich Adolph Dramm (1783-efter 1840) var bosat i Kiel i 1803 (www.adressbuecher.net), senere i Flensborg, hvor han gik konkurs i 1840, jf. *Schleswig-Holsteinische Anzeiger* 1840 (www.books.google.dk).
  10. Ida Haugsted, *Den rene Smag*. København 1999, 43.
  11. *Kunstforeningen i Kjøbenhavn: dens Historie og Virksomhed fra dens Stiftelse* til 1863. Kjøbenhavn: Kunstforeningen, Bestyrelsen, 1864, 21. Flemming Friberg, *Det gode selskab*. Kunstforeningens historier 1825-2000. 2000, 29, 43. Det første møde i Østergade blev holdt 5. juni 1834 og det sidste 1854, da ejendommene i Østergade og Lille Kongensgade blev solgt i 1855 og Østergades facade ombygget af den nye ejer vekselner og fabrikant Isaac Wulff Heymann (1818-1884). Kunstforeningen flyttede til forskellige adresser, i 1952 til Gammelstrand nr. 48, hvor den nu ligger.
  12. Venanzio Orlandi (1812-o. 1878) giftede sig i 1850'erne med Bodil Kristine Christensen (1827- efter 1890) datter af Christopher Nielsen og Ellen Pederdatter i Mørdrup, Ømose, Tikøb sogn. Orlandi boede fra 1855, da han blev gift, i Norgesgade matr. 168 (nr. 22) i 1877 Norgesgade nr. 24/Sankt Annæ Plads nr. 2. Hans kone Bodil var enke i 1879 og flyttede i 1890 til Nybrogade nr. 22, stuen (matr. 19A).
  13. Comino Gaudenzi købte "Schweizerpavillonen" på Frederiksberg Allé den 17. juli 1833 og havde konditori på Kongens Nytorv matr. 269 på hjørnet af Østergade. Gaudenzis fransk-reformerte familiegravelse med grotte er på Assistens Kirkegård, jf. Assistens 250, red. Stine Helweg og Marianne Linné Nielsen. *Københavns Kommune* 2010, s. 428. Møller i *Livs-Billeder* 1848, s. 33-34. Møllers grund lå på hjørnet af Frederiksberg Allé 2 (hus 1) og Værnedamsvej 1 (hus 6, nu matr. 77A, B og D). Bevilling: Rigsarkivet. *Rentekammeret*, ansøgning no. 304, 30.10.1843. Værnedamsvej 1 og Frederiksberg Allé 2, 4, 6. Mogens Lebech, *Frederiksberg gennem 300 Aar*. 1951. *Frederiksberg. Vejen gaar min tro, over Vesterbro*. Carl C. Christensen, Louis Bobé, Fr. Weilbach. København 1937, 50, Møllers huse er her ikke korrekt identificerede.

14. Alexanderfrisen var modeleret af Thorvaldsen i Rom i 1812 og marmorfrisen opsat i Quirinalet. Claudius Rosenhoff, Kjøbenhavn. *Illustreret Veiviser* København 1857, 184. (Kan ses på www.ere.mit.dk). Alexanderfrisen i afstøbning udført i gips findes flere steder i 1840-50'erne enten som udsnit eller i sin helhed, f.eks. på Thorvaldsens Museum.
15. Rigsarkivet (tidligere Landsarkivet mikrofilm 1111) Brandtaksation *Frederiksberg*, Sokkelund herred, Københavns Amt, 1800-1850, nr. 2354, 17.9. 1844; nr. 2413, 27.5. 1845. Nu matr, 77 a-b. Peter Blom (1814-1850) var søn af den kendte københavnske murer- og bygmester Thomas Blom og han kone Cathrine Carstensen.
16. Ved folketællingen 1845 boede Nicolai Urban Møller og hans kone i hus nr. 110 Frederiksberg Allé nr. 2, deres søn Carl boede da hos mormor i Østergade; i 1850 boede hele familien i hus nr. 96. Der boede også to tjenestefolk, samt enken Marianne Hammeleff og hendes datter Johanne på 46 år. 1855 boede Møllers og deres 14-årige søn Carl Johan i huset.
17. Ida Haugsted, *Tryllehaven Tivoli*, København, 1993. Ida Haugsted, Maglekilde Vandkuranstalt & Et apropos til Maglekilde Vandkuranstalt, *Historisk Årbog fra Roskilde Amt*. 1994. 49-77 & 1995, 27-34.
18. Politivennen 1845, nr. 1448 & nr. 1525, 177-178xx
19. Thorvaldsens dødsmaske 1844 aftaget i gips af Venanzio Orlandi. L 668. www.Thorvaldsensmuseum.dk
20. *Digt over Carl XII af Sverrig ...*[1841]; *Speciel Fortegnelse* [1845]; *Speciel Fortegnelse over Gravkapellet....* [1850].
21. Rigsarkivet. (tidligere Landsarkivet) Brand *Vurdering Frederiksberg*, nr. 101, matr. 77b 18 juni 1867 & *Vurdering matr. 77b*, 3.4.1871 med plan.
22. *Berlingske Tidende* nr. 123, 31.5. 1870. Carl C. Christensen m.fl. Frederiksberg 1937, 50. W. Rantzau alias Anton Wilhelm Theobald Andersen (1837-1897).
23. En piedestal på Assisens Kirkegård Afd. D, katolsk, 1. kvarter, Rk. 7, nr. 7, *Assisents 250*, 2010, 418 (se note 16). Johanne Juliane Gelenthin Antonetti blev bisat fra Skt. Petri Kirke.

Henriette Skrams barndomsminder

■ ved Eyvind Lyngsie Jakobsen og redaktionen

Henriette Skram (1841-1929) kom fra et velstående københavnsk borgerhjem. Faderen var jernbanedirektør Johan Christian Gustav Skram, og moderen Ida Johanne Hoe var datter af en justitsråd. På trods af de tilsyneladende solide sociale forhold, var Henriette Skrams barndom ikke lykkelig. Hun blev præget af forældrenes uoverenstemmelser, der kastede lange skygger over ikke blot hendes barndom, men også hele hendes voksenliv. Forældrene blev skilt, da hun var 16 år gammel.

Hendes bror var forfatteren Erik Skram, der blev gift med den kendte norske forfatterinde Amalie Skram, der således var hendes svigerinde.

Omkring konfirmationsalderen blev den unge Henriette interesseret i lærergerningen, og under meget stærk indflydelse af Natalie Zahle, der i en periode havde hende boede som plejedatter, helligede hun sig undervisning af piger i folkeskolealderen. 18 år gammel tog hun således eksamen som privatlærerinde, og i 1865 bestod hun institutbestyrerexamen. Hun viede sit liv til Natalie Zahles skole, hvor hun underviste i de fleste fag, dog særligt engelsk og historie, hvortil hun også forfattede flere lærebøger. Henriette Skram blev medlem af bestyrelsen af Zahles Skole, da den blev omdannet til en selvejende institution i 1885, og overbestyrer efter Zahles død i 1900. I 1913 trak hun sig tilbage 72 år gammel og døde i 1929.

Nathalie Zahle skrev om hende i sine erindringer, at "Henriette Skram var under hele sin Opvækst meget skrøbelig af Helbred, og der maatte fares saa lempeligt frem med hende, som hun selv vilde tillade det. Der gik snart Ry af hendes store Evner og Dygtighed, og efter nogle Prøveaar ude vendte også hun tilbage til mig og min Skole og gled efter Anna [Paulsen]s

etning.
 Jeg er fød 28/9 i Amaliegade i Kbhvn. Minie Forældre var
 Gustav Skrams, den Læge Bogholder i den Kgl. Embeds,
 og Ida Skram, f. Høe. Børne paa faderen og moderens
 Tide tilhørte mine Forældre bureau kretiske Skole.
 Min Hofvar, Justitsraad Høe, - ogsaa Bogholder i den
 Kgl. Embeds, var dog mange Aar for min Opdrag.
 Et pragtfuldt Pædagogportret af ham (af Hærnemann) stilles den
 Opfatter, at Pæns havde denord og af hans Personlighed

Begyndelsen af Henriette Skrams erindringer. Rigsarkivet.

Giftemaal 1863 ind som "Barn af Huset". Hendes stærke Personlighed og
 usvigelige Troskab i Arbejdet for den Skoles Interesser, hun havde givet sit
 Hjerte, gjorde hende ikke alene selvskreven til en meget betroet Stilling, mens
 jeg styrede Skolen, men ogsaa til at blive min Efterfølger, da jeg trak mig til-
 bage. Ogsaa i hendes ældre Aar har hendes vaklende Helbred flere Gange givet
 mig Grund til Ængstelse, men hendes Opofrelser for Skolen svigtede aldrig.
 Bestyrerpladsen har hun udfyldt med saa megen Dygtighed og Myndighed,
 at jeg er vis paa, at hun, naar hun om kort Tid trækker sig tilbage, vil leve i
 Skolens Erindring i Decenier og derover.¹

Henriette Skrams meget omfattende erindringer med indgående
 skildringer af hendes skoleliv, findes iblandt hendes papirer i Rigsarkivet,
 hvorfra Eyvind Lyngsø Jakobsen, der er en slægtning til Henriette Skram,
 har transskriberet og kommenteret dem.

Af særlig interesse for en større kreds er særligt Henriette Skrams erin-
 dringer frem til hendes konfirmation og forældrenes skilsmisse i 1857. Redak-
 tionen har derfor valgt kun at udgive disse afsnit, idet dog enkelte kapitler om
 forhold, hun ikke selv havde oplevet, er udeladt.

Men selv i denne beskærne form giver Henriette Skrams barndoms-
 erindringer et glimrende indtryk af en følsom ung piges liv i 1840'ernes og
 1850'ernes København, der med baggrund i en usikker og tydeligvis trauma-
 tisk barndom – langt fra guldalderidyllen – fortæller om hendes liv og tanker,
 om besøg hos familie, venner og bekendte og om udflugter i omegnen.

Manuskriptet er gengivet bogstavret, dog er de ofte lidt tilfældige forkortelser skrevet ud. Overskrifterne er indsat af transskriptøren.

Forældre og familie

Jeg er født 28. September (1841) i Amaliegade i København. Mine Forældre var Gustav Skram, den gang Bogholder i den Kongelige Enkekasse, og Ida Skram, født Hoe. Baade paa fædrene og mødrene Side tilhørte mine Forældre bureaukratiske Kredse. Min Morfar, Justitsraad Hoe, – ogsaa Bogholder i den Kongelige Enkekasse var død mange Aar før min Fødsel.² Et prægtigt Pastelportræt af ham (af Hornemann) støtter den Opfattelse, vi Børn havde dannet os af hans Personlighed gennem min Mors Skildringer. Han stod for hende som Indbegrebet af Elskelighed og Ømhed over for sine to Smaapiger og sin eneste Søn, – saa ulig som ret muligt fra Begrebet “den strenge Fader”, der ellers [var] typisk for hans Tidsalder. Med Hensyn til Træk minder min Bror Erik, i end nu højere Grad dog min afdøde Søster Emma, om ham, men ingen af disse tvende Fysiognomier udtrykte den sprudlende Livsglæde, det milde Sindelag, som lyser ud af det fortræffelige Billede. Min Mormor, født From, kommer jeg senere til at omtale, ligeledes “Tante Emma”, min Mors eneste Søster. Min Morbroder Herman har jeg derimod aldrig kendt; han døde i en ung Alder, inden jeg blev født. Han skal have været en baade fra Aandens og Hjertets Side ualmindelig elskværdig og sympatisk ung Mand. Min Mor mindedes ham sit Liv igennem med den største Ømhed, ja, kunde endog som gammel længes efter ham. Han skal i fremtrædende Grad have haft æstetisk-litterære Interesser; en Ungdomsven fortæller endnu i et Brev af 1902 om hans Begejstring for vore klassiske Digtere, særlig Paludan-Müller, og om, hvorledes det i almindelighed ventedes, at han vilde været blevet en produktiv Digter, om der var blevet forundt ham et længere Liv. Disse Interesser synes at være nedarvet hos flere af hans Søsterbørn, hvorimod hans poetiske Anlæg i mine Tanker først kan paapeges hos hans Søsterdattersøn, Peter Oluf Rothe.

Farfar – konferensråd Skram

Min Farfar var Konferensraad Schram,³ administrerende Direktør i den Kongelige Enkekasse, et Embede han beholdt til sin Død i 1847. Han var opdraget af A.P. Bernstorff om hvem han i sit Ydre mindede en Del. I hans

Henriette Skram blev født i Amaliegade 11, hvor forældrene havde lejet sig ind i en lejlighed, der fyldte hele 1. salen. Her boede familien frem til 1842. Fotografi: Bjørn Westerbeek Dahl, 2016.

“Henriette Skrams barndomsminde”

Familien Skram boede i ejendommen på det sydvestlige hjørne af Brolæggerstræde og Knabrostræde fra 1842 til 1845. Efter folketællingen 1845 at dømme disponerede familien over hele den store 1. sal. Fotografi: Bjørn Westerbeek Dahl, maj 2016.

Arbejdsværelse stod en smuk Portrætbuste af Grev Bernstorff. Den gik efter hans død i Arv til min Far, og jeg mindes endnu, med hvilken veneration, jeg som Barn uvilkaarligt saa op til ham, – jeg ved aldrig af, at der nogen sinde i Ord var paabudt os Børn nogen Æresfrygt for den gamle Statsmand.

Farmor – Johanne Jørgensen

Min Bedstefader var gift med den meget smukke Johanne Jørgensen, og-saa Datter af en Embedsmand i Enkekassen. Ægteskabets Indgaaelse skal være skét under meget romantiske Former. Min Farfar og Johanne elskede hinanden, men hendes Fader var imod Partiet og tvang hende til at ægte en meget gammel, men rig Mand. Dog Dagen efter Brylluppet opløstes Ægte-

skabet; men hvor snart efter den unge Kone saa ægtede min Farfar, ved jeg intet om.⁴ Sin Skønhed havde min Farmor arvet efter sin franskfødte Moder, denne Skønhed gik i Arv til mine to Fastre, Fru Louise Møhl og Fru Mathilde Waagepetersen, der begge til langt oppe i Aarene var i Besiddelse af en ganske ejendommelig, fængslende sydlandsk Skønhed. Min Fader skal ogsaa have været smuk som ung, hvad jeg som Barn aldrig kunde begribe; jeg husker ham kun som skaldet, men med et stort graasprængt Skæg, dertil var han for svær af Skikkelse i Forhold til sin Højde.

Henriette Jørgensen

Min Farmor døde, flere Aar før jeg blev født, men hendes eneste ugifte Søster mindes jeg tydelig som Tante Jette! Det var den baade som Menneske og Kunstnerinde lige højt skattede Skuespillerinde Henriette Jørgensen, omtalt i høje Toner i alle hendes samtidige Kunstfællers Memoirer, og i det danske Skuespils Historie vil hendes fortrinlige og geniale Fremstilling, navnlig af de Holbergske Perniller og Magdaloner, altid bevare hende en ærefuld Plads. Hendes nærmeste Arvtager var Fru Sødning. Jeg mindes mine Forældres Fortælling om det Shock, hendes første Fremtræden fremkaldte i Familien. Aktørstanden betragtedes i den Tid som halvuærlig.⁵ Bedstefar anede end ikke, at hun skulde optræde, før end han saa hendes Navn paa Plakaten. Jeg er opkaldt efter hende og husker godt, i hvor høj Grad hele Familien saa op til Tante Jette, og den Respekt, der omgav hendes Domme og Ord. Sine sidste Aar tilbragte hun efter at have taget Afsked med Scenen, hos min Onkel, Pastor Møhl i Ølstykke Præstegaard; han var gift med Tante Louise. Min Søster Emma sad inde med ikke saa lidt af Tante Jettes Talent, i hvert Fald med hendes levende Mimik og humoristiske Opfattelse; men hun havde ikke Karakterstyrke til at turde sætte noget ind paa at overvinde de Hindringer, der i forskellig Skikkelse vilde være blevet lagt i nogen robust Natur, heller ikke rustet med den fornødne Vilje for ethvert af hendes Forsøg paa at naa op til Scenen, og da hun 32 Aar gammel fremstillede sig for Phister og bad om hans uforbeholdne Kendelse, naar hun havde aflagt en Prøvelse for ham, erklærede han efter denne, at hun var kommet for sent; han turde nu ikke tilraade hende at vove en Begyndelse.

Boligen i Strandgade 26

Sine sidste Aar tilbragte Bedstefar i mine Forældres Hjem, og Hensynet til hans Embede, Indtægter og Rang, krævede, at vi beboede en meget stor

Lejlighed. Vi boede i Nr. 26 Strandgade, Christianshavn i den "Behagenske Gaard", der med sin 12 Fags Facade til Gaden og sin endnu større ud til de to rummelige Gaardspladser afgav Typen paa et ægte, gammeldags Patricierhus.⁶ Der var en Mængde Værelser, af hvilke jeg tydeligst mindes den store Spisestue, hvor alle Tapeterne fremstillede Billeder fra Ridder- og Jagtlivet.

Tjenestefolkene

Men hvert Rum i det store Hus var optaget, thi foruden Bedstefar, mine Forældre og den ret talrige Børneflokk skulde der skaffes Plads til Tjenestefolkene, der efter Tidens Skik var meget talrige. Foruden Bedstefars personlige Tjener, husker jeg vor egen (mindre fint hørende), desuden Jomfru Andersen, Kokkepigen Dorthe, Stuepigen Frederikke og forskellige Barnepiger; disses Hovedopgave var sandsynligvis at spadsere længere Ture med os Børn, i det mindste husker jeg mig vandrende med en hedeboklædt Pige i Haanden paa Christianhavns vold, i Anlægget Ærtekedlen, eller endog over Slotspladsen og helt ind til 'Byen'; her gjaldt Turen navnlig "Dukken i Vimmelskaftet", en Modelfigur hos en Modehandlerinde, efter Sigende Louise Rasmussen, den senere Grevinde Danner. En tydelig Erindring har jeg ogsaa om i samme Barnepigens Selskab at have set Christian VIII køre over Slotspladsen for at aabne Højesteret. Jeg har indtrykket af, at Tonen mellem Herskabet og disse mange Folk paa ingen Maade var fornem eller fjern; jeg mindes de Spande af Taarer, [vi] udgød, da "Assersens" (Jomfru Andersen) forlod os for at tage Tjeneste som Kammerjomfru i en grevelig Familie, og jeg mindes en Anekdote, der levede iblandt os, om en ny Tjener, Bedstefader havde faaet. Min Moder gav ham en Dag Besked om en Del Indbydelser, som han efter Tidens Skik skulde overbringe mundtligt. De lød paa, om N.N. vilde gøre Konferentsraaden den Glæde at komme den og den Aften til en Kop The og et Stykke Smørebrød. Men den brave og velvillige Jyde fandt denne Indbydelse al for ugæstfri; og han omsatte den saaledes, "at han fra Konferentsraaden skulde bede, om de vilde komme til ham og drikke 3-4 Kopper The, og spise lige saa meget Smørebrød, de vilde". Ellers førtes Livet hos os som i den Henseende hos den højere Embedsstand meget jævnt paa én Vis, paa en anden stilledes der Fordringer, vor Tid aldrig kunde tænke paa at kræve. Som for Eksempel: Der var ikke tale om, at i det mindste den kvindelige del af Familie eller Børnene kunde vove sig ud paa Gaden i daarligt Vejr. Drosker kendte København næppe paa den Tid, men ved den svageste

Henriette Skram omtaler i sine erindringer særligt den fine ejendom Behagens Gård, hvor hun dog kun boede i årene 1845 til 1847. Familien havde lejet sig ind i husets 2. etage. Fotografi af K. Gebauer 1939, Nationalmuseet.

Antydning til Optræk (til en) kende Regnvej, gik der Bud til “Vognmanden”, der saa sendte en Karet, hvor latterlig lille end den Vejlængde var, der skulde tilbagelægges. Der blev omhyggeligt spurgt, om det var Konferentsraaden, der skulde bruge Vognen eller kun “Direktøren”. Thi i første Fald maatte Hesten forsynes med “Topper”, i andet Fald kunde denne Udmærkelse ikke benyttes. Tjeneren sad gerne bagpaa, saaledes som Billederne af de gamle Kareter udviser; dog allerede i Slutningen af Fyrreerne afløstes Karet for en Del af Wiernervognen; paa denne var et “Tjenersæde” anbragt bag paa Vognen,

Det Schramske familiebillede er malet af Em. Bærentzen i 1829 og viser således Henriette Skrams bedsteforældre og deres familie. Familieoverhovedet bogholder (og senere direktør) i Den almindelig Enkekasse konferensråd Gerhard Christopher Schram (1776-1847) sidder i sofaen, medens hans hustru Johanne, født Jørgensen (1780-1831) sidder delvis med ryggen til, idet hun var død inden maleriet blev færdigt.

Manden med hunden er hans søn Gustav, senere kendt som "Jernbaneschram". Ved siden af ham står hans søster Louise, der senere blev gift med pastor Knud Møhl, som Henriette Skram omtaler i sin smukke beskrivelse af præstegården i Ølstykke. I vinduesnichen sidder datteren Mathilde, der senere skulle blive gift Waagepetersen. Damen ved siden af konferensråden i sofaen er sandsynligvis Gustav Skrams første hustru Johanne Margaretha Klein, der døde i 1835.

Personen, der står til venstre i skyggen af lyset udefra, er en anden søn af konferensrådets. Han er død for familien, idet han ved en "fejltagelse" kom til at skrive sin fars navn på en veksel og derfor blev deporteret til Amerika. Maleri, Nationalmuseet.

i hvilket Tjeneren kunde sidde; senere blev det almindeligt, at han som nu sad paa Kuskesædet ved siden af Kusken.

Jeg mindes aldrig som Barn at have haft “fine Fornemmelser” overfor Kammerater eller andre, og dog kunde – uden at møde Indsigelse fra Forældrenes Side – noget saa vanvittigt foregaa Gang efter Gang, som at Pigen Frederikke indøvede i os: “Hva’ siger simple Børn! “Far og Mor”. Men hvad siør Oluf og Henriette! “Papa og Mama”. Aldrig mindes jeg at have “følt” mig paa nogen vis hævet over nogen Kammerat eller Bekendt, og jeg fremhæver dette, fordi man vist tit, støttet af bl.a. H.C. Andersens “Børnesnak”, forudsætter, at Børn, der vokser op i rige og fornemme Kaar, faar Fornemmelser af ubehagelig Art. Denne Opfattelse beror vist, meget hyppigt i hvert Fald, paa et Fejlsyn, der kan virke paa vedkommende Barn som pinlige Naalestik. Jeg ved mig i det mindste fri for nogen som helst Indbildthed af denne Art, mens jeg var lille. I Overgangsaaarene, der imod, da mit Hjemms Kaar i høj Grad ændredes, blev jeg tilbøjelig til at “holde paa Skinnet” og ved given Lejlighed optræde med en højst uklædelig Overlegenhed.

Christoffer Schrams død

Bedstefar døde den 3. Marts 1847 og jeg bevarer endnu et, om end taaget Indtryk af den inderlige knugende Alvor, der hvilede over Hjemmet selve Dødsdagen. Tydeligt mindes jeg derimod, at jeg saa Bedstefader liggende stiv og kold, men meget smukt i sin blomsterfyldte Kiste, der stod midt i hans store Arbejdsværelse. Syv Dage efter hans Død fødtes min yngste Broder, Erik, en Begivenhed, der ikke har efterladt noget Minde hos mig, saa meget des dybere et Indtryk har derimod min to Aar ældre Broder [Oluf]s Død efterladt hos mig. Han blev angrebet af en ondartet Hals sygdom og døde efter et kort Sygeleje, omtrent 8 Aar gammel.⁸ Han var en ualmindelig dejlig Dreng, sine Forældres Stolthed, Hjemmets Lys og Glæde og alles Yndling, hvor han færdedes. Han var allerede begyndt at gaa i Skole i Borgerdydskolen under Martin Hammerich, og ogsaa dér var han afholdt af alle Kammerater og Lærere. Som var det i Gaar ser jeg hans yndige Ansigt i Kisten omgivet af Blomster, et Kors af Roser dækkede hans Bryst, og i hans Haand hvilede en Rose. Da lærte jeg Døden at kende, og lille som jeg var, ved jeg, at jeg bevidst savnede ham. Dog kunde jeg ikke – “taale” er ikke det rette Ord, “lide” maaske heller ikke, men jeg finder ikke i Øjeblikket noget bedre – at se min Moder græde, naar hun saa paa hans Billede, rørte ved nogen af hans

Ting eller tog mig med ud paa Kirkegaarden til hans Grav, der den Gang allerede rummede en lille afdød Søster, Viris, Kiste.

Nedgangen i økonomien

Med Bedstefars Død begyndte Nedgangen i økonomisk Henseende for mine Forældre. Hans Indtægter havde været store, men han efterlod sig ingen Formue, og da min Far nogle Aar forud havde afgivet sin Stilling i Enkekassen, kunde han ikke, til Trods for sin forholdsvis store Pension og sit vellønnede private Embede som administrerende Direktør under Jernbaneselskabet, fortsætte Husholdningen paa samme Vis som mens Bedstefar levede. Min altid storslaet generøse Onkel Waagepetersen, gift med min Faster Mathilde, tilbød da paa særdeles billige Vilkaar mine Forældre Lejligheden paa 2den Sal i hans herskabelige Gaard i Store Strandstræde, lige ved Sct. Annæ Plads.⁹ Den havde sit eget Gasværk, og to store Gaslygter uden for Porten kastede et for de Tider ukendt blændende Lys ud over hele Gaden. Foruden os boede kun han selv paa 1ste sal og hans Moder, den gamle Etatsraadinde i Stuetagen.¹⁰ En Række Kvistværelser afgav Beboelse for flere af Vinforretningens Kontorpersonale, og i Sidebygningen var der foruden Stald, Vognskur m.m. gode lejligheder til Pakmesteren, Kusken og flere andre Funktionærer. Vor Lejlighed var smuk og meget rummelig – den Tid var ødslere med Plads end nu, og saa længe min Fars økonomiske Kaar tillod os at holde 2-3 Piger og Tjener og at bevare og forny vort smukke Indbo, beholdt Hjemmet sit herskabelige Præg. Men en gradvis Nedgang over hele Linjen lod sig ikke skjule i Længden, og jeg mindes ikke faa vemodige Øjeblikke for mine Forældre, fremkaldt af denne Grund, hvor meget de end søgte at skjule og mildne Indskrænkningerne for os Børn. De 10 Aar, vi boede i Store Strandstræde, omfatter for mig hele mit bevidste Barndomsliv, og jeg kommer derfor til at behandle dette Tidsrum forholdsvis indgaaende og tage dette til Udgangspunkt for alle mine Oplevelser fra mit 7ende til mit 16de Aar.

Naar jeg nu tager mit eget "Jeg" fra disse Aar for mig, maa jeg tilstaa, at det ikke er noget lykkeligt Barn, jeg sér. I det hele har jeg aldrig kunnet forstaa den megen Tale om den "lykkelige Barndomstid"! Mon det i det hele forholder sig rigtigt med den? Ganske vist kunde jeg glæde mig med en Intensitet, som næppe de voksne ejer, og hvad der betyder mere, jeg kunde

Waagepetersens Gård, Store Strandstræde 18, blev ramme om Henriette Skrams hjem fra 1848, indtil det blev opløst i 1857. Familien boede på hele 2. salen og bestod i 1850 foruden forældrene og Henriette af hendes søskende Tyge på 7, Emma på 5 og Erik på 3 år samt tre tjenestefolk. Fotografii 1942, Nationalmuseet.

hengive mig til Forventninger og Forhaabninger med en Styrke, jeg næppe har fornummet i saa høj Grad i senere Aar; heller ikke var jeg fremmed for den Umiddelbarhed i Følelse og Opfattelse, som kendetegner det naturligt anlagte og udviklede Barn, men alt dette overskyggedes af en Uro, en For-

“Henriette Skrams barndoms minder”

udanelse, “a fire-sentiment”, som Englænderne vilde sige – om noget forestaaende, noget truende, noget i Baggrunden lurende, der vilde tilintetgøre al den Glæde, jeg i Øjeblikket sad inde med. Denne Angstfølelse har fulgt mig Livet igennem, har tit ødelagt mine glædeste Øjeblikke; den er ikke nu i min høje Alderdom helt forsvunden, om jeg end nu tør mene, at jeg af Livet har lært med den større Tryghed at lægge alt i Guds Faderhaand. Men jeg ved, at jeg fra ganske lille har baaret min Byrde alene. Jeg skammede mig over min Angst, om jeg i det hele var utilbøjelig til at lade nogen læse i mit Sind. Mangen Gang, naar Uroen kom over mig med særlig Styrke skjulte jeg den under en forceret Lystighed og en støjende Kaadhed.

Henriettes fantasilege

Denne Ulighed i Sindet var vel ogsaa Skyld i, at jeg aldrig blev et almindeligt “Legebarn” som de fleste andre. Selv med mine Søskende legede jeg kun sjældent, havde i én Forstand egentlig kun lidt at gøre med dem, naar jeg medtager min 9 Aar yngre Søster Jutta, hvem jeg forgudede og forkælede og hvis lydige Slave, jeg var, til hun blev saa stor, at hun langt foretrak den i Alder hende nærmere staaende Søster Emma. Hun var ogsaa langt blidere og medgørligere end jeg, og kunde ganske anderledes som Kammerat med hende end jeg, der paa det Tidspunkt følte mig “kaldet” til at optræde som “opdragende” – Men lege gjorde jeg alligevel paa min egen Vis, skønt jeg vil have ondt ved at fremstille, hvori denne Leg bestod: Jeg plejede at danne et lille Værelse ved hjælp af et 3fløjet Skærmbærd og et Gardin inde i det store Sovekammer, vi tre Søstre delte. Dér legede jeg saa en Fantasileg i sagte Samtale med mig selv. Jeg hed i denne “Skulda” og boede sammen med to yngre Søstre “Herdis” og “Thekla” hos en ugift Dame, som hed “Constance”, idet vore Forældre boede i Vestindien paa deres Plantage. Vi Søstre havde adskillige Skærmydsler, men i Almindelighed kom vi godt ud af det, og Constance behøvede kun sjældent at træde mæglende til. Hun var i det hele en Engel af Godhed og Forstand. Hun læste højt for os, fortalte for os, sang for os og var os behjælpelig med alle de æventyrlige Foretagender af fornøjelig eller “menneskekærlig” Natur, som vi planlagde og iværksatte. Undertiden irettesatte hun os eller dikterede, som en eller anden Straf som Udelukkelse fra et Børneselskab eller en Teateraften. Paalægelse af et ekstra Skolearbejde eller lignende, og da havde hun altid Ret

og jeg docerede for de yngre Søstre, hvorledes hun i det givne Tilfælde burde have forholdt sig. Denne Leg fortsatte jeg i Aarevis, sikkert til jeg var meget nær 13 Aar, og alle Problemer, der mødte mig i Livet eller fremstillede sig for mig i min Læsning, bragtes ind for dette mit usynlige Forum: Men ingen anede noget om dette mit Dobbeltliv – heller aldrig senere har jeg talt til nogen herom, og jeg var dødelig angst for, at jeg paa en eller. anden Vis skulde røbe mit usynlige Jeg og min usynlige Omgangskreds; særlig bange var jeg for at forraade noget ved at tale i Søvn herom. Men intet sligt skete og ingen anede min stille Beskæftigelse bag Skærmbæddet; mine Søskende brød sig ikke om at forstyrre mig, og min Mor troede vist, at jeg læste Morskab. Undertiden forlagde jeg Legen til Korridoren eller den tomme Strygestue, hvor jeg spillede Bold og Bilbouquet eller skippede, alt imens jeg paa det ivrigste holdt min Tankeleg gaaende.¹¹ Om Sommeren kunde jeg timevis løbe om i Haven paa Hejnstrup hos min gifte Søster, trillende med et Tøndebaand foran mig, uden egentlig at vide, hvad der gik for sig i mine virkelige Omgivelser.¹² Jeg ved, det var med en vis Vemod, at jeg, da jeg blev ældre, begyndte at mærke, at mit skjulte Liv tabte sit Trylteri for mig; jeg fornam den begyndende Ligegyldighed som en Art Utroskab, og det varede vist en Stund, før det virkelige Liv omkring mig, erstattede mig, hvad jeg havde mistet.

Forældrenes samliv

Jeg har ret tit spurgt mig selv, om dette Dobbeltliv, jeg førte, hidrørte fra Savnet af den Fred og Harmoni, som jeg fra tidlig Tid følte Præget over vort Hjem. Mine kære stakkels Forældre var ikke lykkelige med hinanden, – saa kunde Hjemmet jo heller ikke blive det. Tilsyneladende maatte det i visse Henseender tage sig ud som et ideelt Hjem. Jeg mindes aldrig et kraftigt Ord, en Trætte, endsiges en Scene mellem Forældrene. Men Mor holdt sig det gamle Ord efterretteligt at være sin Husbond underdanig. Min Fars Ord var Lov for hende; sjældent fremførte hun et Ønske, aldrig kom hun med en Indvending, men heller aldrig kunde hun møde ham i varm Tilslutning. Hun led under hele hans Væsen og Temperament, og hendes fine lady-like Beherskethed kunde kun daarlig dække over hendes manglende Sympati eller den i Aarenes Løb svækkede Tillid til hans Dygtighed og Indsigt som Familiefader og Forsørger. Mine Forældres Samliv var maaske blevet et andet, om deres Kaar i Ydre

*Henriette Skrams far, jernbanedirektør Gustav Skram.
Efter maleri på Jernbanemuseet i Odense, Det Kongelige Bibliotek, Billedsamlingen.*

Henseende var forblevet sorgløse. Hvis alt fremdeles var blevet ved med at gaa saaledes, at min Far kunde have præsteret alt, hvad Husets Førelse i den gamle Stil krævede, vilde han selv have følt sig tilfreds, vilde have følt Hjemmets Velvære, have glædet sig ved at udvise Gæstfrihed i større Stil og have været optaget af de mange Fornøjelser i Retning af Rejser, Teaterbesøg, Landliggeri m.m., som han selv trængte til, og som han af Hjerte undte os Børn. Den dybere Forstaaelse i Samlivet med sin Hustru havde han maaske aldrig følt Trang til, og min Mor vil have trøstet [sig] over det aandelige Savn, hun upaatvivlelig altid led under, ved at værne om et lyst og

*Henriette Skrams mor, Ida Skram, f. Hoe.
Fotografi, Det Kongelige Bibliotek, Billedsamlingen.*

venligt Hjem for os Børn, der var hendes ét og alt. At Næringsorger havde sin store Part i at uddybe Kløften mellem mine Forældre, er jeg ikke i Tvivl om. Min Far havde hele den gamle Tids Opfattelse af Husherrens suveræne Magt og Myndighed; han kunde aldrig gøre sin Hustru til sin fortrolige med Hensyn til hans pekuniære Forhold, kunde aldrig indvi hende i de Vanskeligheder, som trykkede ham. Mangen sikkert ganske nødvendig og berettiget Indskrænkning, som han uden Diskussion dekreterede, opfattedes til en Begyndelse af min Mor som et Lune, en Urimelighed fra hans Side, – havde han forstaaet at gøre hende til en Medhjælp, var sikkert meget blevet bedre.

Moder, der som en ganske ung, forvænt, forkælet og i Selskabslivet feteret Pige, var gledet ind i et Ægteskab med en 13 Aar ældre Enkemand med to Børn uden at have en Anelse om, hvad et saadant betød, var ikke af Naturen praktisk anlagt og var ikke oplært til nogen Art Huslighed. Hun vidste vel, hvorledes et Hus kunde føres, naar al fornøden, kyndig Hjælp og alle rigelige Midler var til Stede, men da hun aldrig forberedtes til at møde de svære Dage, og det derimod krævedes af hende at holde "Huset gaaende" uden den vante Hjælp og de vante Midler, glippede hendes Evne. Hun kunde for sit Vedkommende undvære alt, – det kunde hun ogsaa gennem sit Eksempel lære os Børn, men Sparsommelighedens Kunst, den, der kan faa meget ud af lidt, lærte hun aldrig. I den Henseende blev hun altsaa ikke min Far en Støtte, og en underlig klam og kold Uhygge dannede, i det mindste for min Bevidsthed, Baggrund for vort Hjem, var dette end i lange Tider ikke kendeligt for de yngre Søskende eller for Omgangsvenerne. Det endelige Sammenbrud kom først i 1857, da jeg var en næsten voksen Pige, – men herom senere.

Det kunde maaske synes rimeligt, at jeg allerede nu omtalte min Skolegang, der for mig, maaske endda i højere Grad end for de fleste Børn, spillede saa stor en Rolle, men jeg mener dog, det vil falde mig naturligere yderligere at dvæle ved mit Hjem inden de fire Vægge, ved dels 1. Ferie, 2. dets Omgangskreds, 3. mine nærmeste Slægtninge, 4. de Fornøjelser og Adspredelser, der gives os Børn Adgang til, og 5. den Omgang og Paavirkning udefra, jeg modtog fra de forskellige Kredse, Familieforholdene førte mig ind i.

Tonen i hjemmet

Vil jeg nu først sige nogle ord om "Tonen" i Hjemmet, da falder det mig ikke hel let, da den egentlig frembød store Modsætninger. Af hvad jeg tidligere har berørt, vil dette fremgaa, at der hvilede et Tryk over Livet, hvad der maaske følte stærkere af mig end af mine yngre Søskende, som dels var for smaa til at anstille Betragtninger, dels ikke var saa reflekterende anlagt som jeg. Paa den anden side var Tonen mere fri og utvungen, end det dengang var almindeligt. Vi betjente os for Eksempel aldrig af den gængse Tiltaleform – den i 3. Person – til Forældrene; "Far – vil Far give mig Lov"; "Mor – vil Mor sige mig!"; vi sagde som ovenfor nævnt Papa og Mama, men tiltalte dem ganske selvfølgelig med "Du". Vi nærrede vel nok Betæneligheder ved at fremfører Ønsker og

Begæringer, som vi paa Forhaand formodede ikke kunde opfyldes; derimod havde vi aldrig Sky for at komme med Spørgsmaal, bede om en Forklaring, blande os i en Samtale eller lignende. Og ved Maaltiderne var der for Eksempel ikke som i mange Familier paabudt os Tavsbed, men Samtalen kunde føres ret livligt. Dagens Emner bragtes gerne paa Bane af min Far eller min Halvbroder William, der boede i Hjemmet, efter at han som Student var vendt tilbage fra Sorø og nu studerede Teologi – Der var ikke mange Forbud eller Paabud i Hjemmet, men der var uskrevne Love, som det sjælden eller aldrig faldt os ind at overtræde, og som vi iagttog, hvor vi end færdedes, saa vi førte til Dels vort Hjems Præg med os, hvor vi gik og stod, – en vis anstandsmæssig Holdning, tror jeg, [som] kun forlod os, naar vi i et rigtigt lystigt Børneselskab kunde blive kaade og overgivne.

Bordskik

Bedst husker jeg Reglerne for, hvorledes man skulde sidde til Bords, hvorledes man skulde holde Kniv og Gaffel, og om vi end ikke troede, det var umuligt for Mennesker, der spiste med Kniven, bed af Brødet ved Middagsbordet, drak Vand i Utide, at komme i Himmeriges Rige, saa var vi aldeles overbevist om, at paa Jorden kunde de aldrig komme i godt Selskab.

Sproget i familien

Desuden blev der vaaget omhyggeligt over vor Tale og vor Udtale af de enkelte Ord; intet “Københavneri” taaltes. Skønt begge Forældrene, navnlig dog min Moder, brugte mange fremmede Ord, var de dog meget nøjeregnende med, at det danske Sprog brugtes korrekt. Det var den gang meget almindeligt, at endog dannede Mennesker sagde: “jeg laa i Kakkelovnen”, “jeg la” til Sengs, at de sagde “Bøjer” for Bøger, “Rejel” for Regel eller spækkede deres Tale med Udtryk som “det er ved Gud sandt”, “Gud Fader bevares” eller sligt, men saadant var for os utænkeligt. Heller ikke hos os taaltes nogen københavnsk Udtale af a som halv Vejs “æ”, af u som kort o (konne, skolle, Mond, Lond osv). Vort Øre var for enkelte af vor Omgangskreds ubehageligt skærpet i saa Henseende. Vi rettede temmelig dristigt Gæsternes sproglige eller fonetiske Forsyndelser, saa at i det mindste nogle ældre Damer lydelig udtalte Deres Forbitrelse over de utaalige skramske Unger, der i irettesatte dem for deres Tale. “Simple” Ord som at “glo”, at “rende” “stikke af ” eller lignende var ganske tabu. Min yngste Broder, Erik, der var et meget artig og

lydeligt Barn, stod en Dag i Vinduet og betragtede nogle Gadeungers Leg i Rendestenen. Pludselig vendte han sig om og sagde “Mama, skal jeg ogsaa sige Løbebanen?” – Saa var der tre Emner, der aldrig maatte bringes paa Tale ved Bordet eller i den almindelige Konversation, og det var Mad, Klæder og Penge. Hvor vilde vore Dages Konversation blive begrænset, hvis denne Opfattelse endnu var gældende.

Den religiøse tone

Med Hensyn til den religiøse Tone i Huset var min Mor elskelig i sin Fromhed, men som det var almindelig i de Tider, var hun ikke bekendende i Ord, end ikke for os Børn. Den lille Aftenbøn: “Nu lukker sig mit Øje”, lærte vi af hende, Fadervor derimod ikke. Hun gik som Regel hver Søndag og Helligdag til Højmesse i Slotskirken, hvor hun hørte Mynster, der havde konfirmeret hende, og hvem hun elskede højt, tillige hans Svingersøn Paulli og daværende Professor Martensen. Jeg kedede mig grundigt, men oplivedes gerne, naar Mor i 3dje Afdeling af Prædiken begyndte at græde, for saa vidste jeg, at nu var den snart forbi. Men trods Kedsommeligheden, den jeg aldrig røbede for nogen, holdt jeg af min Kirkegang. Jeg holdt af at gaa Vejen frem og tilbage, alene med Mor langs Holmens Kanal med Skibe, – stolt af at gaa med min smukt indbundne Salmebog i Haanden; jeg holdt af det højtidelige Indtryk, der hvilede over hele Kirkerummet, holdt af Sangen, der næppe vilde tiltale en “levende” Menighed i vore Dage, holdt af at putte mine klingende Kobberskillinger i Kirkebøssen, havde i det hele en vis Fornemmelse af “gentility” ved hele denne Kirkegang. Var Mor hindret i at gaa i Kirke, læste hun gerne en af Mynsters Betragtninger, men naar hun opfordrede mig til at høre derpaa, var jeg henrykt, naar jeg kunde finde et eller andet Paaskud for at “slippe”. At sige rent ud, at jeg ikke “gad” være med, kunde jeg ikke tænke mig. Jeg er bange for, jeg jævnlig som Udvej brugte at tilbyde at lege med de smaa Søkende, for at der kunde være Stilhed, medens hun læste. Min Far var afgjort hverken kirkelig eller religiøst sindet, og han gik aldrig i Kirke uden ved officielle Lejligheder. Af og til udtalte han kætterske Meninger og Antydninger, og jeg mindes ved saadanne Lejligheder min Mors forfærdede Ansigt, men om religiøse Dissenser var der ikke Tale. Der var ingen at diskutere med, da Mor aldrig tog til Genmæle, og min Broder Teologen altid undgik en disput. Alligevel gjorde disse Antydninger et stærkt og smerteligt Indtryk paa mig.

Den politiske tone

Naar jeg skal definere den politiske Tone, der raadede i Hjemmet, falder det mig vanskeligt. I dybeste Forstand var den vel bureaukratisk – konservativ; jeg husker for Eksempel, at der blev talt sagte og dæmpet om L.N. Hvidt som Fører for Folketoget 21/3 1848 med medynksfuld Beklagelse over, at hans ellers saa smukke borgerlige Liv skulde afsluttes med en saadan Slutning. Senere ved jeg ogsaa, at min Far var “Ministeriets” Helstatsmand, og at han ikke kunde lide de national-liberale Førere. Hall omtalte han for Eksempel altid som “Bødkerdrengen”; men paa den anden Side fængsledes hans tidlige Aar af de demokratiske Ideer, der brød frem med Vælde i 48. Tydelig mindes jeg den Iver, der herskede i hele Huset, for at Illuminationen fra vore Vinduer kunde blive rigtig festlig i Anledning af Martsministeriets Dannelse. Min Far holdt desuden ved Siden af “Tante Berlinger” altid “Fædrelandet”, som han læste med stor Opmærksomhed, om end langt fra med udelte Tilslutning, og i Krigsaarene var han fuldt ud national. Vi fulgte levende med i alle Krigsbegivenheder; vor Tjener “Niels”, der blev taget til Soldat og blev saaret i Haanden ved Kolding, modtoges ved sin Hjemkomst fra Lazarettet som en beundret Helt og boede hos os, til han have faaet fast Ansættelse, jeg husker ikke hvor.¹³ Min Mor var ivrig optaget af at sy nationale Kokarder, af at pille Charpi,¹⁴ strikke Sokker og i det hele tilvirke Festsagsgenstande til Soldaterne, og alle var vi fuldt uhyre opfyldt af at deltage ved Festlighederne ved Indtoget i September 49 (9/9).¹⁵ Jeg husker tydeligt, hvorledes mit Hjerte bankede af Stolthed, da mine Forældre gjorde en privat Fest for vore Pigers Kærester, Brødre og Venner, og en af Soldaterne erklærede, at her havde været endnu smukkere end i “Ridehuset”. Jeg havde aldrig nogen sinde før, og har sjældent senere, følt mig saa beæret og saa stolt.

Ligeledes var eller maaske rettere blev min Fader stærkt skandinavisk interesseret og modtog i vort Hjem flere svenske Studenter under Mødet i København Juni 1850, da 50 Lundensere mødte herovre til Mindefester for Oehlenschläger. Til min Sorg var jeg da paa Landet, saa jeg var ikke med til denne store Begivenhed.

Bogskabenes litteratur

Det vil maaske være naturligt under “Tønen” i Hjemmet at omtale dets Læsning, deri ogsaa min egen Morskabslæsning. Ingen af Forældrene var i særlig Grad læsende dvs. det var dem ingen Livsfornödenhed i første Række at

være med til at dyrke Skønlitteraturens nyeste Frembringelser, men de havde bevaret fra tidligere Dage vel fyldte Bogskabe og holdtes for øvrigt gennem Læseselskabet Athenæum à jour med nyere Bøger og Tidsskrifter, mest danske og franske, sjældnere tyske og for Mors vedkommende aldrig engelske, det Sprog lærte “man” ikke i hendes Ungdom, og min Far havde kun læst det for praktiske Formaaes Skyld og opnaaet Færdighed deri ved Forretningsrejser til England og ved Omgang med Englændere, mest Ingeniører. Vi Børn havde fri Adgang til Bogskabene, hvis Indhold nu kun i meget sparsom Grad fornyedes. Men der var ogsaa nok at hente fra de gamle Skatte, og jeg betragter det som et af mit Slægtleds store Fortrin frem for de yngre Generationer, at vi var henvist til at læse de samme Bøger om og om igen, – dermed fik de varig Betydning for vor hele aandelige Udvikling. Holbergs Komedier, Ewalds samlede Værker, Ingemanns historiske Romaner, Oehlenschlägers Tragedier, hans nordiske Guder, Ørvarodds og Vaulundurs Sagaer, Fru Gyllembourgs Hverdagshistorier, Heibergs Vaudeviller m.m. pløjedes atter og atter igennem. Særlig elskede jeg Oehlenschläger, lærte for min Fornøjelses Skyld flere Sange af Nordens Guder og lange Scener af Tragedierne udenad. Ingemanns Romaner læste jeg ligeledes om og om og tilegnede mig dem i en saadan Grad, at naar jeg som ældre, ja, som gammel har læst dem højt for en ikke nær nok paaskønnende ung Tilhørerkreds, var saa at sige hver Sætning, hver Vending saa fortrolig for mig, at jeg kunne fuldende de fleste af dem uden at se i Bogen. – Dickens’ Romaner i Moltkes Oversættelse fik vi til Laans hos min Onkel Waagepetersen;¹⁶ dog dem dyrkede jeg ikke saa meget paa egen Haand som sammen med Mor, naar vi om Aftenen, efter at de smaa var kommet i Seng, læste højt for hinanden og i lige Grad lo og græd sammen.

Foruden de æstetiske Bøger indeholdt Bogskabene ogsaa ypperlige Tidsskrifter (mon ikke et af dem hed Borgervennen?), én Række var Riises Arkiv. Gennem disse samlede jeg mig en rig polyhistorisk Viden, som tit senere i Livet er kommet mig til Gode, lige som jeg samlede en forholdsvis god og omfattende fædrelandshistorisk Viden gennem Ove Mallings “Store og gode Handlinger af Danske, Norske og Holstenerne”. Et Sagn i Familien lød paa, at jeg som 7-8aarig læste ivrig i Ørstedes “Aanden i Naturen”, men jeg er vis paa, denne Beretning er apokryf. Der imod ved jeg med fuld Sikkerhed, at jeg i 11-12 Aarsalderen ivrigt studerede et 3 Binds Værk af Maria Edgeworth: “On Education” og vel at mærke, læste det paa Engelsk. Mange Impulser hentedes jeg gennem denne Læsning til min forhen omtalte “Tankeleg”, i hvilken

jeg lod Constance praktisere de forskellige Teorier, jeg havde studeret mig til hos den engelske Forfatterinde.

Børnebøger

Af Børnebøger havde jeg til Held kun faa, men disse faa dyrkede jeg til Gengæld med stor Kærlighed. Vel tiltalte “Fader Campes Robinson” mig ikke fuldt ud, da jeg fandt de i den optrædende Børn saa dumme og kedelige, men med des større Kærlighed omfattede jeg H.C. Andersens første Eventyrsamling (2 Bind, illustrerede af Vilh. Pedersen). Med Tak og Glæde kan jeg bevidne, at Aarene ikke har bleget eller svækket denne Kærlighed; med lige Ømhed tager jeg den Dag i Dag Bogen i min Haand. – Saa havde jeg en lille Fortælling oversat fra Engelsk, “Anna Ross” af Grace Kennedy; den var meget rørende og aftvang mig mange Taarer, hvilket ogsaa var Tilfældet med Elizabeth Wetherells: “The Wide, Wide World”¹⁷ for ikke at tale om “Uncle Tom’s Cabin”. At jeg læste de to sidstnævnte Bøger paa Engelsk, fandt jeg selv ganske selvfølgelig og undrede mig kun over, at de voksne undrede sig derover. – Senere hen øgedes min Bogsamling, og inden jeg endnu var voksen, dvs. konfirmeret, ejede jeg forskellige Bøger, – som jeg holdt uhyre meget af, hvor langt de end laa over min Horisont, saaledes Paludan-Müllers Danserinden, Kolerus,¹⁸ Tithon, foruden adskillige, dybsindige engelske Romaner. Af fransk Morskabslæsning mindes jeg kun Les petite émigrés vist af Mme. de Genlis og Paul et Virginie, den sidste brød jeg mig ikke stort om; til min Mors Forbavelse, jo, jeg kan vist godt sige Forfærdelse fandt jeg Virginie ’snerpet’!

Søster Emmas ulykke

Af og til læste jeg højt for mine Søskende, og var da meget pædagogisk i mit Valg, og som jeg i det hele saa meget paa dem “de haut en bas”. Brødrene var ikke synderlig paaskønnende over denne Underholdning, – de foretrak langt deres Tinsoldater, men min lille søde og kærlige Søster Emma kunde jeg gøre stor Glæde derover. En Tid især – hun var da kun 5½ Aar gammel – havde jeg Lejlighed til at glæde hende paa denne Vis. Hun laa nemlig syg i over et Fjerding Aar efter et Ulykkestilfælde. Vi havde en Søndag Morgen (11. Oktober) som sædvanlig leget i den store Gaard. Vi legede “Salt og Brød” og skulde som vi plejede “slaa os fri”, eller slaa Salt og Brød for hinanden paa

Porten til Vognskuret. I dette var der den Dag, uden at vi anede Uraad, anbragt en stor Beholdning af læsket Kalk, og hverken Murerne eller den gamle Portner Claus havde truffet den Forsigtighedsforanstaltning at dække Kulen til eller lukke Porten til Vognskuret. Jeg var kommet først ind og stod lige ved den fyldte Kule, uden Anelse om, hvad Fare den rummede, og jeg ser endnu Emma komme farende ind for at slaa sig fri og med et kraftigt Spring hoppe ned i Kulen, og jeg hører endnu hendes mig ganske ufattelige hjerteskerende Skrig: "Jeg brænder, jeg brænder!" Jeg fik hende grebet i Armene og trukket hende op, holdt hende oppe, til Portneren kom til, og hun blev baaret op til min Onkel for ikke at forfærde Mor alt for stærkt. I Løbet af ganske kort Tid kom ikke færre end 3 Læger til stede; de konstaterede alle, at den Behandling, der straks var anvendt, at overgyde hende med koldt Vand, i høj Grad havde forværret Tilstanden og øget Smerterne. Ingen af dem gav stort Haab om Helbredelse, men mærkværdigvis overstod hun baade Saarfeberen og Lidelserne, og Juleaften kunde hun bæres ind til Juletræet og se paa det fra sin Plads i Sofaen. Hun var ubeskrivelig sød og taalmodig under sine store Lidelser. Mor passede hende med utrættelig Omhu, men maatte naturligvis have Hjælp, og en saadan fandt hun i en mageløs Vaagekone, Madam Jensen, der var hos hende i 4 Maaneder. Mange yndige Timer tilbragte jeg ved Emmas Seng og opmuntrede hende ved at fortælle Historier, læse højt for hende, spille paa Dukketeateret for hende, eller hjælpe hende at lege med sine Dukker. Af disse var én hende særlig kær, skønt den var gyselig at se paa. Madam Jensen havde syet den af det Tøj, Emma havde haft paa, da hun sprang ned i Kalkkulen, en Bedrift heller ikke Tøjet havde haft godt af, en mørkblomstret Kjole, hun havde haft paa, var blevet ganske gul. Til sin Dødsdag beholdt hun dybe violette Ar paa Ben og Hofter, men denne hendes Barndoms Oplevelser blev siden til ubeskrivelig Fornøjelse for hende selv, idet hun mærkede, at hun ikke kunde fortælle, først sine jævnaldrende Kammerater, siden sine ældre og yngre Elever, noget mere spændende og underholdende end denne Tildragelse, hvortil der jo ogsaa knyttede sig Beretninger om de utallige Bøker på Æmhed og Deltagelse, ogsaa i Retning af mangfoldige Gaver, Delikatesser, Legetøj, en Voksdukke, noget den Gang ganske nyt og ukendt, som der mødte hende fra nær og fjern. Hendes mageløse omhyggelige Læge var Frants Djørup, død for nogle Aar siden, 90 Aar gammel, var egentlig Huslæge [for] hans ældre Bror, Stabslæge Michael Djørup, men han var i dette Aar (1850) endnu i Hertugdømmerne ved Hæren.

Henriettes storesøster Emma, der som barn faldt ned i en tønde med læsket kalk og derfor var stærkt vansiret. Fotografi af Fr. Riise. Kvinno, Danske Kvinders Fotoarkiv.

Henriettes forsøg som forfatter

Noget i Forbindelse med min Lyst til at læse og min Evne til at fortælle stod vel ogsaa min barnlige Trang til at forsøge mig som Forfatter. Når jeg undtager nogle religiøse Smaavers, der var et tarveligt Opkog af min evangelisk-lutherske Salmebogs Indhold, gav jeg mig ikke i Kast med lyrisk Digtning; formentlig paa Grund af min fuldstændige Mangel paa musikalsk Begavelse har jeg i hele mit Liv kun præsteret et ganske lille Antal Lejlighedssange. Derimod veg jeg som Barn ikke tilbage for at give mig i Kast med Skuespil, Eventyr og Noveller. Enkelte af disse Produkter lod jeg Mor læse, og hun var fornuftig kun at rose dem, naar de var pænt og sirligt renskrevet. Skuespillene var alle formet efter Holberg, Fortællingerne derimod baade med Hensyn til Emner og Sprog holdt nær til Nutiden. En Blanding af “Dichtung

“Henriette Skrams barndoms minder”

und Wahrheit” frembød min i nogle Aar førte Dagbog.¹⁹ De i denne omtalte Begivenheder var vel nogenlunde korrekte, men Kommentarerne i høj Grad fodret af min Stemning; den jeg paa kunstig Vis skruede op til at være elegisk; navnlig mindes jeg, at jeg havde en stærk Tilbøjelighed til at fremstille mig selv som den “uskyldig forurettede” endskønt jeg var fuldstændig klar over, at dette savnede al mulig Grund i Virkeligheden.

Familiens omgangskreds

Naar jeg herefter vil gaa over til at omtale vor Omgangskreds, maa jeg til en Begyndelse sige, at den næppe nogen Sinde havde været særlig stor, og efter Bedstefaders Død indskrænkedes den mer og mer, saa der til sidst ikke var Tale om nogen egentlig Selskabelighed. Dog mindes jeg endnu fra Strandstræde “Tarokaftenerne,” ugentlige Sammenkomster, hvor Herrerne samledes om Spillebordene og Damerne med deres Haandarbejder om Mor ved Dagligstuebordet. Da Stabslæge Djørup og Overlæge Bendz var Stamgæsterne, var det maaske deres Fraværelse fra Hovedstaden i Krigsaarene, der fra først af fremkaldte Standsningen i Sammenkomsterne. Vist er det, at det tidlig i Halvtredserne ganske ophørte. Selskabeligheden indskrænkedes til Familiensammenkomster, især naar min gifte Søster med Mand og Børn eller min Onkel Møhls Familie kom ind fra Landet, da spiste de gerne hos os, overnattede ogsaa undertiden, hvilket vi Børn fandt meget festligt. Ellers indskrænkede Omgangen sig til enkelte studerende, der spiste hos os nogle Dage om Ugen, og til nogle yngre Herrer, der bestemte Aftener om Ugen kom til The for derefter at spille Skak med min Far; af disse var de mest udholdende den senere Kontorchef Krogballe og Politiasistent Frederik Hjorth. Ligeledes kom nogle ældre, ugifte Damer, dels Kusiner paa fædrene og mødrene Side, dels Ungdomsveninder af min Mor, ret jævnlig til os, og de ældre af os Børn fik saa i den Anledning Lov til at blive lidt længere oppe om Aftenen. Men ingen Gæster var for os Børn saa velkomne som Frøknerne Louise og Anna Hjorth, oprindelig min ældste Søster Hannes Veninder, senere hele Husets fuldtro Venner. De var Døtre af Professor Peder Hjorth i Sorø, hos hvem min Broder William havde været i Huset, inden han blev optaget paa Akademiet. Saa længe Professoren var ansat i Sorø, kom de unge, livlige Pigebørn skiftevis paa maanedlange Besøg hos os, hvor de snart følte sig ganske som

hjemme. De var elskelige i deres Munterhed og Hjælpsomhed og utrolig søde mod os Børn.

Børneselskaber

Det blev efterhaanden en given Regel, at de mødte til hvert af vore Børneselskaber, og altid havde de noget nyt og spændende for. Snart arrangerede de Tableauer, snart havde de udtænkt de sindrigste Ordsprogslege, snart indstuderede de dramatiske Scener, ja hele Skuespil med os og mødte da op med en stor Klædekurv fuld af de vidunderligeste Kostumer. De gjorde ligefrem de schramske Børneselskaber berømte, “intetsteds morede man sig saa godt” var de stolte Lovord, der tonede os i Møde fra vore Kammerater. Og som de var utrættelige Deltagere i al vor Glæde, var de vore trofaste Venner under Sorg og Omskiftelser.

Af vor faste Omgangskreds bør jeg ikke forbigaa min Broder Williams jævnaldrende Venner, saaledes to Brødre, den senere Skolebestyrer Hartvig Fritz og Overretssagfører Mühlerts, senere kom ret hyppig nuværende Overretsprokurator Mundt, den eneste af Kredsen, der endnu er Live.²⁰ De bragte godt Lune og Fornøjelighed med sig, til Trods for, at vi ikke saa dem stort mere end ved Thebordet; efter dette trak de sig gerne tilbage til min Brors Værelse i Kvistetagen, og til trods for at min Mor i deres Øje noget for ceremonielle Holdning lagde en Dæmper paa deres ungdommelige Lystighed, tror jeg dog, at de befandt sig godt hos os.

Bedstemoder Hoe

Endnu har jeg ikke nævnt de to nærmeste Slægtninge, der kom allerhyppigst hos os: “Bedstemor Hoe” og “Tante Emma”. Da de hver for sig spillede en stor Rolle i mit Barndomsliv, og da jeg staar i stor Taknemmelighedsgæld til den ene af dem for rig og kærlig Paavirkning og for en del af min aandelige Udvikling i mine Barne- og første Ungdomsaar, maa jeg skulle dvæle lidt nærmere ved dem.

Bedstemoder var en i mange Maader hjælpsom Mormoder. Hun har vist i pekuniær Henseende hjulpet mine Forældre langt mer, end jeg véd af, men

ingen af os Børn brød os i Virkeligheden synderligt om hende; de yngre, der ikke som min Bror Tyge og jeg fik saa mange haandgribelige Beviser paa hendes Godhed i Skikkelse af Lommepege, Teaterbilletter, Køreture osv., kunde vist slet ikke lide hende. Hun kom som Regel til Middag om Søndagen; hun var ikke meget talende, undtagen paa Tomandshaand med min Mor eller mig; jeg havde en instinktmæssig Fornemmelse af, at hun og min Far gensidig følte sig meget lidt tiltalt af hinanden. Efter Tidens Skik tiltalte de hinanden med "De", og det var ikke frit for, at de begge, bag hinandens Ryg, "stiklede" den ene paa den anden over deres Optræden, Meninger eller Foretagender; min Far gjorde sig ogsaa lystelig over Bedstemoders Ydre. Hun var en lille sammenfalden Skikkelse, altid meget elegant klædt, – med Slæb og Smykker, – og til vor stadig tilbagevendende Fortvivlelse var begge hendes smukke Hænder besat med Ringe til ud over Knoerne; hendes Jomfru betroede os, at hun tog dem alle af om Natten, og at hun tilbragte det meste af en Time om Morgen med at anbringe dem i den rette Orden. Hun boede i en nydelig Kvistetage i et af de lave gammeldags Huse forrest paa Vesterbro, hvor hun til daglig sad placeret paa en Forhøjning og ved sit Reflektererspejl,²¹ beskæftiget med sit underlige Kanevasbrodderi.²² Hun var uhyre flittig, mens hendes Smag var gyselig, og jeg har aldrig set noget grimmere end det Broderi, hvormed alle hendes Dagligstuemøbler efterhaanden blev betrukket; Sofa, Lænestole, Taburetter, Tæpper, Puder, Skamler, alt forsynede hun med samme skrigende Farver, anbragt i de samme geometriske Figurer. Min Mor arvede efter Bedstemoders Død det meste heraf, og da det fine Broderi omtrent var uopslideligt, og, som det syntes, aldeles uimodtageligt for Møllenes Efterladenskaber, var i en række Aar vore Stuer prisgivne til denne Grimhed. Bedstemoder maa have haft rigelige Indtægter, formentlig en god Pension og høj Livrente og førte, om end efter en beskeden Maalestok, et gæstfrit Hus. Hun foretrak yngre Herrers Selskab for Damers og havde gerne 1-2 opvartende Kavalerer hos sig til Middag. Hendes Vindueskarm var altid fyldt med blomstrende Planter; om Vinteren duftede desuden hendes Stuer af Røgelse og Potpourri. Æblerne snurrede i Kakkelovnen, saa der var trods de grimme Broderier en egen Hygge over hendes Hjem. Skufferne i de gammeldags Borde var altid fyldt med Makroner, Pebernødder, Krakmandler og Rosiner, med hvilke gode Sager vi Børn blev rigelig trakteret.²³ Hun holdt af, at vi Børnebørn besøgte hende, men naar hun havde gjort os forskellige Spørgsmaal om de hjemlige Forhold, igennem hvilke hun maaske røbede mere Nysgerrighed end Deltagelse, var hun for det meste

Det Kongelige Teater var centrum for familiens kulturelle liv. Her havde Henriette Skrams bedstemor et abonnement, der betød, at hendes børnebørn efter tur kunne opleve guldalderens scenekunst. Fotografi ca. 1865 af Chr. Neuhaus Eftf., Nationalmuseet.

selv tavs, derimod uhyre paaskønnende over for alt, hvad vi kunde diske op med af Fortællinger fra Hjem, Skole eller andet Sted, hvor vi havde mødt forskellige Oplevelser. – Var hun i rigtig godt Humør, vankede der til Afsked en blank Tremark, undertiden en Daler. – En særlig Charme udøvede for mig hendes forskellige “Jomfruer”, der tit var meget meddelsomme. Navnlig husker jeg en ældre Jomfru, der i sin Ungdom havde tjent som Kammerjomfru paa Augustenborg hos Hertuginde Louise Augusta. Hendes beretninger om Livet ved det lille Hof var uudtømmelige, og de udøvede naturligvis en særlig Tiltrækning ved den Rolle, de to Prinsesønner senere kom til at spille i vort Lands Historie.²⁴ De augustenburgske “Forræddere” var for mig Inkarnationen af alt det onde, og jeg kunde daarlig tro paa hendes Fremstilling af dem, som gode, elskværdige unge Mennesker.

Bedstemoders teaterabonnement

Om Vinteren havde Bedstemoder hver Lørdag Abonnement i det Kongelige Teater; hun havde de to Pladser i en af de Sideloger ved Gulvet, som fandtes i den gamle Teaterbygning, derfor havde hun altid en Gæst med sig, hyppigst vel min Mor, og naar hendes Plads hver anden Lørdag var i første Række, havde hun gerne et af Børnebørnene staaende foran sig. – Om Sommeren laa hun ikke paa Landet, men lejede sig Adgang til en af de store Haver, som endnu fandtes paa Vesterbro; her tilbragte hun det meste af Dagen og nød sine Maaltider i et af de store, lukkede Lysthuse, og her holdt vi meget af at besøge hende og tumle os i det fri. Én Sommer havde hun Adgang til sin Veninde, den originale Etatsraadinde Schönbergs store og smukke Have. Den aparte, meget rige gamle Dame skaffede sig en billig Hjælp til Havearbejdet ved, hvad den Gang var gørligt, at leje til dette en Tugthuslave med Lænke om det ene Ben og i den graa og usle Slavedragt. En Opsynsbetjent fulgte med, og det fortaltes, at Etatsraadinden jævnlig skikkede denne ud i Byærinder. Imedens passede hun selv paa Slaven og gik ved siden af ham med sit Strikketøj; naar hun syntes, han tog vel lange og hastige Skridt, skal hun i den blideste Tone havde sagt til ham: “Løb nu ikke, lille Slave”.

Bedstemoders død

Bedstemoder levede vist over Evne, havde muligvis ogsaa mistet en Del af sin Formue; med Aarene blev hendes Husførelse hende for besværlig; hun opgav da sit eget Hjem og gav sig i Huset hos min Onkel Møhl i Ølstykke Præstegaard. Her konstateredes det snart, at hun var begyndt at gaa i Barndommen, og hun overflyttedes til et privat Hjem under Sct. Hans Hospital. Til Lykke for hende selv og til Beroligelse for hendes Døtre, fattede hun varm Kærlighed til Overlægen, Professor Jensen, og hans Familie, og da han forflyttedes til Oringe Hospital, fulgte hun med ham dertil og tilbragt sine sidste Dage i hans Hjem.²⁵ Hun døde i 1858.

Moster Emmas barne- og ungdomsliv

Om jeg saaledes i hende ikke havde “den ideale” Bedstemoder, hvad jeg ganske bevidst fra tidlig Tid sørgede over, var det modsatte Tilfældet med, eller

jeg skulle vel rettere sige fandt jeg en Erstatning hos “Tante Emma”, i hvem alle vi Børn havde den elskeligste, kærligste og mest opofrende Moster. Der var kun ét Aars Forskel mellem hende og min Mors Alder, saa de var vokset op som fuldstændig jævnaldrende. Tante Emma skal som ganske lille have været noget af det smukkeste, kvikkeste og sylfeagtige, som tænkes kan, men i Niaarsalderen begyndte en Rygsvaghed at udvikle sig.²⁶ Vor Tids Lægekunst vilde rimeligvis have kunnet raade Bod paa denne, men i de Dage kunde selv de kyndigste Specialister intet udrette for hende, – en stor Pukkel udviklede sig paa Ryggen, Væksten hæmmedes, Lungerne trykkes, og det friske, glade Barn blev til en svag forvokset ung Pige. Men i aandelig Henseende var der hverken Forkrøblethed eller Stagnation, og hendes elskelige Sind gjorde trods alt Livet lyst og lykkeligt for hende. Begge Søstre var velbegavede og fik det mest mulige ud af den Privatundervisning, som lededes af de dygtigste Lærere ved siden af den hjemlige Guvernante. Det var mest Fransk og Tysk, der lagdes Vægt paa, – hele deres Almendannelse grundedes igennem de fremmede Sprog og var derfor meget ensidig; om nordisk Mytologi og Digtning havde de aldeles ikke Begreb, var derimod velbevandret i græsk-romersk Mytologi, som ogsaa i klassisk tysk og fransk Skønlitteratur, sad desuden inde med personal-historisk Viden fra Frankrigs nyere og nyeste Historie. Der ved Siden af undervistes de i fine Broderier, samt i Tegning og Malning, hvortil de i øvrigt saa lidt som til Musik havde nogen Begavelse. Emma maatte Uger og Maaneder ligge paa sin Strækkeseng, men kede sig gjorde hun ikke. Ved siden af Skolearbejdet og Søstrenes Fællemorskabslæsning, var hun optaget af alle Mors Lege; hun (Emma) pyntede Dukkerne. Mor anstillede alle mulige Lege med dem, altid med sin Søster som levende interesseret Tilskuer. Det var vel nok Tante Emma, der lærte de fleste Skuespil og Romaner, hvis Indhold hun fortalte til Mor, der saa dramatiserede det og selv udførte alle Roller.

[Herefter følger et afsnit om tante Emma og onkel Herman, der her er udeladt]

Husets omgangsvener

Blandt Husets Omgangsvener har jeg slet ikke nævnt jævnaldrende Kammerater, simpelt hen af den grund, at der – bortset fra Josepha Tutein, om hvem jeg senere kommer til at tale, og Therese Bournonville, senere gift med

Kommandør Otto Irminger, der begge var mine Veninder, – egentlig ingen saadanne fandtes. Vi havde flere Børneselskaber i Aarets Løb og samlede da en Del af vore Skolekammerater i vort Hjem, men de kom kun i Kraft af Indbydelser; Kammerater, der kom af sig selv, kendte vi ikke. De yngre Søskende, der legede en del sammen, trængte ikke til anden Omgang, og jeg, der stod mere ene, brød mig heller ikke om at omgaas andre end de to ovennævnte; derimod var vi alle meget optaget af vore egne Børneselskaber, hvor vi morede os selv kongeligt, og lige saa opsat paa at “komme i Selskab”, en Glæde, der ret hyppig blev os til Del. Én Undtagelse bør jeg dog nævne, og det var Holger Drachmann, min yngste Broder Eriks Ven. Han kom af sig selv til alle mulige Tider og legede med begge mine Brødre og – maaske hovedsagelig med deres Tinsoldater. Han var en lang, ranglet, blond Dreng, altid forkølet og med vaad Næse; det sprudlende Lune, der udmærkede ham senere i hans første Ungdomsaar, og gjorde ham til den mest velsete Gæst baade for gamle og for unge, synes jeg ikke var saa fremtrædende den Gang. Jeg mindes ham nærmest som en stiltfærdig Dreng, der aabenbart maa have befundet sig vel hos os, thi han tænkte aldrig paa at gaa hjem, og Mor maatte gentagne Gange sige til ham: “Holger, nu tør jeg ikke beholde Dig længere, nu maa du gaa hjem, ellers bliver de bange for dig”, før han bestemte sig til at sige Farvel. Et bestemt Minde om ham har især brændt sig ind i mit Sind. En Eftermiddag ringede det paa Entréedøren; jeg lukkede op, og udenfor stod han og Søsteren Erna; han sagde ganske stille: “Vi vilde blot sige, at Mor er død”, og gik bort med det samme.²⁷

Børnenes teaterbesøg

Efter den Plan, jeg havde lagt for min Beretning, skulde jeg nu omtale de “Adspredelser”, vi Børn nød uden for Hjemmet. De var maaske ikke saa talrige som mange af vore Nutidsbørns, dog var de dengang, hvad de ogsaa forekommer mig nu, rigelige, og jeg véd heller ikke af som Barn at have higet efter flere. I første Række stod “Teatret” og med dette menes det “Kongelige” af andre fandtes kun “Casino”, der var noget for sig og aldrig honoreredes uden ved dette Navn; “vi skal i Casino”, hed det og ingen kunde drømme om at sige, at vi havde været i Teatret, naar vi havde sét “Mer end Perler og Guld”, “Ole Lukøje” eller de barnlige Stykker og Folkekomedier, der op-

førtes paa Skuepladsen i Amaliegade. – Som tidligere nævnt havde Bedstemor abonneret hver Uge, og da det Heibergske Forbud mod Tilstedeværelse af Børn under 10 Aar endnu ikke var udstedt, har jeg næsten fra mit 6te Aar og langt opefter hver anden Lørdag været Stamgæst i Det Kongelige Teater. De første Stykker, jeg saa, var den ny Barselsstue og Napoli, senere blev det især Oehlenslægers Tragedier, der gjorde Indtryk paa mig,²⁸ men i øvrig blev jeg ogsaa fra Scenen fortrolig med Holberg, Heiberg og Hostrup. Dem jeg forinden alle kendte godt fra min Læsning; men tillige saa jeg en Mængde Konversationsstykker og mange Balletter, alt til min store Fryd og til absolut aandelig Berigelse, hvorimod jeg kedede mig meget under Operaer, der for mig nærmest betød Spektakel og Urimeligheder. Mine Forældre var stærkt teaterinteresserede, Omgangsvener ligesaa, saa jeg læste megen Kritik baade over Stykker og Skuespil, og jeg husker, at jeg i mit stille Sind havde min Antikritik, navnlig over for Fru Heiberg, hvem jeg ikke var fri for at finde “skabagtig” og over for Madam Holst, hvem jeg langt fra fandt saa Indtagende, som for Eksempel de øhlenschlægerske Heltinder krævede det; derimod tilfredsstillede Michael Wiehe, Nielsen, Phister og Madam Sødring mig fuldt ud, og da Frk. Larcher begyndte at optræde, fandt jeg hende “be-daarende”. I vor stærkt teaterinteresserede Hoveder var dengang Sværmeriet for Skuespillernes Person i fuldt Flor, men jeg husker, hvorledes et saadant i mit Hjem blev stemplet som noget yderst “vulgært”, som dannede Mennesker maatte tage den bestemteste Afstand fra. I mine senere Barndomsaar faldt Bedstemors Teaterabonnement bort, og Teaterbesøgene blev da langt sjældnere. Det var jo ogsaa en kostbar Fornøjelse, da det var en Umulighed for en højere Embedsmands Familie at sidde andet Steds end i 1ste Parket eller i de dyreste Loger. Efterhaanden blev da ogsaa en Teateraften “en Begivenhed, der maatte endda træffes den Begrænsning, at vi Børn skiftevis kom med til det første og det andet Stykke. Jeg husker saaledes engang, at Emma og jeg var med til det 1ste Stykke – hvilket mindes jeg ikke; efter dette maatte vi forlade “Paradiset” for at give Plads for mine Brødre, der skulde se’ det sidste. Det var de “Uadskillelige”, og jeg husker det Indtryk, det gjorde paa mig, at høre Folk sige, medens vi gik ned gennem Rækkerne: “Ja, naturligvis, de to Smaapiger maa ikke se Kadetten og Caroline”.²⁹ – Senere hen i Livet, dog endnu i mine Ungdomsbaar, maatte jeg af Hensyn til mit Arbejde og mit Helbred omtrent aldeles opgive al Teatergang, hvilken Forsagelse maaske faldt mig sværest af de mange, jeg af den Art maatte underkaste

mig, men har altid været taknemmelig for de stærke og varige Indtryk, jeg som Barn og ganske ung har modtaget fra “Scenen”, den var saa vist for mig “Ej blot til Lyst.”

Børnenes cirkusbesøg og andre fornøjelser

Andre Fornøjelser fik vi ogsaa rigelig Del i. Saaledes kom aldrig noget godt Beriderselskab til Staden, uden at vi flere Gange om Aaret kom hen til dets Forestillinger. Mod de akrobatiske, halsbrækkende Kunster nærrede jeg ligefrem Uvilje, men Clownene nød jeg ubestridelig, og var levende interesseret i Hestene, i al Slags Ridt og i de smukke Beridersker. Navnlig beundrede jeg den dejlige Clothilde Guerra, og mit højeste Ønske for min Fremtid var at blive Beriderske, et Ønske, der vel nok nærredes af ivrig Læsning af Ingemanns “Kunstberiderfamilien”.³⁰ Til alt Held var jeg mig bevidst, at i hvor mange Betingelser jeg maaske havde i min Smidighed, Slankhed og Lethed, saa vilde min udprægede Grimhed – den var jeg fuldstændig klar over, men jeg kan aldrig huske, den har trykket mig – aldeles umuliggøre min Optagelse i et Cirkus’ Skønhedsverden.

Saa skulde vi ogsaa altid hen til de berømteste Taskenspillerforestillinger; vi skulde høre Bugtalere, se Abe- og Hundekomedier, og vi førtes jævnligt hen til de store Menagerier, der den gang erstattede Zoologisk Have. Var der – “Lysbilleder” vilde man vel nu sige, “Taagebilleder”; “Dissolving Views” kaldtes de i de Tider – der gengav Naturfænomener af en eller anden Art, gav vi ogsaa Møde, hvor de blev forevist. Da Luftskipperen “Tardini” begyndte sine Opstigninger paa Christiansborg Slotsplads, tror jeg, vi kom derhen hver eneste Gang, det gik for sig; vi saa med Undren Ballonen “fyldes”, saa den som ballon-captif svæve hen over Pladsen en lille Stund, medens Tardinis Hustru og hans lille – som Amor klædte – Søn sad i Gondolen, saa’ saa disse to stige ud, saa’ Tovene løsnes, Tardini tømme et Glas Champagne, affyre sin Pistol og stige til Vejrs.³¹ Rystende var det for os senere at erfare, hvor ulykkelig han kom af Dage paa sin Flugt over Køgebugt og med levende Deltagelse fulgte vi og alle Københavnerne hans to efterlevende Børns Skæbne; en italiensk Familie Capozzi, tog dem nok til sig.³²

Museumsbesøg var mærkelig nok meget sjældne; først som voksen ung Pige begyndte jeg at dyrke Thorvaldsens Musæum med en Grundighed, som

skaffede mig mangan fornøjelig Time, ligeledes var jeg ret flittig med mine Besøg paa Oldnordisk Musæum.

Sommerens skovture

Til Aaret stor Begivenheder hørte Sommerens Skovture, næppe flere end to i hver Saison. En Wienervogn blev lejet, i hvilken Kasserne under Sæderne kunde rumme Dagens Proviant, og hvor to af os Børn anbragtes paa Tjenersædet, to paa Kuskesædet, medens Sæderne inde i Vognen blev tæt bepakket. Turen gik aldrig til "Dyrehavsbakken", den var da allerede i Vanry for sit "blandede Publikum", men til fjernere Steder som Geelskov, Bagsværd, ja, én Gang til Kongelunden. En eneste Gang mindes jeg, vi gjorde en Udflugt paa flere Dage til Nordsjælland: Helsingør, Hornbæk, Nakkehoved Fyr og Gilleleje; jeg maa den Gang have været 8-9 Aar, men endnu den Dag i Dag bevarer jeg levende Naturindtryk fra disse Dage.

Onkel og tante Waagepetersen

Hvor stor Indflydelse end alle disse ovennævnte Fornøjelser kunde have, ikke alene som gavnlige Adspredelser i Øjeblikket, men som et virkeligt Bidrag til hele vor menneskelige Udvikling, stod de dog, som naturligt var, tilbage for den Paavirkning, vi modtog gennem vor Omgang uden for Hjemmet. I første Række spillede for alle os Børn vor Onkel og Tante Waagepetersen en betydelig Rolle. Ikke just fordi vi kom saa særligt hyppigt til dem; de var barnløse og adopterede først i 1849 en yndig lille Dreng, Gaston, der af alle os Børn skulde betragtes som deres eget Barn, og alle de Modbeviser, jeg paa dette Punkt kunde opstille, blev af Mor kategorisk afvist. Det var egentlig hyppigere "Onkel Mozart" og Tante Mathilde, der kom op til os i Smaabesøg, og da havde de altid, især dog den første, et spøgefuldt og venligt Ord til os Børn, – end det var os, der besøgte dem; men de og deres Hjem repræsenterede for os al Verdens Herlighed og Rigdom. De holdt Hest og Vogn og indbød os jævnligt til Køreture; de tog os af og til en hel Loge i Cirkus til os, og Deres Fest for os Juleaften var som en Aabenbaring af Skinker og Overflod. Alt, hvad vi i vor Barndom kom i Berøring med af Elegance i Retning af Legetøj og Paa-klædning stammede fra denne Onkel og Tante. Fødselsdags- og Julegaverne var "pompøse", og var vi saa heldige at møde Onkel Mozart paa Gaden, kunde

Det Waagepetersenske Familiebillede viser Skrams hjælpsomme bekendte, der skaffede familien husly i de vanskelige år efter tiden i Strandgade. Her boede familien frem til forældrens skilsmisse i 1857. Maleri af Wilhelm Bentz fra 1830, © Statens Museum for Kunst.

vi knap slæbe de store Forsyninger fra Konditoren, hvormed han trakterede os, hjem ved egne Kræfter. Da Gaston blev større og trængte til Kammerater, var han og mine to yngste Søkende, Erik og Jutta skiftevis daglige Gæster hos hinanden, og alle betragtede vi ham som en kær Broder.

Indirekte ydede hans Tilværelse mig en Glæde og Berigelse af en egen Art. Da han var en 4 Aar fik han en tysk (sachsisk) ung Dame som Bonne. Hun hed Minna Hohlfeld og var et rigtigt godt lille Menneske. Hun blev snart fuldstændig Veninde med mig, og foruden Øvelse, jeg opnaaede i Tysk ved min daglige Omgang med hende, havde jeg paa mange Maader Gavn af min Fortrolighed med hende. Jeg lærte gennem hende fra første Haand at kende den tyske Pligtfølelse, Nøjsomhed, Beskedenhed og Hjertensgodhed; der var intet hos hende af de tyske, maaske rettere de preussiske eller holstenske – ubehagelige Egenskaber, der virker saa frastødende. De nationale Bølger gik ikke saa højt netop i disse Aar, saa intet hindrede os af den Grund i at blive Perlevenner. Vi vedligeholdte Forbindelsen flere Aar efter at hun havde forladt Danmark, gennem en hel del livlig Brevveksling, der imidlertid efterhaanden døde ud.

Onkel Waagepetersens haver

Foruden alle de mange Glæder, der saaledes tilflød os gennem Onkel og Tante W., med hvem den daglige Forbindelse i høj Grad lettedes ved, at vi var Husfæller, delagtiggjorde de os ogsaa i et for den Tid ganske ejendommeligt Gode. Onkel W. var en lidenskabelig Blomsterelsker, men havde opgivet Familielandstedet i Lyngby. Som et Surrogat lejede han i nogle Aar en af de ikke talrige Haver, der var anlagt paa den saakaldte "Marmorplads" dvs. Pladsen omkring den ufuldendte Kirke, der, omgivet af disse Stenblokke, laa hen som en malerisk Ruin.³³ Hver eneste Eftermiddag Sommeren igennem – man spiste den gang til Middag senest Kl. 4 – gik vi derhen; regnede det ikke, kunde vi frit tumle os i Leg ude paa Pladsen, til hvilken nogle faa andre Familiers Børn havde Adgang. Vi kunde sidde der med vore Lektier og Morskabsbøger og vendte først hjem i Skumringen, "naturligvis" var vi altid ledsaget af en eller flere voksne, sædvanligvis var det Mor, der vogtede paa os. Da Haverne senere blev nedlagt, fik Onkel M. en anden Have til Leje ude paa Nørrebro; det maa have været en Del af en tidligere Lysthave, thi der var mange Pærer, mange Frugtbuske, og i Jordbærtiden bugnede der af Roser og pragtfulde Bær. Vi var glade for at komme derud, skønt Vejen frem og tilbage var lang og kedelig, – Omnibusser fandtes ikke paa de Kanter, og Sporvogne kendtes ikke.

Besøg på Hejnstrup hos søster Hanne

Ved siden af denne i stedlig Henseende nære Omgang var det fjernere ikke mindre betydningsfuld, navnlig den, vi fandt i min gifte Søsters Hjem paa Hejnstrup, og den hos min Onkel Møhl i Ølstykke Præstegaard. Min ældre Halvsøster Hanne var som purung blevet gift med den ligeledes meget unge Proprietær Schoustrup, hvis ejendom Hejnstrup laa ½ Mils Vej fra Ølstykke, hvor hun havde lært ham at kende.³⁵ Så vidt, jeg husker, havde hun Bryllup en Dag i Forsommeren. Hun viedes i Gundsømagle Kirke, der tillige med Kirken i det smukke Fiskeleje Jyllinge (nu opdaget af Malerne), ejedes af min Svoger;³⁶ jeg ser hende endnu for mig som en skøn og lykkelig Brud, og jeg mindes min stolte "Fornemmelse", da jeg med min Broder Tyge ved Haanden vandrede op gennem den blomstersmykkede Kirke. Allerede i den første Sommerferie efter Brylluppet var Tyge og jeg hendes Gæster, og fra den Stund (vi var henholdsvis 5 og 7 Aar gamle) var Hejnstrup vort elskede Ferieophold. Min Søster var efter min Formening den bedst begavede af alle os Børn, og hun var desuden – i Modsætning til hele vort yngre Kuld – i Besiddelse af udpræget praktisk Sans for det huslige og det økonomiske. Derfor evnede hun også til Trods for den fuldstændige Ukyndighed, hvor med hun begyndte sin Ægtestand, at styre det store Hjem fortræffeligt, baade i de første Aar, da Indtægterne var rigelige, og i de senere, da uheldige Omstændigheder udefra berøvede min Svoger en stor Del af hans Formue og derved nødvendiggjorde en gennemført Sparsommelighed. Gaarden laa ikke langt fra Isefjorden, en Mils Vej fra Roskilde, saa den nærmeste Befordring var naturligvis med Jernbane hertil og saa pr. Vogn videre.³⁷ Da vi alle indtil 1856, da min Far afgik som Direktør, havde fri Befordring med Banen (vi kørte altid paa lste Klasse, noget, jeg den Gang aldrig reflekterede over, men hvad der dog vist er Skyld i, at jeg, det jeg skammer mig ved at tilstaa, aldrig har kunnet forsones mig med at køre paa 3dje. Klasse), havde det været bekvemmere, om vi Børn var sendt den Vej, men min Svoger var som den Tids Landmænd "øm" over sine Heste og Vogne, og det almindelige Befordringsmiddel for os, blev derfor "Smørvognen", dvs. en aaben Fjælevogn [!] med et Agebrædt, der hver Uge bragte Gaardens Smørprodukter til Byen. Kusken, i flere Aar en højt elsket Lars Bengtsen, ventede paa os i Knapsteds Gaard, og overgivet til hans Omsorg og Himlens Naade eller Unaade, begyndte vi saa henad Eftermiddagen den 4 Mil lange vej og naede først Hejnstrup ved Aftenens Frembrud. Men vi fandt

Portræt af Henriettes halvsøster Johanne (kaldet Hanne), der var født i faderens første ægteskab. Hun boede på gården Hejnstrup ved Gundsømagle, hvor hun var gift med ejeren Andreas Ludvig Schoustrup. Fotografi, Det Kongelige Bibliotek, Billedsamlingen.

aldrig Vejen lang saa lidt som det haarde Sæde umageligt; det morede os at “bede” i Ballerup Kro, hvor vi altid gjorde Indkøb af kæmpestore, mørkebrune Brystsukker; stor var Fryden, naar vi kørte ind i Gaarden og saa vor Søster og Svoger staa paa den høje Stentrappe, rede til at modtage os med aabne Arne. Da Emma og Erik voksede til, var de ogsaa velkomne og selvskrevne Gæster. Jutta naaede aldrig saa vidt; da hun blev skolepligtig, solgtes Hejnstrup.

I Løbet af ganske faa Aar voksede Hannes Børneflokk til at omfatte 4 Sønner, senere kom der endnu 3 Børn, og for mig, der har elsket smaa Børn og i min Barndom og første Ungdom aldrig trættedes ved at have med dem at gøre, var disse Drengene Kilden til dobbelt Pryd. Den ældste, Henry, var dog for mig som for alle andre svær at forstaa og at tumle. Han led af epileptiske Anfald, der pludselig kunde gøre ham hidsig og ubændig, og efterhaanden forvandlede det elskværdige og lovende Barn til en fuldstændig aandsvag Stakkel. Den næstældste Viggo var min elskede Yndling, god, klog og ualmindelig udviklet, som han var; de to andre, Tvillingbrødrene Gustav og Gerhard (de to Ger, som de kaldtes) var nydelige og indtagende børn, men svagelige og døde tidligt, henholdsvis 7 og 14 Aar gamle. – Naar jeg ikke legede med Børnene, eller naar jeg var træt af at strejfe om i Haven eller den nærmeste Omegn, hvor i mange Aar min stadige hemmelige “Tanteleg” saa udmærket kunde gaa for sig, tyede jeg ind i Stuerne til min Søster, hvis fortrolige Omgang, til trods for, at hun var 12 Aar ældre end jeg, var mig til stor Glæde. Hun var, som ovenfor antydet, rigt udstyret fra Naturens Haand.

Hendes Skoleuddannelse fra Jomfru Foersoms Institut var meget mangelfuld, men herpaa raadedes der Bod ved hendes store Interesse for Læsning og ved hendes Modtagelighed for alle de Indtryk og al den Oplysning, Livet kunde bringe hende paa forskellig Vis.³⁸ Hun havde en Fortælleevne uden Lige og fandt selv stor Glæde i at gengive for hver opmærksom Tilhører, dels personlige Oplevelser, dels Indholdet af de Bøger, hun læste, og en saadan fandt hun altid i mig.

Ikke mindst Tiltrækning øvede desuden hendes Bogskabe; i dem fandtes mange af de nyere Bøger, vi ikke ejede hjemme; derfor slutte jeg for Eksempel Ingemanns Fortællinger, H.C. Andersens Romaner, Carl Bernhards Noveller, Hertz's Dramaer, og flere, saa ogsaa med disse Bøger stiftede jeg et indgaaende Bekendtskab.

Hvad jeg ogsaa bestandig har været taknemmelig for, er, at jeg paa Hejnstrup lærte at omfatte den sjællandske Natur med en Kærlighed, der aldrig har fortaget sig. Egnen var det skovløse Hedeboland, Isefjorden kunde skimtes i det fjerne fra en enkelt Høj, saa Naturskønhed i den gængse Betydning af Ordet kunde Hejnstrup ikke rose sig af; men hvor var Markerne ikke frodige, Engene yppige, Aaløbene bedaarende, Mergelgravene romantiske, og hvor var ikke Luften høj og ren. – Der lærte jeg ogsaa Befolkningen nøjere at kende; vi Børn havde Lov til uhindret at køre med Malkevoغن eller med

Tørvekusken, eller til “gaa i Marken” med Karlene. Vi gjorde ogsaa Besøg hos de nærboende, velstaaende Gaardmænd; flere af de smaa Bønderpiger kom jeg til at holde meget af, og jeg var uhyre stolt, naar jeg blev buden med til Barsel eller Bryllupsgilde, endskønt jeg var kræsen nok til ikke at kunne døje Festretterne; 1ste Dag Risengrød og Klipfisk, 2den Dag Øllegrød og Plukfisk; 3dje Dag kom oprejsningen, da vankede der Steg og mægtige Lagkager. Ved saadanne Lejligheder som ogsaa i det daglige Liv kunde vel Talen spækkes med nogle drøje Eder, men Raaheder eller uhøvisk Tale har jeg aldrig hørt. Tværtimod forekom det meste af baade Pigers og Karles Tale mig at rumme en stor Visdom; de imponerede mig ved deres Indsigt paa Omraader, hvor jeg var aldeles ukyndig, og den Beundring, jeg som Barn nærede for jævne Folks Omdømme og Forstand har fulgt mig Livet igennem; endnu paa mine gamle Dage kan jeg tage mig i ydmyg Underlegenhed for den Belæring, jeg henter fra Haandværkere, Tjenestefolk eller lignende huslige Hjælpere.

Paa Hejnstrup havde jeg ogsaa Lejlighed til at gøre Bekendtskab med Herregaardsliv i større Stil, som hos Thalbitzer paa Katrinebjerg, og med ikke faa Præstefamilier.³⁹ Af dem husker jeg bedst Bangs i Stenløse, Oxholms i Jyllinge og Lorcks i Hvedstrup; sidste Sted fik jo senere stor Betydning og Interesse for mig som Frk. Zahles Barndomshjem. I øvrigt tror jeg nok, at største Parten af vor barnlige Interesse for Præstegaarde i det hele taget samlede sig om de to Spørgsmaal: “Hvorledes er Frugthaven?” og “Hvorledes er Rødgrøden?” og jeg er bange for, at Værdsættelsen af de respektive Præstegaardsidyller beroede paa Afgørelsen af disse to vigtige Spørgsmaal.

Besøg i Ølstykke Præstegård hos søster Louise

Men ét var afgjort, og det var, at Onkel Møhl og Tante Louises Præstegaard bar Prisen frem for nogen anden paa Jorden, og jeg tror, der var mange og mere kompetente Dommere, der fældede samme Kendelse.⁴⁰ – Onkel Møhl havde flere Aar været Præst i Trankebar og havde ved sin Hjemkomst ægtet min smukke, muntre, af alle forgudede Tante Louise. Han havde været Enkemand i flere Aar og havde en Datter af første Ægteskab, Charlotte (senere gift med Provst Hansen i Slangerup og Moder til den bekendte Manuduktør Ryberg-Hansen og til Kunstmaleren Møhl-Hansen). Den Præstegaard, ind i hvilken Pastor Møhl førte sin unge Brud, der kom fra et rigt og forfinet Hjem,

Henriette Skrams moster og onkel, Louise og Knud Møhl. Som præstepar i Ølstykke boede de i smukke omgivelser, som hørte til Henriettes bedste barndomserindringer. Efter fotografier i Ølstykke Lokalarkiv.

var “malerisk” i sin Forfaldenhed og med sit endog for de Tider gammeldags Præg. Stuerne var mange, men meget lave og smaa; Sovekammeret vendte ud til Kirkegaarden og laa egentlig over en Meter under denne. Sundhedstilstanden var ikke des mindre fortræffelig, min Onkel døde i sit Embede ca. 86 Aar gammel.⁴¹ Tante Louise overlevede ham i mange Aar og blev 92 Aar.⁴² Ølstykke Præstegaard var ligefrem berømt for sin Hygge og sin Gæstfrihed; enhver Gæst følte, at hans Besøg fremkaldte Glæde hos Værtsfolkene. I Ferietiden var Huset overfyldt, der maatte spises i to Stuer, og Sovekamrene rummede det utroligste Antal Beboere, – men rundeligt og rigeligt var der af alt, – af Mennesker saa vel som af Mad og Drikke. Det var vel nok Tante Louise, der ved sin Personlighed kastede en egen Trylleglans over hele Præstegaarden, men ogsaa Onkel Møhl øvede paa sin Vis Tiltrækning paa mange. Han var den største

Nær Ølstykke Præstegård ligger stadig den gamle bronzealderhøj Maglehøj, der bærer tydelige spor af Knud Møhls forsøg på at indrette den til mindepark for sin første hustru. Fotografi, Bjørn Westerbeek Dahl, april 2016

Original, jeg har kendt, besynderlig i sine Vaner og bizar i sine Paradokser. Paa fremmede gjorde han undertiden, navnlig paa sine ældre Dage, Indtryk af at være lidt "Forstyrret"; men kendte man ham nøjere, lærte man at skatte hans Hjertensgodhed og at skønne paa hans Vid og Gemytlighed. Os Børn holdt han meget af og havde en mærkelig klar Opfattelse af hver især. Jeg tilbragte af Helbredshensyn i mit 9ende Aar en Sommer i Præstegaarden og var da altid "fne" Venner med Onkel M. Hver Morgen maatte jeg sammen med hans ældste søn Johannes møde i hans Studerekammer. Der begyndte Undervisningen med, at vi selv oplæste et Skriftsted af en dansk Bibel; derefter maatte vi oplæse det samme Skriftsprog af en norsk, en svensk, tysk, engelsk, hollandsk, fransk, italiensk, spansk og portugisisk Bibel, og til sidst maatte vi eftersige Ordene, naar Onkel M. selv læste Skriftsproget op af en latinsk, græsk, en hebraisk og

til Slut en tamilsk Oversættelse. Der forudsattes slet ingen Andagtsstemning under denne Læsning, og jeg fandt den egentlig ganske morsom, var jeg end i min Visdom klar over dens Urimelighed. Først efter denne Akt begyndte den egentlige Undervisning, der vist var mere springende og planløs end fængslende. Jeg mindes egentlig ikke andet af den, end at Onkel Møhl – til min stadige Forbavselse – fandt mig meget dygtig.

Et lille Stykke Vej fra Præstegaardshaven havde Onkel M. med megen Omhu og stor Bekostning ladet en Høj beplante og omdanne til et smukt Anlæg med Udsigtspunkter. Siddepladser og Lysthave; en stor Grotte var dannet, og i den var der ved Hjælp af store Sten fremstillet med fantasifuld Sindrigheid alle de Skabninger, der nævnes i Johannes' Aabenbaring, dem jeg den gang blev ret fortrolig med.

Til denne Sommers Oplevelser hørte Biskop Mynsters Visitats. Da var der naturligvis stor Fest i Præstegaarden. Mor og Tante Mathilde kom derud medbringende en Masse gode Sager til Middagsbordet og Tjeneren til Opvarthning. Alle saa med beundrende Kærlighed og Ærbødighed op til den gamle Biskop, hos hvem Alderdommen fremtonte i den elskeligste og skønneste Skikkelse, og det blev længe ved at staa for mig som en af mit Livs store Begivenheder, at jeg havde været med i Kirken under hele Guds-tjenesten, havde overværet Katekisationen, og at Biskoppen havde talt til mig og klappet mig paa Hovedet. Mange Aar derefter var jeg til endnu en Visitats i Ølstykke; da var Martensen Biskop, men min Hovederindring fra den Dag er egentlig kun Biskoppens uforbeholdne og uskrømtede Paa-skønnelse af Onkel M.s Vittigheder og pudserlige Indfald. Et for Onkel M.s Personlighed betegnende Træk mindes jeg fra denne Periode: Jeg var i min Ungdom ubeskrivelig mager og saa' meget daarlig ud. En Jul sendte jeg et Fotografi, der meget tydelig gengav mit skeletagtige Ydre, til Præstegaarden; omgaaende fik jeg det Svar fra Onkel M., "at den Dame vilde han ikke modtage paa Besøg, uden at hun forinden havde givet et skriftlig Erklæring om, at alle Syge-, Læge- og Begravelsesomkostninger vilde blive afholdt af den paagældende eller hendes efterladte".

Foruden Johannes og den ældste Datter Charlotte, hvem jeg elskede og beundrede, var der 3 yngre Børn, som jeg alle var gode Venner med, saa det siger sig selv, at de jævnlige Besøg, der udveksledes mellem Hejnstrup og Ølstykke, hørte med til Sommerens mange Glanspunkter, og alt, lige fra Tante Louises glade Velkomst til de spanske Kirsebær, de righoldige Stikkelsbær-

Henriette Skram nævner ikke Knud Møhls forsøg på at indrette Maglehøj som en oldtidslund med "kunstige" runesten. Enkelte af dem eksisterer dog endnu. Fotografi, Bjørn Westerbeek Dahl, april 2016

buske, de pragtfulde gule og røde Hindbær og den vidunderlige Rødgrød, var egnet til at skabe Fryd og Gammen.

Saa meget om min landlige Omgang, der beredte mig en stor Glæde i mine Barneaar og tilførte mit Liv Værdier, jeg endnu i min høje Alder er taknemmelig for. Derefter gaar jeg over til at omtale den Omgangskreds, i hvilken jeg færdedes i Byen. Dog overspringer jeg fuldstændig de mange Kammerater, hos hvem jeg kom 2-3 Gange om Aaret, til Børneselskaber eller Baller; disse bragte mig megen Fornøjelse i Øjeblikket og har vel ogsaa haft Betydning for min almindelige Udvikling ved at skærpe mit Blik for Livets Mangfoldighed og gøre min Opfattelse og min Dommere taalsom, men jeg

kan ikke skelne imellem de mange Indtryk, de efterlod, og slet ikke i det enkelte afgøre, hvor meget eller hvor lidt jeg vandt igennem dem. Ganske anderledes forholder det sig med de Hjem, i hvilke jeg var jævnlig Gæst.

Besøg i det Hjortske hjem på Christianshavn

Blandt disse dukker det Hjortske Hjem frem for min Tanke.⁴³ Gamle Professor Hjort boede paa Christianshavn i Torvegade med sine to ugifte Døtre og sin yngste Søn. Som jeg tidligere har berørt, kom Frøknerne Hjorth overmaade meget i mit Hjem, hvor navnlig Louise helt havde en Datters Plads, og jeg har fremhævet deres mageløse Godhed mod alle os Børn. Denne udstrakte de i særlig Grad til mig, hvem de trods den store Aldersforskel halv Vejs behandlede som Veninde; jeg holdt af at komme i det gammeldags Hjem, hvor der Side om Side med en udpræget Tarvelighed og gennemført Sparsommelighed raadede saavel Skønhedssans som æstetiske og politiske Interesser, og hvor der med Pietet blev set op til de Kunstskatte, der ejedes baade i Skikkelse af Kobberstik og Tegninger paa Væggene og af enkelte sjældne og smukke Stykker Bohave. Den gamle Professor øvede en Tiltrækning paa mig, skønt jeg næppe tør sige, at jeg egentlig holdt af ham. Jeg forbavsedes altid over hans Modsigelyst og var ganske sikker paa, at han vilde besvare enhver Mening, der blev fremsat med sit "Ja-a, det har De ganske Ret i, men..." og saa fulgte en Hævden af lige det modsatte. Jeg "lurede" altid paa, om han aldrig vilde give en Paastand Ret i første Omgang, endskønt jeg dog forud var vis paa, at den Dag oplevede jeg aldrig. Maaske netop fordi jeg ikke selv holdt rigtig af ham, var jeg betaget af den grænseløse Ærbødighed, Beundring og Æmhed, Døtrene nærrede for ham, og jeg forstod, at han til Trods for de i mine Tanker utallige Krav, han stillede til dem, havde dem usigelig kære, Hjemmet var meget gæstfrit, og der kom en Mængde, især mandlige unge Slægtninge, der uforfærdet krydsede Klinger med deres gamle Onkel, som naturligvis aldrig var enig med dem. Skønt jeg ikke forstod Halvparten af deres politiske, teologiske eller æstetiske Disputer, var jeg altid en levende interesseret Tilhører, kunde jeg end glæde mig til det Øjeblik, da Louise og Anna hørte mig til og underholdt mig med Billeder, Morskabsspil, udklippede Dukker og lignende. Jeg var blandt dem, der sørgede over Lukningen af det gamle Hjem efter Professorens Død, – men da var jeg voksen.

Besøg hos balletmester August Bournonville

Et andet Hjem, hvor jeg fra min tidlige Barndom kom en Del, var det “Bournonvilleske”.⁴⁴ Baade Balletmesteren og hans Hustru hørte til mine Forældres intime Omgangskreds i al den Tid, de selv “førte Hus”; jeg tænker, de var en Arv fra “Tantes” Teaterdage; den yngste Datter Therese var min kære Veninde. Flere Vintre kom jeg en Gang om Ugen til Dansetimer hos Bournonville, og lille som jeg var, forstod jeg uvilkaarlig, hvad det vilde sige, at staa over for en pædagogisk, inspirerende Personlighed, som Balletmesteren var. Han var med Liv og Sjæl opfyldt af sin Undervisning og gik aldrig paa Akkord med nogen eller noget, slog aldrig af paa sine Fordringer og lod sig ikke ved nogen Strømning udefra friste fra den Vej, han ansaa for den rette i Undervisningen. Der var aldrig Tale om at indøve Selskabsdans eller lignende med Børneeleverne; det var Gangøvelser, Holdnings, og Smidighedsbevægelser, han utrættelig lod os foretage, og som et Led heri kunde Francaisens Ture indgaa, men Vals, Polka, Mazurka m.m. lærtes kun i de sidste 5-10 Minutter af Lektietimerne; de kom nærmest som en Smule Dessertkonfekt, vi til Slutning blev trakteret med. Af og til var jeg Gæst i Familien før og efter Undervisningen, og jeg holdt meget af at komme der, ikke alene for Thereses, men for hele Hjemmets Skyld. Sjælen i dette Hjem var den yndige, fine Husfrue født Helene Håkonson; foruden den store Børneflokk bestod Familien af den svenske Mormor og en svensk Svigerinde, Enkefru Suhl. Den eneste Søn, Edmond blev forgudet af alle og var ikke mindst sin Faders Stolthed, skønt han ikke røbede mindste Talent for eller Lyst til at følge Faderens Livskald, hvad jeg ogsaa forstod, at denne var langt fra at ønske, han nærrede mere ærgerrige Fremtidsplaner for sin Søn.⁴⁵ Som rimeligt var, spillede Teateret stor, men langt fra enestaaende Rolle i det Bournonvilleske Hus; stærkere Indtryk har jeg af den overordentlige patriotiske Stemning, der raadede hos alle, lige fra “Mesteren” til den lille Edmond. Til de daglige Omgangsvener hørte næppe nogen af Skuespillerne, – Søstrene Price maaske fra regnet, men som Selskabsvenner kom der adskillige, og som halv-voksen Pige har jeg været med til fornøjelige Aftenlag, hvor Michael Wiehe, Hultmann, Høedt o.a. var til Stede, og hvor der ved Bordet serveredes mangen lystig Teateranekdote.

Therese og jeg holdt meget af hinanden, trods den store forskel i vor Temperament. Hun var blid og sød, ægte kvindelig af Væsen og Tankegang, men hendes Synskreds rakte ikke stort ud over Forældrenes Dagligstue,

Blandt familien Skrams omgangsvener i København var også balletmester August Bournonville, der i 1850'erne boede på 1. salen i ejendommen Strandgade 46. Fotografii 1942, Nationalmuseet.

– hun undervistes privat; derfor lyttede hun i Spænding til alle de Beretninger om det Skoleliv og de Verdenserfaringer, jeg i rigt Maal “krammede” ud for hende. Jeg har tit senere undret mig over, at hendes lady-like Moder og konventionelle Fader ikke frygtede den Indflydelse, der kunde øves paa

deres lille, saa omgærdede Datter, fra et saa dristigt Element, som jeg maatte forekomme dem, men ogsaa heri ser jeg et Udtryk for det virkelige Frisind, der raadede i Huset. Desværre medførte Thereses meget tidlige Forlovelse med den senere Kommandør i Flaaden Otto Irminger og de forandrede Forhold i mit Liv, at vore Veje skiltes allerede i de tidlige Ungdomsaar; det havde været godt for mig, om den yndige unge Pige fremdeles havde staaet mig nær.

Besøg hos Tuteins

Intet af disse Hjem har dog haft saa stor og saa varig en Betydning for mig som det Tuteinske.⁴⁶ Min Fortrolighed med dette stammer fra min aller tidligste Tid og skyldes naturligvis Tante Emmas Stilling der i Huset, og lige saa selvfølgelig var det Venskab, der i Aarenes Løb udviklede sig stærkere og stærkere mellem den yngste Datter, Josepha, og mig, som skabte mig næsten Barns Stilling i Huset. Karakteren af vort Venskab var vist lige saa ejendommeligt som Josepha selv var et mærkeligt Barn, noget "ganske for sig" ualmindelig lovende og rigt udstyret fra Naturens Haand og dog dødsmerket fra sin tidligste Barndom, ikke legemligt, men sjæleligt. Det var som havde alle gode Feer lagt alle gode Gaver paa hendes Vugge, medens én ond forspildte alt ved at nedlægge Spirerne til den forfærdelige Sygdom, der tidlig gjorde det livsglade Barn til en lille bekymret Sjæl og endte med at gøre hende til en aandelig sløv og legemlig nedbrudt Stakkel. Aa, hvor ønsker jeg at kunne give et Billede af hende, som hun fortjener det fra min Haand, ikke mindst i Kraft af den rørende Kærlighed, hun nærrede til mig lige til sin Dødsstund. Som hun er tegnet af Frølich og malet af Schjøtt, var hun et ualmindelig smukt Barn, og dog har ingen af disse Kunstnere evnet at gengive det spillende Liv i hendes dejlige Øjne og det altid vekslende Udtryk i hendes bevægelige, livfulde Træk.

Besøg hos Josepha Tutein

Vi kom sammen, fra vi var ganske smaa, men om vor allerførste Barndom bevarer jeg ikke noget klart Minde. Det er vist ogsaa først fra vort 8nde-9ende Aar, at vor fortrolige Omgang begyndte, og at jeg fik den Plads som uundværlig i hendes Tilværelse, jeg altid bevarede. Til en Begyndelse betød

hun maaske ikke saa meget for mig. Et Aars Aldersforskel betegner ikke saa lille en Afstand i den tidlige Barndom; desuden var jeg i det hele i mange Retninger noget mere udviklet end hun; men det varede næppe længe, før hun ogsaa øvede den Tiltrækning paa mig. Først og fremmest knyttedes jeg til hende, fordi hun klyngede sig saa stærkt til mig, og jeg snart følte, hvor meget hun trængte til mig. Det har altid ligget i min Natur at være glad ved at føle mig som den beskyttende; jeg har altid trængt til at have én, der aandelig talt hældede sig til min Skulder og hvilede ved mit Bryst, men jeg var vist heller ikke længe om at opdage, i hvor høj Grad hun besad alt det, jeg selv savnede. Ikke i første Række, at hun var smuk og rig, men derimod, at hun var saa "begavet". Hun var saa musikalsk, som poetisk anlagt, saa fingernem og fiks og saa fantasirig. Med hende kunde jeg lege; hun kunde endog faa mig til at bryde mig om Dukker. Dem ejede hun i Snesevis, fra de største Vidunderskabninger, forskrevne fra London og Paris, til bitte smaa Leddedukker. Hun havde store Vægskabe i sit Værelse, der var indrettet til hele Dukkestuer, men hun kendte hvert og et af sine Børn og var fuldt optaget af Deres Livsskæbne, og jeg var med hende lige saa fuldt optaget af deres Livsskæbne, og jeg var med hende lige saa fuldt interesseret i at skaffe "Fanny" Brudedragt og udstyre "Baron Herman" som Brudgom, i at pleje "Alma" og faa den uærlige "Emma" anbragt i en Pension, hvor hun kunde forbedres. Josepha klippede alt Tøjet, og jeg syede det, saa godt jeg formaaede; jeg forfattede Komedierne til Dukketeateret, Josepha udførte alle Sangpartierne og "rimede" alle Arierne sammen, Indholdet af Stykkerne, Problemerne, de tragiske saa vel som de lystige Emner, var det min Sag at levere. Legene voksede med os selv og vekslede derfor i Karaktér, men altid var der noget, der optog os, og alle Initiativerne kom fra Josepha. – Hendes Sorg var, at jeg ikke kunde spille firhændig med hende, og da jeg endelig var naaet til at spille et 5tonigt Stykke sammen med hende, var hun næsten ellevild af Glæde over min Præstation. En stor trøst for dette Savn fandt hun imidlertid i den bestandig voksende Glæde, jeg havde af at høre hende spille, hvad hun gjorde med en for hendes Alder ualmindelig Sjælfuldhed. Især elskede hun Mendelsohn og Beethoven; af danske Komponister spillede hun ikke meget, naar undtages Weyses Aften- og Morgensange. Det var en given Regel, at jeg hele Vinteren, – om Sommeren var hun paa Landet eller paa Udenlandsrejser – var hos hende om Søndagen fra tidlig Formiddag lige efter Kirketid, hvis vi da ikke begge var med Tante Emma i Kirke til Højmessens; kunde jeg ikke

*Henriette Skram, ca. 1875-80.
Fotografi af Ad. Lønborg. Kvinno, Danske Kvinders Fotoarkiv*

komme, erklærede hun, at hun “ingen Søndag havde haft” – Hun undervistes privat af Tante Emma og enkelte Faglærere og lærte sammen med en sød, elskværdig, jævnaldrende Kammerat, Henriette, senere Lensgrevinde Holstein-Ledreborg, og havde der ved Siden af adskillige andre fornemme Veninder, særlig da Wende Zahrtmann, senere Grevinde Danneskjold-Samsø; ogsaa dem kom jeg en Del sammen med, og vi kom meget godt ud af det med hinanden, til Trods for, at Josepha ikke lagde Skjul paa, “at hun hellere vilde have Henriette alene for sig selv!” Men ved Siden af al vor Leg var vi vist nok mere optaget af alvorlige Tanker, end Børn i den alder plejer at være det. Josepha var meget religiøst anlagt, og det er nok muligt, at Tante Emma mér i sin Omgang end i sin Undervisning tilførte hendes religiøse Trang stærkere Næring, end

“Henriette Skrams barndoms minder”

gavnligt var; navnlig tror jeg, at hun i for høj Grad bidrog til at udvikle hendes medfødte Syndsbevidsthed. Hvad der heller ikke var sundt for Josepha, var den Splittelse, der i kirkeligt Henseende raadede i hendes Hjem. Hendes Fader var "reformert", dvs. paa Mandtalslisten, i Virkeligheden vistnok indifferent; hendes Moder var Katolik og under stadig Paavirkning af den katolske Præst her i Byen, hendes Søstre var nominelt reformerte, men sluttede sig afgjort om Tante Emma og hendes evangelisk-lutherske Kirke.⁴⁷ Over for Josepha havde Tante Emma absolut Frihed til at undervise hende i sin kirkelige Opfattelse, men af og til ytrede Moderen Ønske om, at hendes yngste Barn skulde gaa over til Katolicismen. Dette voldte Josepha en ubeskrivelig Angst, ikke fordi hun frygtede nogen Tvang fra Moderens Side, en saadan, vidste hun, vilde aldrig blive anvendt, men fordi hun frygtede for sig selv, frygtede for, at hun ikke i sin egen Tro havde Modstandskraft nok, og jeg styrkede hende efter Evne. Endnu paa sine gamle Dage kunde hun i klare Øjeblikke sige til mig: "Aa, hvor jeg takker Dig, det var Dig, der lærte mig at forstaa alt om Nadveren!" Ak, gid jeg havde kunnet oplyse mig selv i samme grad!

[Herefter følger et afsnit om Josephe Tutein, der her er udladt].

Venskabet med Josepha Tutein

Ved Siden af den store Berigelse, et saa ejendommeligt Venneforhold som Josephas og mit nødvendigvis maatte yde mig, kom paa mange andre Maader det Tuteinske Hjem til at faa stor Betydning for min Udvikling. Det var meget rigt, deres Lejlighed var ligefrem "Pompøs", og hvilede der end ikke et gennemført kunstnerisk Præg over Hjemmet, var dog Kunsten skønt repræsenteret gennem dejlige Malerier og Skulpturarbejder. Saa længe Sønnerne og de to meget smukke Døtre, der ved siden af Petrine Falbe var de Københavnske aristokratiske Kredses erklærede Skønheder, boede hjemme, herskede der stor Selskabelighed, i hvilken jeg naturligvis var al for lille til at deltage; men efter at Sønnerne var blevet selvstændige og Døtrene gift (den ældste, Louise, med Slesvigholsteneren Baron Rechus Liliencron og Fernanda⁴⁸ med Hanoveraneren Grev Spee), var der just ikke nogen overdreven Selskabelighed i større Stil, derimod blev Hjemmet mer og mer et Centrum for Hovedstadens højere Musikliv. Fru Pepina var udpræget Kunstnerinde, anerkendt

og feteret som saadan, endskønt hun ikke optraadte offentligt undtagen i velgørende Øjemed, og enhver udenlandsk Virtuoso, med et nogenlunde ansét Navn, kunde være sikker paa den meget gæstfri og elskværdige Modtagelse og kunde som Regel "gaa ind og ud i Huset". Af danske Tonekunstnere var det egentlig kun Gade, der blev en nogenlunde intim Ven af Huset. Fru Tutein stod ellers temmelig fremmed over for den nationale Musik, det var den udenlandske Kunst, der for hende var den raadende. Umusikalsk, som jeg var, kunde det dog ikke være andet, end at det ægte og skønne Tonevæld fra Fru Tuteins dejlige Flygel maatte virke vækkende og opdragende paa mig, og med stor Glæde mindes jeg ved Siden [af] hendes Spil især Dreyschocks, Rubinsteins, Brødrene Holmes og frem for alle Fru Clara Schumanns. Hun boede flere Gange Maaneder igennem hos Tuteins, og hendes skønne, kvindelige Personlighed i Forbindelse med hendes fuldendte, bramfri Spil staaer uudslettelig i min Erindring.

Ved Siden af Virtuoserne var forskellige Malere Husvenner; i første Række Hr. Tuteins Søstersøn, Lorenz Frølich, hans Ven Th. Læssøe, Heinrich Buntzen, Portrætmaler Schiøtte og Kunstnerparret Jerichau. Fru Jerichau og Fru Tutein øvede stor Tiltrækning paa hinanden, beslægtet som deres Naturel i mange Henseender var, navnlig var det ægte kunstneriske "barnlige" stærkt fremtrædende hos begge. Fru Jerichau gav sig en Del af med Josepha og mig og morede os med Fortællinger om sine mangehaande Oplevelser, derimod var vi begge i én Henseende for "nøgterne" til at kunne rives hen af hendes levende Tro paa hendes "dansende Borde" og "skrivende, sandhedssigende do". I nogle Aar var København stærkt optaget af Manien for denne halv naturalistiske, halv spiritistiske Foreteelse; mine Forældre var for Eksempel stærkt hengivet til at syle med Borddansen og til Trods for, at vi Børn ellers blev taalelig fornuftig opfostret i hygiejnisk Henseende, blev jeg dog altid – jeg maa have været mellem 12-13 Aar – taget med om Aftenen til de timelange Forsøg paa at faa større og mindre Borde til at danse. Det mentes, jeg var et godt Medium og som saadant ikke kunde undværes; den nervøse Spænding, i hvilken disse Forsøg hensatte mig, kostede mig mangan søvnløs Nat bagefter.

Af Digtere mindes jeg kun en enkelt Gang at have været sammen med H.C. Andersen; derimod var A.N. Aubain.⁴⁹ Med alt sit tilknappe Grand-Seigneurvæsen kunde han godt omgaas os Børn, saa vi holdt meget af ham og omgikkes ham meget ugenert; kun naar vi vilde insinuere os ved at udtale vor Kærlighed til "Carl Bernhards" Bøger, blev han ganske kold og stum.

*Henriette Skram, ca. 1890.
Fotografi af Mary Steen. Kvinno, Danske Kvinders Fotoarkiv*

Foruden Kunstnere kom ogsaa mange udenlandske, især franske Diplomater til Stadighed i Huset, og fra Midten af 50'erne hørte Professor Eschricht og hans hustru, Frk. Zahles Plejeforældre, til den intimere Omgangskreds.⁵⁰

Baade Hr. og Fru Tutein holdt meget af mig, og til min Forbavselse opdagede jeg efterhaanden, at de var mig taknemmelig for mit Venskab for Josepha; det kunde jeg aldeles ikke forstaa; jeg havde aldrig selv nogen Følelse af, at jeg ydede mere, end jeg modtog; men senere hen har jeg bedre forstaaet denne Følelse hos Forældrene. Forholdsviis i en tidlig Alder blev jeg derimod opfyldt af Taknemmelighed for mit fortrolige Kendskab til dette "Rigdommens" Hjem; det overstraalede jo langt min Onkel Waagepetersens, og det var for mig Virkeliggørelsen af den Skønhedens og Overflodens Verden, jeg

ellers kun læste om. Jeg skylder dette Hjem, at jeg ikke senere i Livet blev “ør” eller betaget ved paa nærmere eller fjernere Hold at komme i Berøring med store Forhold, men at jeg kunde bevæge mig i slige uden Tryk eller Forlegenhed. Og hvad der var det allerbedste: Jeg lærte i dette Hjem, hvor lidt den ydre Rigdom i Virkeligheden betyder, hvor afmægtig den er i alle afgørende Spørgsmaal. Fra lille følte jeg, at Josepha trods alt ikke var lykkelig, at al hendes Forkælelse, al hendes Herlighed, egne Værelser, Kammerjomfru, Ridehest, Udenlandsrejser, Lommepenge m.m. ikke kunde raade Bod paa Uroen i hendes Sind, fra “Trykket” og Angsten, der var hendes uadskillelige Følgesvend; aldrig ønskede jeg at bytte mine Kaar med hendes, og dette var ikke den mindst betydningsfulde Lære, jeg hentede fra mit Venskab med hende og mit hele Forhold til hendes Hjem.

Skolegang i Frk. Garigues skole

Jeg tror nu, at jeg i Hovedtrækkene har skildret eller dog nævnet de Faktorer, der – Skolen fraregnet – i og uden for mit Hjem har haft størst grundlæggende Betydning for min hele Udvikling. Efter det vil jeg gaa over til at omtale det, jeg mener at have modtaget i særlig Grad som Udbytte for mit Liv fra min Barndoms 3 Skoler. Med den første bliver jeg snart færdig, idet jeg kun var Elev fra mit 6te til mit 7ende Aar. Det var en ganske lille Privatskole i Store Kongensgade, ledet af en Frk. Garigues, Veninde af Tante Emma.⁵¹ Den havde et meget udsøgt Klientel, og var jeg forblevet i den, vilde jeg i min kammeratlige Omgang være blevet henvist til en Samfundsklasse, der laa langt over mit sociale Niveau. De fleste af Eleverne var ældre end jeg, men meget venlige imod mig; enkelte af dem søgte, efter at vor Skolegang var afsluttet, at holde Omgangen vedlige, men den døde naturligvis efterhaanden hen, om end der stadig kunde være en vis Fortrolighed mellem mig og flere af de højfornemme Damer, jeg som lille havde siddet paa Skolebænk sammen med, naar Omstændighederne i en langt senere fremrykket Alder førte os sammen. Skolen blev ført paa Tysk, og saa vidt jeg husker, førtes hele Undervisningen paa dette Sprog, medens Samtalerne mellem Kammeraterne indbyrdes foregik paa Dansk. Jeg maa have lært at læse, inden jeg kom ind paa Skolen, men hvorledes jeg har lært denne Færdighed, véd jeg ikke. Det forlød hjemme, at jeg havde lært mig det selv, og at en af de første Bøger, jeg

lærte, var Ørstedes "Aanden i Naturen, men jeg betvivler i høj Grad Ægtheden af denne Tradition. Derimod kan jeg godt huske, at jeg havde en lille A.B.C., der var trykt med to Spalter paa hver Side, og foran hvert Ord stod der et gyseligt lille Billede, der skulle illustrere det efterfølgende Ord. Jeg syntes ogsaa, jeg kan huske, at jeg troeligt læste: "f u l" siger Pennekniv, "f a v n" siger Læs Tørv", men det er egentlig rimeligere, at det er en Historie, jeg her kort fortæller om mig selv saa tit, at jeg let til sidst bilder mig ind selv at kunne huske den. Hvorom al Ting er, Dansk kunde jeg læse før mit 6te Aar, og hos Frk. Garigues lærte jeg at læse og tale Tysk, og jeg maa have opnaaet en vis Færdighed deri, thi det generede mig aldrig at omgaas tyske Kammerater, af hvilke jeg inden 1848 havde adskillige, som for Eksempel "Slesvigholsteneren" Franckes' søde Smaa piger, der var i familie med Josepha, hos hvem jeg hyppigt kom sammen med dem. – Tydelig mindes jeg, at jeg i denne Skole blev regnet for et "klogt" Barn, og at jeg herover blev temmelig vigtig.

Skolegang i Dannekvindeskolen

Skolen opløstes ved Frk. Garigues Bortrejse til Amerika, og da skete det for mig endnu den Dag i Dag uforklarlige, at jeg blev sat i Dannekvindeskolen, hvis hele Program og Anlæg var saa forskelligt som vel muligt fra mit Hjem. Mor kunde da heller aldrig bekvemme sig til at kalde Skolen ved sit Navn, gjorde derimod altid en Art Undskyldning for det, naar det blev nævnt af andre, selv talte hun altid kun om Frk. Dalgas' eller Professor Mariboos Skole.

I Bogen Natalie Zahle har jeg karakteriseret denne Skole saa indgaaende, at jeg ikke her skal komme ind paa en nærmere Omtale af den, men derimod nok af *min* Stilling i den, og hvorledes den virkede paa mig.⁵² Undervisningen hos Frk. Garigues har formentlig forceret mig ud over mine Aar, thi jeg blev i den nye Skole sat i en Klasse langt over min Alder sammen med for største Delen 2-4 Aar ældre Kammerater. Dette var en stor Lykke for mig, thi derved kom jeg ikke til at spille nogen Rolle, og den Dygtighed, der i den forrige Skole var blevet tillagt mig, kom i den slet ikke til Syne. Jeg saa derimod op til flere af de store Piger i min Klasse med udelt Beundring. I det hele taget befandt jeg mig udmærket vel og syntes vist meget nær, at "Skoleliv var den herligste Tidsfordriv", og denne Kendsgerning kan jeg ikke noksom fremhæve, fordi den skulde synes uforenelig med den Følelse af Underlegenhed

og Ringhed, som jeg er gennemtrængt af ikke alene i Forholdet til de fleste af Kammeraterne, men til Skolens Idealer i det hele taget. Alt hvad den satte højest, Modersmaalets Digtning, Folkeviser, Sagaer, Naturligheden og Danskheden i Kunsten, Pustet, der naaede til os fra Menighedslivet og Salmesangen fra Vartov osv.osv. var ganske ukendte Fremtoninger i mit Hjem, og hvad jeg instinktmæssig fornå og fornå som en Smerte, var, at intet af alt dette, som jeg forsøgte at finde Sangbund for i mit Hjem, blev optaget i dette. Min Mor saa ganske uforstaaende paa mig, naar jeg fortalte om dette eller hint. Berettede jeg om de Molbohistorier, Folkesagn eller Blicherske Noveller, Susette læste højt for os i Haandarbejdstimerne, rystede Mor paa Hovedet og mente, at “noget nyttigt” som en Rejsebeskrivelse eller lignende havde været bedre. Lo jeg af fuld Hals over den gemytligge Vise om “Hans Nilen har trukket sin Jolle paa Land, Diddelum, Diddelum Dej,” blev hun nænsomt forarget over den “simple” Sang, og fortalte jeg om de dejlige Kanevasarbejder, Suzette broderede med Skræppeblade, Fandens Mælkebøtte, Snegle og lignende, rystede hun vantro paa Hovedet, og prøvede jeg paa at synge “Julen har Englelyd”, sagde hun, at hun ville ønske, at vi lærte de Salmer “man” sang i Kirken, kort sagt, jeg følte, at Skolen og Hjemmet hver talte sit Sprog, og saa blev jeg efterhaanden tavs. Derimod følte jeg godt, at Mor paaskønnede min Fremgang, og at hun gav Skolen Æren herfor, ligesom jeg heller aldrig var i Tvivl om, at hun havde den største Tillid til Susette og hele Skolens *Omhu* for os Børn.

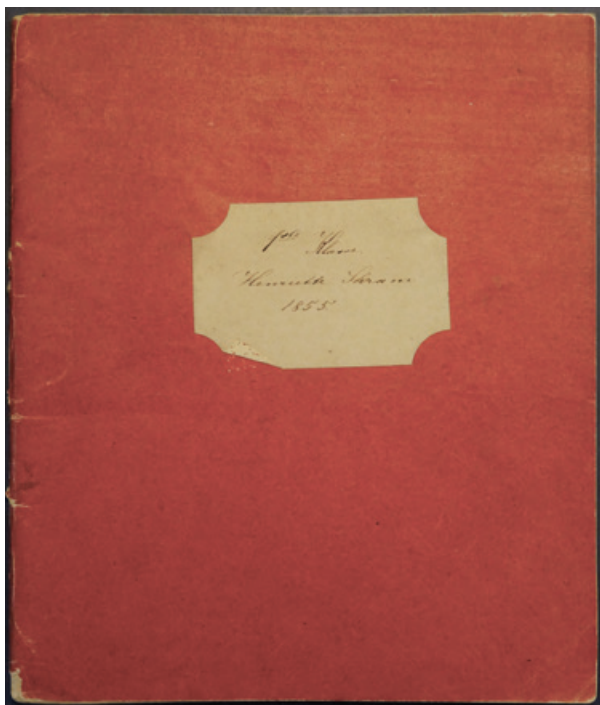
Jeg har senere lært at forstaa, hvor usigelig godt det var for mig, at jeg i alle de Aar, jeg gik i Dannekvindeskolen, var gennemtrængt af min egen og alle mine nærmestes “Lidenhed” vel at mærke, fordi denne Følelse udelukkende stammer fra mig selv og aldrig blev fremkaldt ved nogen Overseen eller Fornemhed fra Kammeraternes Side; de var tværtimod mageløs søde mod mig, og jeg var rigtig gode Venner med de fleste af dem. De “bærende” Elever var Døtre af Kunstnere, nationalliberale Politikere, frisindede Universitetsprofessorer og lignende; ved Siden af dem var der enkelte, der som jeg ved et “Tilfælde” var sat ind i Skolen.⁵³ Jeg kom i flere af disse Hjem, navnlig var jeg henrykt, naar jeg blev indbudt til Anna Bissen, Datter af Billedhugger H.V. Bissen; han havde Embedsbolig ved Frederiksholms Kanal, og jeg vidste ikke noget bedre end sammen med Anna at færdes rundt i Ateliererne mellem de kæmpehøje Statuer og de store blomstrende Træer, der altid fandtes derinde, medens Dyr af alle Arter, Skildpadder, Tudser, Firben, Pindsvin levede i idyllisk Ro i Vandbalier eller Urtepotternes Muldjord. Allerbedst var

det dog i aandeløs Tavshed at se Mesteren selv arbejde i Ler eller med sin Mejsel, medens i de tilstødende Atelierer hans Søn, den senere Billedhugger Vilh. Bissen, den lidt ældre Christian Freund og adskillige yngre Lærlinge arbejdede under nok saa gemytlig og spøgefuld Samtale.

En stor Glæde var det ogsaa for Emma og mig at komme ud til Enken efter den ældre Billedhugger Freund, hvis Datter Olympia – det første Barn, der blev døbt i Thorvaldsens Døbefont i Frue Kirke, baaret af Thorvaldsen selv over Daaben – ogsaa gik i Skolen. De boede langt ude paa Østerbro i et ganske lille Hjem, og Deres Kaar var vist knappe;⁵⁴ men alle Væggene i de smaa Stuer var dækket fra Gulv til Loft med Malerier eller Basrelieffer, Skabene var fulde af Mapper med Haandtegninger, særlig mindes jeg de Lundbyeske og Marstrandske, og over det hele Hjem var der en Hygge og et Præg af kunstnerisk Skønhed, som selv vi Børn fik et stærkt Indtryk af.

Naar jeg selv saa til Gengæld indbød disse Kammerater hjem til mig, følte jeg mig usigelig fattig og havde Indtrykket af, at de kedede sig frygteligt. Derfor gentog jeg ikke ret tit disse Forsøg, men indskrænkede mig til kun at indbyde dem til de regulære Børneselskaber, der, som jeg ovenfor har berørt, var almindelig anerkendt som morsomme.

Med Hensyn til selve Skolegangen er det mig egentlig en Gaade, at jeg lærte saa meget, som det ved Overflytningen til N. Zahles Skole viste sig, at jeg havde, thi jeg var alt andet end flittig. Hos mig var det noget af en Honnørsag aldrig at læse paa Lektierne; det lige som laa i Luften, at det behøvede “dannede Folks Børn” ikke, “vi kunne det alt i Forvejen,” – og noget var der om det. Min omfattende Morskabslæsning baade paa dansk og paa fremmede Sprog gav mig – takket være Mangelen af vor Tids betydningsløse Børnebøger – virkelig en Mængde positive Kundskaber, og naar dertil kom, at vore *Skolebøger* var saa underholdende, at jeg slugte dem som Morskabslæsning, har man heri Forklaringen paa, at jeg ikke helt var paa den gale Side, naar jeg erklærede, at jeg i Forvejen kunde alt, hvad jeg skulde have for i Lektier. Underholdende Skolebøger!! Ja, vor Tid vilde ikke alene med Hensyn til *Indhold*, men ogsaa med Hensyn til *Pris og Vægt* korse sig over følgende Lærebøger, der blev givet 10-12 Aars Pigebørn i Hænde i Holsts prosaiske og sammes poetiske Lærebøger, N.F.S. Grundtvigs Samling af Kæmpeviser, Al lens *store* Haandbog i Danmarks Historie, Bohrs store Lærebog i Oldtidens Historie, Jürs og Rungs prosaiske og poetiske Lærebøger, Maryats *The Settlers of Canada*, i Fransk naaede jeg kun til Bjerrings Manuel des enfants. I

Fra Henriette Skrams første skoletid findes et par stilehæfter endnu i hendes privatarkiv. Som skolelærerinde og senere institutbestyrerinde har hun vidst at bevare dem for eftertiden. Rigsarkivet.

Raptusser læste jeg som Morskab store Partier af disse Bøger, og har vist egentlig lært dem godt, da der er Ting af dem, jeg endnu kan huske paa mine gamle Dage. Kærest af dem alle var mig dog Grundtvigs Kæmpeviser og for min Fornøjelse kunde jeg sætte mig hen og lære flere af dem udenad. Saaledes husker jeg, at jeg uden Fejl eller Standsning kunne fremsige hele Aksel og Valborg, der indtog fulde 17 Sider i den store Bog. For slige Bedrifter høstede jeg megen Paaskønnelse hjemme, og Mor trættedes ikke ved at lade mig fremsige "Visen" Gang paa Gang; nærmest tror jeg dog, det var Stolthed over min Præstation mere end Nydelsen ved selve Kæmpevisens Indhold, der fremkaldte den sympatiske Opmærksomhed, jeg var henrykt over at møde.

Hemmeligheden ved, at jeg og andre ligesindede Kammerater kunde

klare os paa Skolen, som vi gjorde, laa vel i den fortrinlige *Gennemgang* i selve Timerne af det Stof, der blev foresat os som Lektie, thi at vi kom igennem Eksaminationerne ved Hjælp af Snyderi, tror jeg ikke. Jeg kan slet ikke huske, at vi snød i Stile eller Regneopgaver eller ved at hviske til hinanden. Vi fik jo ingen "Karakterer", og intet ondt hændte os, undtagen naar vi var fuldstændig "blanke"; da fik vi en Anmærkning i Protokollen, og af denne maatte vi saa hjembringe en Afskrift paa en løs Seddel. Dette Middel anvendtes dog saa sjældent, at det gik som en Løbeild gennem hele Skolen, at den eller den "var kommet i Protokollen"; de fleste Elever gjorde aldrig personligt Bekendtskab med den fæle Bog; til disse lykkelige hørte jeg.

Jeg betragter det som et stort Held og vidnende om Professor Mariboës og Susettes pædagogiske Takt og Klogskab, at vi havde en Række betydelige, ejendommelige, indbyrdes vidt forskellige mandlige Lærere; af Læreriinder fandtes foruden Susette og Haandarbejds læreriinderne Frøkerne Bechmann og Fenger kun Tysklæreriinden Frk. Weber. Af Lærerne mindes jeg med Taknemmelighed den udpræget grundtvigske Teolog Leopold Helweg, den senere lige saa udpræget grundtvigske Præst Krogballe, der dog på det Tidspunkt, han var min Lærer, var stærkt kierkegaardsk paavirket; at han fremdrog "Øjeblikkene" for os, maa dog betegnes som et stort menneskeligtog pædagogisk Misgreb; jeg véd, at i det mindste tog jeg Skade af at høre "Daaben" omtalt med Øjeblikkets Udtryk.⁵⁵ Endvidere havde vi Professor Fred. Rung, "gamle Schneekloth," – den udmærket elskværdige fremragende dygtige, men fuldstændig fritænkende Videnskabsmand, Rudolph Bergh, Prof. Vilsoët, Grundtvigs Svigersøn P.O. Boisen, J. Listov og enkelte andre med mindre bekendte Navne. Naar Undertages én eneste, der paa Grund af sin lærde Distraction ikke kunde holde god Disciplin, havde alle de andre "Krammet" paa os, og jeg tror, jeg allerede den gang havde en Fornemmelse af, hvor godt det var at komme i Forbindelse med saa mange og saa vidt forskellige Personligheder.

Men mer end al Undervisningen var vort Samliv med Susette betydningsfuldt for os baade i Øjeblikket og i den Berigelse, Mindet herom skænkede os. Hun havde en egen Evne og *Trang* til at dele ogsaa sit private Livs Interesse med os. Vi kendte gennem hende den gamle Moder, Søstrene og de tre Brødre, af hvilke de to saaredes og døde i Trearskrigen, og den sidste Enrico, blev Hedens Opdyrker;⁵⁶ vi kendte den lille Plejesøn, Carlo, som Susette opdrog, kendte hendes syge Veninde, Fru Meta Boisen, Grundtvigs Datter, saa vel som hendes Kusiner, Baronesse Stampe paa Nysøe og Georgia Skovgaard, Maleren

N. Skovgaards Hustru og Datter af Joachim Fred. Schouw.⁵⁷ Vi vidste, naar hun syltede, og at hun, naar der var særlig interessante Frugter derimellem, som for Eksempel Paradisæbler, altid bragte flere smaa Glas med deraf, som vi saa paa Skolen trak Lod om; vi kendte hendes Velgørenhedsselskab "Tylla", og hjalp hende med hendes Arbejder til de gamle Koner; vi beundrede hendes Broderier, der aldrig var fra Leoinel. Levysohn, men altid udførte efter Tegninger af Skovgaard, Constantin Hansen eller Bissen.⁵⁸ Hun meddelte os sin Afsky for Snøreliv, kunstige Frisurer og moderne Paaklædning, kort sagt, i smaat som i stort paavirkede hun os, og jeg tror ikke, at én af os Smaapiger, der daglig "stimedé" sammen om hende til Morgensang nogen sinde glemte Klangen i hendes Stemme eller Udtrykket i hendes Blik, naar hun "sang for" til Morgensang. Men hvor højt vi elskede hende, tror jeg ikke gik op for nogen af os, før vi skulle skilles fra hende.

I Efteraaret 1853 fik vi meddelelse om, at Professor Mariboe og Susette var blevet forlovede, at de skulde holde Bryllup tidlig i Aaret 1854, og at Skolen af den Grund skulde ophøre ved Juletid. Det virkede som et Torden-slag paa os alle, og ikke mindre uvelkomment var Budskabet for vore Hjem. Nogle Forsøg paa at fortsætte Skolen [rettet fra Skole] under en ganske privat Karakter mislykkedes ganske, naar undtages for et ganske lille Hold af de ældre Elever, der fandt Husly hos Billedhugger Bissen og dér afsluttede deres Skolelæsning under Vejledning af Dannekvindeskolens Lærere.

Skolegang i Frk. Zahles skole

De fleste af os optoges i Frk. Zahles Skole, der var stiftet to Aar forinden og allerede havde opnaaet et vist Ry.⁵⁹ Om "Dannekvindernes" Invasion i denne Skole, om deres Forstyrren af de fredelige, idylliske Tilstande, den hidtil havde levet under, om Frk. Z's højsindede, myndige Overlegenhed over for de indtrængende Oprørere, om hendes endelige og fuldstændige Sejr over os *alle*, om Betydningen for hende selv af den direkte og indirekte Paavirkning, hun under alt dette modtog fra Susettes Personlighed, har jeg talt saa indgaende i Bogen Nathalie Zahle, at jeg her lader mig nøje med at henvise til denne og indskrænker mig til at belyse, hvad denne Omvæltning betød for *mig*, saaledes som jeg i de mange Aars Forløb er kommet til Forstaelse deraf.

Jeg vil ikke prøve paa nærmere at analysere, hvor meget, min Karakter-

De aarlige Vidnesbyrd, der haave tilblen-
sigt at gjøre Hjemmet besynderligt med
Skolens Opfattelse af Evnen, ere i Al-
ikke bestemte for Børnet selv.

Vidnesbyrd for 1854.

Stenritte Skram indtager i Forhold til
sin Alder et ualmindeligt højt Stand-
punkt i Kundskaber, og med alse
sin Haandffærmig gjør hun sig
meget bemærket, saa at det synes
mer og mere lykkes hende at ud-
føre denne guds og smukt. Hun
er et af Gud ejendelig sigt begavet,
forlydent Børn, hvis Sand er i
idelig, heftig Virksomhed, som

udvikling tabte eller vandt i den Guerilla-krig, vi Dannekvinder aabnede mod Frk. Zahle. Selvfølgelig maa den i Øjeblikket have gjort mig yderst kritisk, deklamatorisk, uretfærdig; paa den anden Side var dog hele min barnlige Opposition dikteret af en virkelig levende, varm Kærlighed til Susette og hendes Skole, dennes Kærlighed øgedes og lutredes under Kampen, indtil den til sidst havde vokset sig saa stærk, at den kunde taale at være “højmodig”, og den frivillig kunde nedlægge sine Vaaben i fuld Tryghed for, at dette ikke betød en “Faneflugt”. Jeg er ikke vis paa, om jeg ikke derigennem vandt mere, end jeg tabte; jeg kan ikke rigtigt udrede dette Spørgsmaal for mig selv. Paa den anden Side er jeg derimod ganske klar over, at til en Begyndelse virkede min Stilling i den ny Skole overmaade uheldigt paa mig. Jeg har ovenfor søgt at skildre, hvor ringe og ubetydelig jeg selv og alt, hvortil jeg kunde hælde mit Hoved, forekom mig at være, set i Belysning af Dannekvindeskolens Idealer. Her var alt anderledes. Jeg følte mig selv og samtlige Dannekvinder højt hævet over hele Befolkningen i Frk. Zahles Skole. Vi saa til en Begyndelse ned paa alle de andre Elever, – ikke dog i uvenlighed, vi overholdt en god kammeratlig Tone, men den var blandet med en vis nedladende Medynksfølelse. Vi betragtede os selv som Aristokraterne – men, “la noblesse oblige” og derfor maatte vi behandle andre godt. Det gjorde vi altsaa og opnaaede snart at blive afholdt af dem. Frimodigheden i vort Væsen, Dristigheden i vor Tankegang tiltalte og imponerede dem øjensynlig.

Nathalie Zahles udstedte i 1854 et vidnesbyrd for sin unge elev, lidet anende, at denne senere skulle følge hende som bestyrerinde for sit skoleimperium. Her ses første side. Den fuldstændige tekst lyder: “Vidnesbyrd for 1854: Henriette Skram indtager i Forhold til sin Alder et ualmindeligt højt Standpunkt i Kundskaber, og med ... Haandgjerning gjør hun sig megen Umage, saa at det ogsaa mer og mere lykkes hende at udføre denne godt og smukt. Hun er et af Gud sjældent rigt begavet lærelystent Barn, hvis Aand er i idelig, heftig Virksomhed, som følger sin Undervisning i Almindelighed med levende Interesse og viser Opmærksomhed selv i de Æmner, om hvilken hun kun udtaler sig med liden Deltagelse. Men en stærk kritisk Lyst, der just ikke alt ledsages af den Beskedenhed, der turde være Barnets skønneste Særkjende, eller af den Tilbageholdenhed, der karakteriserer det gode Barn, der er ængstelig for at dømme andre let dømme haard, gjør hendes i enkelte Forhold mindre elskværdig. Alligevel maa det indrømmes, at hun, mere end hun lod det haabe i Begyndelsen, efterhaanden nogenlunde har underordnet sig Forholdene i denne Skole, og ligesom hun har vundet alle sine Foresattes Anerkjendelse af sin Flid og store Videbegjærighed, saaledes har hun ogsaa vundet fleres Respect ved sin venlige Forekommenhed. Nathalia Zahle”. Rigsarkivet, Henriette Skrams privatarkiv.

Men ved siden af Aandsaristokratiet opstod der i det mindste hos mig en ikke lille Tilsætning af “Snobberi”. Dengang var allerede den økonomiske Nedgang i mine Forældres Kaar blevet kendelig ogsaa for os Børn, og samtidig hermed fødtes en Trang hos mig til at dække herover og til at bære til Skue alt, hvad der endnu blev bevaret af fordums Storhed, og til at prale af en ydre Glans og Herlighed, vi Børn egentlig nu kun paa 2den–3dje Haand kom i Berøring med. Lad mig blot nævne et Eksempel. Min Søster og jeg var altid blevet fulgt til og fra Skole af en Tjener, der skulle bære vore Tasker. Dette havde undertiden været pinligt for os, fordi de fleste, i det mindste de ypperste af vore Kammerater “gik alene”, og vi søgte jævnlig at bestille Tjeneren til at gaa paa det andet Fortov og lade os selv bære vore Tasker, som havde han intet i Verden at gøre med os. Men anderledes her. Allerede den første Dag, da jeg om Morgenen forespurgte, hvad Tid vi skulle hentes, saa jeg, at dette vakte en vis Opsigt, at det øjensynlig virkede imponerende, – straks greb jeg herom, og skønt vi allerede dengang var reduceret fra en liberiklædt Tjener til en i civil Betjening, forsømte jeg ingen Lejlighed til at tale om “Tjeneren” eller til at tilbyde de Kammerater, hvis Hjemvej faldt sammen med min, at han ogsaa kunde bære deres Tasker. Jeg husker ikke flere bestemte Træk af Praleri, det skulde da være, at jeg da ikke var sèn til at slaa om mig med de Penge, jeg fik forærende af Bedstemoder eller Tante Emma og give det Udseende af, at disse Summer var almindelige Lommepenge.

Endnu værre for mit moralske Jeg var det, at jeg følte, jeg personlig spillede en Rolle for Kammeraterne. Jeg burde kunde “agere”, fortælle underholdende osv., og det var mig en sand Tilfredsstillelse at se Klassen vride sig af Latter under mine “Paahit” eller Fortællinger. Naar jeg ser tilbage paa den Tid, forekommer jeg mig selv som en utaaelig Tøs og begriber ikke, at jeg kunde være saa afholdt af Kammerater og de fleste Lærere, og denne Blanding af Pralhans og Clown vedblev jeg egentlig at være endnu en rum Tid efter, at Frk. Z. og hendes Skole havde holdt paa noget af det bedste i mig og lokket det frem.

Henriettes flid

Hertil regner jeg for det første den Lykke, at jeg blev flittigere i denne Skole, end jeg før havde været det. Det Ry for Dygtighed, jeg tillige med de andre Dannekvinder paa en mig ganske uforklarlig Vis havde vundet, blev det mig

meget magtpaaliggende at bevare, og jeg mærkede snart, at for at kunne det maatte jeg være flittig. Det blev jeg da ogsaa, men ogsaa her stak Hestehoven frem, og jeg vilde ikke være ved, at jeg arbejdede med mine Lektier; jeg gav det Udseende af, at jeg saa godt som intet behøvede at bestille hjemme. Da jeg var kommet til at holde af Frk. Z., fik jeg Lyst til at takkes hende og tiltvinge mig hendes Opmærksomhed, at blive yderlig flittig og opmærksom, men først, da jeg var kommet i fuld Forstaaelse med hende og følte, at jeg var hende kær, og da jeg havde faaet hende selv til Lærerinde i Dansk, blev jeg flittig for Arbejdets egen Skyld og tog da fat med en Kraft og en stor Iver som til min Lykke aldrig senere forlod mig.⁶⁰ Paa visse Omraader udviste jeg en Flid, som jeg dengang ikke selv regnede for noget videre, men som jeg nu nok kan se gik langt ud over det almindelige. Dette gjaldt navnlig de skriftlige Opgaver. Engang foresatte Frk. Z. os den Opgave at skildre 1) Armod, 2) Fattigdom, 3) Velstand og 4) Rigdom, men vel at mærke, vi skulde besvare den som fire selvstændige Stile, af hvilke vi kun skulde udarbejde én hver 14de Dag. Men jeg fik straks Tanken om at behandle Spørgsmaalene som en sammenhængende Cyklus af Livsbilleder. Jeg udførte mit forehavende i Løbet af de 14 Dage, der var indrømmet os til den første Stil. Besvarelsen optog det meste af en Stilebog, – Skrift, Orden og Behandling var nydelig; jeg fik ogsaa Ros for mit Arbejde og nød den Ære, at Frk. Z. læste min Stil op i Klassen og Timen derefter den Besvarelse, hun i sin Skoletid havde givet af de samme Opgaver. I øvrigt blev der ikke gjort Væsen af min Iver. Frk. Z. mente med pædagogisk Takt, at min egen Tilfredsstillelse ved at have sat saa stort et Arbejde ind paa en Opgave var Løn nok. Min Mor var mindre pædagogisk: hun viste mig næsten til Overmod sin Glæde over mit Arbejde, laante min Stilebog og læste Stilen op for de yngre Søskende, formodentlig ogsaa for andre af sine og mine ældre Venner, ja, – hvad jeg dog først langt senere kom under Vejr med, – hun afskrev med sin sirlige Skrift hele mit opus i en særlig Bog, som hun gemte blandt sine kæreste Papirer, – dér fandt jeg den efter hendes Død. Den kære, kære Mor! Selv var jeg ikke videre opfyldt af at have udført nogen større Skolebedrift, ligesaa lidt som jeg senere, da jeg som engelsk “composition” havde forfattet en 17 Siders Fortælling om en Sorryenddrengs [?] Historie, regnede dette for andet end en ganske naturlig Sag, at “man skrev, hvad man havde Lyst til”, derimod husker jeg, at jeg var meget forbavset ved at opdage, at Hr. Listov ikke alene havde vist Stilen til Frk. Z., men at han havde læst den højt paa Kursus og vist den til forskellige Kolleger.

Theodora

I de sidste Aar af min Skoletid skiftede ogsaa min Stilling blandt Kammeraterne Karakter. I det første 1½ Aar af den, altsaa i min krigeriske Periode, var der i Klassen en lidt ældre elev, Theodora Frederichsen (død i Efteraaret 1917). Hun var ingenlunde videre flink eller dygtig, men hun var *alles* erklærede Yndling, lige fra Frk. Z. og nedefter, og for alle i Klassen var hun i ualmindelig inderlig Grad afholdt. Dette skyldes hendes mageløse retsindige Karakter og hendes Hjertes varme Inderlighed. Hun var en *Senior* af Guds Naade; vi havde alle den mest ubegrænsede Tillid til hende. Hun greb aldrig ind med Moralprækenener eller lignende, forargedes aldrig over en endog vidt sluppen Lystighed, men var der noget alvorligere i Vejen, greb hun ind med fast Haand og et kærligt Blik og sejrede altid.

Ét Eksempel maa være nok: En stor Chokoladecake var blevet borte for en af Eleverne; den *maatte* være taget af en i Klassen. Vi ledte og spurgte, men fik intet Svar. Saa sagde Theodora ganske stilfærdigt: "Stil Jer alle i Kreds, saa gaar jeg rundt og spørger!" Det gjorde vi; hun gik fra den ene til anden med Spørgsmaalet: Har Du taget den? Da hun kom til den skyldige, som i øvrigt ingen af os mistænkte, syntes vi alle, hun saa endnu mere vist og fast paa hende, og vi blev knap forbavsede, da vedkommende brast i Graad og tilstod. Chokoladekagen blev givet tilbage til den rette Ejer, og Theodora sagde lige saa stilfærdigt som før: "Det taler vi aldrig mere om!" Det gjorde vi heller ikke, og hun, der havde forbrudt dig, kom aldrig til at mærke Uvenlighed eller Mistillid, hvad hun sikkert heller ikke fortjente.

At samme Theodora var en af Frk. Z. mest brændende Ildtilbedere er næppe nødvendigt at nævne. Som Følge deraf skulde man tro, at hun var paa Nakken af mig, eller i det mindste undgik nærmere Berøring med mig, – men tværtimod, hun gav sig meget af med mig, og vi blev Perlevenner paa alle Omraader uden for Krigszonen. Hun var en af de ivrigste til at more sig over mig, naar mine "Paahit" var uskyldige, og hun veg ikke tilbage for at sige mig Besked, naar hun syntes, jeg gik over Stregen. Hun var jublende glad, da jeg en Foraarsdag i 1855 kunde meddele hende, at jeg nu var i fuld Forstaaelse med Frk. Z., og hele den Tid, hendes Skolegang endnu vedvarede, delte vi trolig hinandens Kærlighed og Beundring for Frk. Z. og alt, hvad hendes var. Da Theodora i Efteraaret 1855 blev konfirmeret og derefter overgik til Kursus, var der stor og almindelig Sorg i hele Klassen;

Henriette Skram. Fotografi af E. Lange, ca. 1860. Kvinvo, Danske Kvinders Fotoarkiv.

“Henriette Skrams barndoms minder”

hun tog Afsked med hver enkelt iblandt os og havde et kærligt, opmuntrende eller formanende Ord til hver især. Jeg var vist en af de mest bedrøvede, men glemmer aldrig den Trøst og Opmuntring, der blev givet mig ved Frk. Z's Ord, da jeg taarevædet skulle gaa hjem den samme Dag: "Nu maa du tage Theodoras Plads!" Større Tillid kunde der ikke vises mig. Jeg blev virkelig ogsaa paa en vis Maade Fører i Klassen, ak, men hvor lidt evnede jeg at virke, som hun havde gjort det. – Jeg trængte ogsaa til større Virkeplads for min Indflydelse end hun, der aldrig havde rakt sig ud over sin egen Klasse. Skolen var da ikke større, end ikke da den var flyttet ind i de forholdsvis store Lokaler ved Gammel Strand, end at vi levede saa tæt op ad hinanden, at "vi store" havde uhyre let ved at komme i Berøring med "de smaa", om vi havde lyst dertil,⁶¹ min Passion for smaa Børn bragte mig til i Frikvartererne at give mig meget af med dem, hvorved jeg ogsaa vandt mange Venner blandt dem. Da jeg ved Pinsetid 1857 forlod Skolen, i hvis øverste Klasse, jeg havde siddet i 3 Aar, lød mit Vidnesbyrd fuldt ud anerkendende, og ved Afslutningen forstod jeg godt, at den lille Sang, Frk. Z. havde skrevet i Dagens Anledning, var blevet til med særlig Tanke paa mig, og da hun i sine Afskedsord til de bortgaaende Elever udtalte, at blandt de mange kære, Skolen den Dag havde at sige Farvel til, var der én, som var kendt og elsket af store og smaa, var hverken jeg selv eller andre i Tvivl om, at det var mig, der saaledes udpegedes.⁶² Mange vil vel spørge, om det var pædagogisk rigtigt eller forsvarligt af Frk. Z. Jeg tør ikke afgøre dette Spørgsmaal; kun ét ved jeg, at dengang som altid senere i Livet blev jeg under Rosen [tavs, red.], jeg vandt, og Tilliden, jeg mødte, ydmyg og stille og kunde slet ikke forstaa, hvorledes jeg kunde vinde en saadan Plads hverken i Menneskenes Omdømme eller Deres Kærlighed. Det er ikke alene over for Frk. Z., men over for alle, at Anerkendelse har virket til, at jeg stærkere følte min egen Ringhed og Uværdighed; naar jeg derimod har mødt Mistillid eller Kulde, eller naar jeg syntes, at jeg blev underkendt, er jeg blevet fristet til at maale, veje og værdsætte mig selv højere, end jeg ellers gjorde det.

Konfirmationsforberedelse

Samtidig med, at jeg forlod Skolen, begyndte min Konfirmationsforberedelse hos Paulli. Indtil mit 14de Aar maatte mit Forhold til et bevidst Trosliv nærmest stemples som indifferent. Ikke just som den moderne Ungdom tit er

det. Jeg var ikke plaget af nogen som helst Tvivl, og jeg hørte med Forfærdelse Udtalelser, der gik i irreligiøs Retning. Betegnende er det ogsaa for mit Slægtsled, at vi i de unge Dage ikke drømte om at fornægte Gudsforholdet som det væsentligste i Livet, hvor lidt det egentlig personlig berørte os. Jeg husker saaledes, at min Bror Tyge og jeg i Diskussionen om, hvad vi vilde begære, hvis 3 Ønsker blev os tilstaaet, altid var enige om at begynde med: Ja, naturligvis først den evige Salighed; men at vi vist hemmelig syntes, at saa var det eneste Ønske egentlig kun “bluff”, og at vi i Virkeligheden kun havde faaet *to*. – Men i mit 14de Aar begyndte jeg at høre Blædel i Garnisonskirke, hvortil han lige var blevet flyttet fra Abel Cathrines Stiftelse. Det var af Tante Emma, jeg blev ført til ham, og han gjorde stærkt Indtryk paa mig. Han bragte den “Vækkelse” ind over mig, som jeg havde hidtil havde savnet, og som mit indre Samliv med frk. Z. hverken dengang saa lidt som senere fremkaldte. Min Onkel W. var en af Kirkeværgerne i Garnisons Sogn og havde som saadan Stol i Pulpituret lige over for Prædikestolen.⁶³ Dér sad man dejlig stille og uforstyrret, og jeg gav trøstige Møde Søndag efter Søndag; mærkelig nok spillede det ingen Rolle for mig, at jeg vidste, af Frk. Z. ogsaa tit var dér; jeg blev mer og mer “grebet”, dog ikke paa nogen usund eller eksalteret Maade; jeg vil nærmest betegne Udslaget af min Vækkelse som hørende ind under det, man kalder “praktisk Kristendom”. Mit store Ønske var “at gaa til Præsten” hos Blædel; men vor Præst var Paulli, han havde konfirmeret og viet min ældste Søster; Mor følte Slotskirken som sit Kirkehjem, saa mit Ønske blev knap drøftet. En Trøst i mine skuffede Forhaabninger var det, at Anna Paulsen, Frk. Z’s højt elskede Plejedatter og min Veninde, ogsaa var blandt Paullis Konfirmander. Selve Præstegangen fik ingen synderlig Betydning for mig; mit bedste Minde fra den Tid er Paullis milde og elskelige Personlighed.

Skramhjemmets opløsning

Hvad der stærkere optog mig den Sommer var det store økonomiske Sammenbrud for min Far og den deraf følgende Opløsning af vort Hjem. I 1856 var Jernvejens Forlængelse til Korsør fuldbjort, men ved Valget til administrerende Direktør blev min Far forbigaaet og i hans Sted 2den Direktør Rothe udnævnt. Af mange stempledes denne forbigaaelse som meget uretfærdig, da det faktisk var min Fars glødende Iver og Energi, der havde skabt den første

Christen Købkes berømte billede af "Østerbro i Morgenbelysning" fra 1836 viser den imponerende Tuteinske ejendom Rosendal, hvor dele af familien Skram boede i midten af 1850'erne, da forældrene reelt var blevet skilt. ©Statens Museum for Kunst.

Jernvej i Kongeriget 1847, og der havde været Sjælen i Arbejdet for Forlængelsen; af andre mentes det, at han var for meget Sangviniker og for lidt seende paa Aktionærenes Fordel til at kunne tilfredsstille de Fordringer, den udvidede Virksomhed krævede. Saa vidt jeg har forstaaet det, var han ikke let at have at gøre med for overordnede eller dog kontrollerende Myndigheder; han var for stejl og forstod absolut ikke Kunsten at kunne krumme Ryg; derimod var han i stadig Grad afholdt af alle sine underordnede. Hvorom alting er, Afgørelsen følte som et knusende Slag, og dog rettede han sig hurtigere, end det havde været at haabe, han indlod sig paa Projekter om Ejendomssalg, Anlæg af lokale Privatbaner osv., men alt slog fejl, og da tabte han Modet. Der var sikret ham en god Pension fra Jernbanen, og denne vilde i Forbindelse med hans tidligere fra Enkekassen have været rigelig for vort Underhold, hvis ikke en trykkende Gæld havde hobet sig op om ham. Vor Stilling saa haabløs ud, skønt

vi Børn i højere grad, end det var rigtigt, blev holdt uden for alle Overvejelser og Bestemmelser.

Rosendal – det nye hjem

En skønne Dag fortalte Mor os saa, at vi skulde flytte fra vor eget Hjem og for Fremtiden bo hos Onkel og Tante Waagepetersen, Papa skulde bo i Nærheden, men for sig selv. Denne Meddelelse blev givet os i saa nænsomme Udtryk, at vi Børn nærmest modtog den med Jubel. Rosendal var i vore Tanker et Paradis paa Jorden. Den store Ejendom paa Østerbro, fremstillet paa Købkes bekendte, overordentlig smukke Maleri, havde længe været i Tuteinernes Eje, men var i 1855 blevet købt af min Onkel, oprindelig kun bestemt til Sommerbolig, men fra 1857 blev den indrettet til Helaarsbeboelse, hvad den da ogsaa egnede sig fortrinligt til. Det store, i høj Grad herskabelige Hus, der kun var indrettet til én Familie, kunde ikke i hele sin Udstrækning benyttes af min Onkel og Tante, hvor meget der end ødsledes i Retning af Plads og Stuer, hele den øverste Etage stod ledig til Gæsteværelser, Parken var vidunderlig, i den drømte man sig milevidt fra København, – den var 28 Tdr. Land og har senere givet Plads for Rosenvænget, Holsteinsgade, Livjærgergade m.m., skønne sjældne Træer, stort Blomsteranlæg, Drivhuse, dejlig Frugt- og Køkkenhave fandtes, men der krævedes en ligefrem fyrstelig Formue for at kunne vedligeholde en saadan Ejendom. Intet Under, at vi syntes, at Rosendal var alle Herligheders Herlighed, og at vi hele Ugen igennem glædede os til Lørdag Middag, da vi alle drog derned for at blive der til Mandag Morgen. Med en Højsindethed og en Rundhaandethed, som jeg aldrig har kendt Mage til, og som sikkert ogsaa fortjener Prædikaten “Enestaaende” tilbød nu min Onkel os alle Bolig og Ophold for en vistnok latterlig Betaling, som, det tror jeg da, kun blev ydet de aller første Aar. Men hvad der endnu langt overgik denne storslaaede Generøsitet, var den Maade, hvorpaa Hjælpen blev ydet. Vi *maatte* ikke have og havde heller ingen anden Følelse, end at vi kom ind i det store Hus for at fylde det med Ungdom og Friskhed, – “der kunne ellers blive for tomt og trist!”

Og som Hjælpen blev tilbudt i Øjeblikket, blev den ydet alle de mange Aar, vi levede dér; vi følte altid Rosendal som et Hjem og uvilkaarlig alle Herlighederne som tilhørende ogsaa os. At Mor led under at opgive sit eget Hjem, er en Selvfølge; men Livet paa Rosendal, hele den Atmosfære, der hvilede over

Christiansborg Slotskirke fungerede i 1850'erne som almindelig sognekirke, og her blev Henriette Skram konfirmeret den 4. oktober 1857. For den følsomme pige, der besvimele af bevægelse under den hellige handling, blev det et skel mellem barndom og voksenliv. Fotografi, Nationalmuseet.

Hjemmet, var hende i den Grad sympatisk, og hun havde i de sidste Aar været saa forpint af sit eget Hjemms reducerede Kaar, at hun trods alt levede op i de ny Omgivelser. Men en stor Fejl, ja, *Forsyndelse* var det, at hun ikke over for os Børn stillede "alt paa sin rette Plads", at hun af Frygt for at bringe noget kuende og trykkende ind over vor Barndom og Ungdom ikke lod os se klart under Øje, hvor store Velgerninger, vi daglig modtog. Min Bror Tyge og jeg var gamle nok til inderst inde at forstaa Forholdenes sande Karakter, men jeg trængte med Vold al Følelse heraf tilbage og *vilde* kun se alt i et rosenrødt Skær. – Der maa i det hele være kommet noget afstumpet ind i mit Følelsesliv; det var saaledes baade unaturligt og for min Følelse *nu* meget frastødende, at jeg morede mig ved at overvære en Del af den Auktion, der holdtes over vort Indbo, Sølvtoj, Malerier, Bøger m.m., og at jeg vistnok var mest optaget af, om der kom Penge nok ind, til at jeg kunde faa mit Konfirmationsudstyr saa stilfuldt, som jeg ønskede det.

Konfirmationen 4. oktober 1857

Min Konfirmation faldt den 4de Oktober 1857. Jeg var hel bedrøvet og halv forarget paa mig selv, fordi jeg ikke syntes, jeg var bevæget nok ved Tanken om *Løftet*, jeg skulle aflægge. Men Lørdag Aften fik jeg fra Frk. Z. et mageløs kærligt Brev tillige med en Afskrift af S. Kierkegaards Konfirmation, "Drag mig!" Og Læsningen heraf fremkaldte den Bølgegang af bevægede Følelser, jeg hidtil havde savnet. Jeg brast i stærk Graad, overvældede min Mor, Onkel og Tante med Tak og Kærtegn og kyssede ømt mine yngre halv betuttede Søskende, dog ikke min Bror Tyge, der ogsaa skulde konfirmeres næste Dag, men var for *mandig* til, at nogen Følelse maatte røbes. Jeg lukkede ikke et øje om Natten og blev da ogsaa syg under Gudstjenesten, besvimeede et Øjeblik før *Løftets* Aflægelse og skjalv som et Espeløv, da jeg skulde udtale mit "Ja". Fra den Stund har jeg altid *følt* det skæbnsvangre i at fremstille "*Løftet*" for de unge som en for hele Livet gældende Forpligtelse, og efterhaanden har jeg *forstaaet*, at kunde de blot naa til at aflægge en Bekendelse og *Vilje* dvs. *Ønsket* om at forblive i deres Daabspagt, var sikkert *det* naaet, som ene bør forudsættes. En yndig, stille Fest i Hjemmet var beredt for begge os Børn. Josepha kunde til min Sorg ikke være med, – hun var bortrejst; af hendes Moder fik jeg et smukt Skrivebord, som jeg siden dagligt har brugt, – i mit *Hjem* har jeg aldrig haft andet eller større.

1. Nathalie Zahle. Mit Liv. N. Zahles efterladte Papirer ved Th. Moltke. 1914, 84-85.
2. I 1833
3. HS.s fodnote: Først i Januar 1851 tinglæstes den forandrede Stavemaade i vort Navn Skram. Af nationalistiske Grunde ønskede min Fader den gamle danske Form for Navnet genoptaget.
4. Johanne blev i januar 1798 17 år gammel gift med Hans Hermansen Kiær, købmand i Kalundborg. Ved indgåelse af ægteskabet med Christopher Schram den 4. september 1801, oplyses det, at hun tidligere havde været gift, men var blevet separeret, og at hun den gang beholdt sit pigenavn. Hun foreviste overenskomst om deling. I øvrigt var Kiær allerede død, idet han blev begravet fra Vor Frue Kirke i Kalundborg 26.4.1799 29 år gammel.
5. H.S.s note: Kysse: Rahbeck osv.
6. Behagens gård, Standgade 26, er kun på 10 fag.
7. Ærtekedelen er det vandområde, der ligger langs havnens side af Refshalevej. Det er ikke bekendt, at der der har været et formaliseret anlæg på dette sted.
8. Sygdommen var difteritis.
9. Store Strandstræde matrikelnr. 79, nuværende gadenummer 18.
10. Albertine Waagepetersen (1793-1864), enke efter Christian Waagepetersen (1787-1840).
11. Bilbouquet, også kaldet "Ring og spil pind" eller "Kendama" i Japan, er et gammelt spil af fingerfærdighed, opfundet i Frankrig i 1500-tallet. "Skippe" er en sideform til "sjippe".
12. Gundsømagle Sogn
13. Der var to slag ved Kolding. De fandt sted 20. og 23.4.1849.
14. Optrevet linned, især brugt til sårforbinding.
15. Sandsynligvis tropperens tilbagekomst til København 9. august [!] 1849 efter udfaldet fra Fredericia.
16. Ludvig Moltkes oversættelser af Charles Dickens værker
17. Forfatternavnet er et pseudonym for Susa Warner.
18. Formentlig fejl for Kalanus.
19. Dichtung und Wahrheit var undertitlen på J.W. Goethes erindringer, der bærer hovedtitlen "Aus meinem Leben".
20. Skolebestyrer Hartvig Fritz og Overretssagfører Mühlerts, senere kom ret hyppig nuværende Overretsprokurator Mundt,
21. Sandsynligvis et gadespejl.
22. Åbent vævet bomuldsstof, der navnlig bruges som grund ved brodering.
23. Krakmandel er en mandel med en særlig tynd skal, der tillader, at man knækker dem med fingrene.
24. Hertug Christian August og hans broder Friedrich, prins af Nör, der begge var aktive i den slesvig-holstenske oprørsbevægelse i 1848.
25. Peter Jensen, 1818-1895.
26. Sylphe er en luftånd, jf. Sylphide.
27. Marts 1857.
28. Den Ny Barselsstue: Lystspil af H.C. Andersen, 1845; Napoli: Ballet af Bournonville, 1842.
29. Vaudeville af Johan Ludvig Heiberg med en af de nævnte som hovedpersoner.
30. Novelle af B.S. Ingemann.
31. Ballon-captif er en ballon, der er lænket til jorden.
32. Ulykken skete den 20.9.1851.
33. En annonce for pladsleje ses i Københavns Adressecomptoirs Efterretninger, 27.6.1862, 3; gentaget 2.7.1862, 6.
34. Johanne Marie Augusta, født Schram.
35. Gundsømagle Sogn.
36. Vielsen blev foretaget 17.6.1848.
37. Ejeren var Andreas Ludvig Schoustrup, erhvervet 1844, afhændet 1859.
38. Jomfru Foersoms Institut drevet af Sophie Foersom, død 1871.
39. Nær Sengeløse.
40. Knud Møhl og Inger Augusta Louise, født Schram i Ølstykke.

41. Pastor Møhl var født i 1805 og døde i 1890, og var således 85 år ved sin død.
42. Luise Møhl var født i 1805 og døde år 1900.
43. Familien boede i Torvegade matrikelnr. 110. Huset lå på det nordlige hjørne af Torvegade og Wildersgade.
44. Strandgade matrikelnr. 35, nuværende gadenummer 46.
45. Edmond Bournonville (1846-1904) blev læge med praksis i Ystad.
46. Vimmelskafet matrikelnummer 135, nuværende gadenummer 47.
47. Den katolske præst var sandsynligvis Georg Schürhoff, virksom som 1. præst ved den katolske kirke 1852-1861.
48. HS's fodnote: Moder til Admiral Spee, der med begge sine Sønner omkom i Søslaget ved Falklandsøerne mellem den engelske og tyske orlogsfåde, 8.12.1914.
49. Dansk forfatter af fransk afstamning. Han skrev under pseudonymet Carl Bernhard.
50. Daniel Frederik Eschricht, 1798-1863, zoolog. Han var uddannet som læge og blev dr.med. og professor i fysiologi, men hans væsentligste indsats faldt inden for zoologi og sammenlignende anatomi.
51. Store Kongensgade matrikelnr. 40 B, nuværende gadenummer 25.
52. Nathalie Zahle. 1914. Red. af Th. Moltke og Henriette Skram, der selv bidrog med afsnittet N. Zahle i sit Liv og sin Virken.
53. HS's egen fodnote: en af disse var Augusta Sibbern, denne gift med en norsk Læge Møller. Hun var 4 Aar ældre end jeg, men altid mageløs, særlig mod mig. Jeg saa hende aldrig efter at Skolen ophørte, men i 1921 fik jeg af den 84aarige "Skolekammerat" det yndigste Brev i Anledning af min 80aarige Fødselsdag, hun havde sét Omtale i et Tidsskrift. Igennem flere breve, der udveksledes, kom vi atter i Forbindelse med hinanden.
54. Østerbro matrikelnummer 135. Grunden lå i vejgaflen mellem Østerbrogade og Øster Allé og var nordtil afgrænset af Olufsvej.
55. HS's Randbemærkning: Her er en Forstyringsfejl af min Hukommelse. "Øjeblikket" var ikke da udkommet, men det maa være den samme Opfattelse, der har været raadende hos Hr. Kraghede, der har brændt sig saaledes ind i min Sjæl, at de er blevet identiske med Udtalerne, jeg siden læste i Øjeblikket.
56. Enrico Mylius Dalgas (1828-94), Hedeselskabets stifter.
57. 1789-1852, dansk botaniker og politiker, professor i botanik ved Københavns Universitet fra 1821, direktør ved universitets Botaniske Have 1841. Georgias mand er ikke maleren N. Skovgaard, men P.C. Skovgaard.
58. L.C. Levysohns broderi- og båndhandel, Store Købmagergade 69, svarende til gadenummer 87.
59. N. Zahle boede 1852 i Holmensgade 233 på det nordlige hjørne af Hummergade. Ejendommen er revet ned.
60. HS's randbemærkning: Om Frk. Z's Indflydelse paa mig som Lærerinde i Dansk-henvises til min Artikel i Vor Ungdom, December 1913.
61. Gadenummeret Gammelstrand 48, Kunstforeningens bygning.
62. HS's fodnote: Jeg vedlægger de 3 aarlige Vidnesbyrd, jeg fik i min Skoletid, ikke just for at karakterisere mig selv som Elev, men for at supplere det billede, jeg andetsteds har givet af Frk. Z, som fin og kyndig 'Skolemor'. Det bør tilføjes, at Vidnesbyrdene var bestemt for Forældrene, ikke for Børnene selv; men naturligvis fik jeg dem alle at læse.
63. Vinhandler Mozart Waagepetersen.
64. For formidling af denne artikel takkes Ole Degn, Viborg.

“Storbyens allerlaveste Kryb”

– Den københavnske Sædelighedsskandale 1906-1907

■ af Cecilie Bønnelycke

I sensommeren 1906 førte en arrestation af to homoseksuelle, prostituerede mænd i en baggård i København til det, der skulle blive kendt som den store Sædelighedsskandale – en række skandaløse afsløringer af homoseksuelle mænd og et netværk af mandlig prostitution, der ikke blot omfattede mænd fra de lavere klasser, men rakte helt op i samfundets øvre sociale lag. Den såkaldte smudspressen kastede sig sensationslystent over skandalesagerne og bragte dagligt detaljerede beskrivelser af de anklagede homoseksuelle mænds påklædning, adfærd og vaner. Sædelighedsskandalen er i forskningen hovedsageligt blevet set som et højdepunkt i de negative holdninger til homoseksualitet, og smudspressens dækning af skandalen er, grundet sin sensationslyst og til tider lemfældige omgang med sandheden, blevet forkastet som kilde til begivenhederne under skandalen. Det er dog muligt at nuancere synet på Sædelighedsskandalen og den københavnske smudspresses dækning heraf. Den kan nemlig ses som en proces, der ikke blot fortrængte og undertrykte, men som muliggjorde en håndtering af homoseksualiteten som et socialt fænomen.

Den 29. august 1906 kunne læsere af avisen Middagsposten læse følgende beskrivelse af en særlig figur i det københavnske bybillede: “Men betragt engang nøjere de slanke, kvindeagtige, unge Fyre, der, ulasteligt klædte, opsminkede og pomadiserede, saa de stinker, slentrer hen ad Asfalten, medens deres store Øjne sender smægtende Straaler hen til de forbipasserende – ældre Herrer. Se deres vrikkende Gang, deres Skøgemanerer og den skøgeagtige Paatrængenhed over for dem, de endelig faar lokket ind i Sidegaden. – Det er Storbyens allerlaveste Kryb, den mandlige Prostitution”.

Uddraget er fra artiklen Fra Storbyens Dyb. Den Mandlige Prostitution,

og beskrivelsen af dette “Storbyens allerlaveste Kryb” indledte den lange føljeton af artikler, portrætter og notitser, hvormed den såkaldte smudspresse bidrog til at konstituere ’Sædelighedsskandalen’: en række skandaløse afsløringer, anholdelser og retssager mod prostituerede og homoseksuelle mænd, der udviklede sig til, hvad der af flere forskere sidenhen er blevet kaldt en “omfattende moralsk panik”.³

På trods af den intense opmærksomhed, sagen fik i samtiden, er den københavnske Sædelighedsskandale et relativt overset forløb for forståelsen af homoseksualitet i Danmark. Sædelighedsskandalen er i den eksisterende forskning hovedsageligt blevet anset for at være et højdepunkt i de negative holdninger til homoseksualitet og et eksempel på den udgrænsning og undertrykkelse, samfundet udsatte de homoseksuelle for. Der er heller ikke ofret megen opmærksomhed på den danske smudspresse og dens rolle i Sædelighedsskandalen; da smudsaviserne havde ry for at være usandfærdige og overdrevne, er de, forståeligt nok, i historieskrivningen ofte blevet betragtet som dårlige kilder til begivenhedernes gang.

Det er dog muligt at anskue Sædelighedsskandalen anderledes og mere nuanceret end som så, og desuden er det værd at tage smudspressens artikler fra Sædelighedsskandalen seriøst som kilder. For hvad er det for en virkelighed, smudsartiklerne skabte igennem sin dækning af Sædelighedsskandalen? Dette spørgsmål, og svaret på det, tager afsæt i diskursteoriens antagelse om, at det, der siges eller, i dette tilfælde, skrives, skaber en bestemt virkelighed. Forstået på denne måde er det mindre afgørende, hvorvidt smudsartiklerne omgik sandheden mere eller mindre lemfældigt. Vigtigere er det, at deres diskurser eller måder at skrive om de homoseksuelle og prostituerede mænd på muliggjorde bestemte forståelser af homoseksualitet hos smudspressens læsere – men hvilke? Endvidere kan Sædelighedsskandalen og dens eksponering af de homoseksuelle mænd bedre forstås som en proces, der muliggjorde håndtering af homoseksualiteten snarere end blot undertrykkelse og fortrængning heraf. Først skal vi dog se nærmere på selve Sædelighedsskandalen og dens forløb.

En natlig arrestation

Hele Sædelighedsskandalen begyndte med en natlig arrestation af et par unge mænd. Den 25. juli 1906 mødtes Karl Place Johansen og Axel Otto Vilhelm

Billede af de to arrestanter. Fra sagen i Rigsarkivet.

Petersen i baggården til Tordenskjoldsgade nr. 26 i København, og da en opsynsmand mente at have set den ene mand bærende på et brækjern, mistænkte politiet dem for at ville begå indbrud. Mistanken viste sig dog at være forkert. Brækjernet viste sig i virkeligheden at være en buket røde nelliker, og de to mænd tilstod under forhør at have befundet sig i baggården for at begå 'uterlighed' med hinanden – de var altså homoseksuelle! Samtidig viste det sig, at begge mænd havde forbindelser til andre homoseksuelle mænd og tidligere havde taget betaling for homoseksuelle ydelser.⁵ Petersen, kom det frem, blev endda kaldt 'Etatsraadinden' i det homoseksuelle miljø, de to mænd var en del af.

Havde anholdelsen af de to homoseksuelle mænd i Tordenskjoldsgade fundet sted blot et år tidligere, havde sagen dog muligvis aldrig antaget de dimensioner, den skulle komme til. Tidligere var sager som denne nemlig blevet henlagt af politiet, men i 1905 var den unge jurist Julius W. Wilcke blevet konstitueret dommer i Københavns Kriminal- og Politiret. Han fik overdraget sagen om de to unge arrestanter og var ikke indstillet på at lade sagen falde. Wilcke blev hurtigt kendt for sin nidkærhed og vedholdenhed i sagerne om homoseksuel prostitution, og sagen blev starten på hans ihærdige og ofte kommenterede undersøgelsesvirksomhed i Sædeligheds-skandalen indtil juli 1907.⁶

Fra august til november 1906 arbejdede Wilcke derfor utrætteligt på at optrevle de to mænds forbindelser til det mandlige prostitutionsnetværk i København, og en række andre mandlige 'hanskøger' blev angivet. Flere yngre mænd blev anholdt, både for prostitution, men også ofte på grund af pengeafpresning, som tit var en 'følgeforbrydelse' til den homoseksuelle prostitution.⁷ Efterhånden stod det klart for både Wilcke og den del af pressen, som fulgte sagen tæt, at der var tale om et helt, mandligt homoseksualitets- og prostitutionsmiljø – og at det ikke blot omfattede unge mænd fra underklassen, men rakte op i samfundets højere lag. I afhøringerne af de arresterede 'hanskøger' blev en række ældre, respektable herrer fra middel- og overklassen nemlig afsløret som homoseksuelle prostitutionskunder. Dette var med til at forskyde skandalens fokus fra alene at omfatte underklassens mænd til også at indbefatte homoseksuelle mænd fra middelstanden.⁸

Vendepunktet

Sagens store vendepunkt indtraf den 8. november 1906, hvor den i København ret prominente tandlæge, Emil Aae, der drev klinik på Frederiksberggade 15, blev arresteret og sigtet for sædelighedsforbrydelse. Aae var blevet angivet af den unge skuespillerelev Jean Büron, der den 29. september havde indsendt en klage til Københavns politidirektør, hvori han anmodede om, at politiet måtte tage sig af sagen, så man kunne “faa sat en Stopper for de ovennævnte Personers modbydelige Handlinger, der jo meget let kan have de alvorligste Følger”.⁹ Büron kunne fortælle, at han gentagne gange var blevet inviteret hjem af Emil Aae, efter at de havde mødt hinanden først i Tivoli og dernæst i forlystelses-etablissermentet ‘Sommerlyst’ ved Frederiksberg Runddel. Büron beskrev, at Aae “optraadte fuldtud gentleman-like i Forbindelse med en vindende Elskværdighed,” en beskrivelse, der dog gjordes til skamme senere i klagen. Her fortalte Büron at han sammen med en ven havde været til selskab i Aaes vennekreds: “Hvad der hin Aften foregik i Direktørens Hjem, har vakt min dybeste Indignation og Harme, og jeg finder ikke Anledning til at skaane nogen af de i Festen deltagende Mandfolk. Altsaa: Efter at Selskabet, i hvilket bl.a. fandtes, foruden Direktøren og Hr. Aae, Hr. Skuespiller X, Student X, Assurance-direktør X, Translatør X, Assistent X og fl. – havde pokuleret en Del Whisky og hede Vine, iførte et Par af Mandfolkene sig fuldstændige Kvindedragter, paatog Dameparykker og sminkede sig, og opførte derpaa den liderligste Dans, der pludselig blev afbrudt ved, at et Par af de Dansende kastede sig over en ung Mand. Ogsaa overfor min Kollega og mig søgte flere af dem Tilnærmelser. Da vi vægrede kraftigt for os, tilbød de os endog Penge”.

Bürons indignation og harme må have klinget en anelse hult, da Aae efterfølgende i et politiforhør angav, at Büron havde begået uterlighed mod betaling med forskellige herrer. Kort efter blev Büron arresteret, endda i Aaes gadedør på Frederiksberggade, og han tilstod under forhør at have haft såkaldt ‘omgængelse imod naturen’, også med tandlæge Aae.¹⁰ Selvom Aae benægtede dette, blev han selv anholdt kort efter.

Hermed gik sagen ind i sin hovedfase, kendetegnet ved en række arrestationer af velansete mænd fra middelstanden, og ved at sagen for alvor kom i pressens søgelys. Sagen blev ikke mindre interessant for offentligheden, da Aae herefter udarbejdede den såkaldte ‘leprelloliste’.¹¹ Her angav han ca. 60 mænd, som angiveligt havde bedrevet ‘omgængelse mod naturen’, og leprello-

Emil Aae (t.v.) og en uidentificeret herre på Rådhuspladsen omkring år 1900. Beslaglagt foto fra sagen i Rigsarkivet.

listen blev grundlaget for de efterfølgende anholdelser. I dagene mellem den 20. november og 14. december blev fem homoseksuelle mænd arresteret og føjet til gruppen af arrestanter i Sædelighedsskandalen, der allerede talte fem prostituerede mænd, som var tiltalt for pengeafpresning.

Tandlæge Aae vedblev dog at være en af de absolutte hovedpersoner i sagen og blev følgelig også den, hvis sag blev fulgt tættest af pressen. En anden prominent herre, der også havde pressens bevågenhed, var Carl Hansen. Hansen var paradoksalt nok overbetjent i Opdagelsespolitiet og redaktør af bladet *Politivennen*, men blev arresteret den 21. november 1906 for at have begået uterlighed med andre mænd. Ligesom Aae var Hansen et yndet objekt for pressens skriverier. Den 12. oktober anførte *Aftenbladet*, at Carl Hansen havde for vane at "tilfredsstille sine Tilbøjeligheder paa de Arrestanter, som han skulde maale efter det Bertillonske System".¹² Det bertillonske system, opkaldt efter antropologen Alphonse Bertillon (1853-1914), var et system udviklet i slutningen af 1800-tallet, hvormed man målte og fotograferede forbrydere med henblik på regi-strering og identificering. *Aftenbladet* synes at have indikeret, at kravet om en nøjagtig opmåling af arrestanternes forskellige legemsdele tilod Carl Hansen at komme vel tæt på de anholdte mænd. Som avisen skrev: "Det siger sig selv, at Carl Hansen saa sine Folk an. Var det en 'finere' Forbryder, saa holdt han sig selvfølgelig i Skindet; men de sølle Djævle, som udgør Størsteparten af de Fanger, der mellem Aar og Dag kommer op paa Kamret, har han naturligvis ment at kunde gøre ved, hvad han vilde".

I løbet af december 1906 og januar 1907 faldt der dog større ro over skandalen, mens Wilcke arbejdede med sagen. En del af de arresterede homoseksuelle mænd blev løsladt mod kaution eller overført til Kommunehospitalets 6. afdeling til observation for såkaldt 'medfødt homoseksualitet', der på dette tidspunkt blev opfattet som en sindssygdom.¹³ Herefter bragte pressen kun sporadiske notitser om rettens arbejde og den ventede domsfældelse i sagen, der dog først indtraf den 1. oktober 1907. Her blev i alt 14 mænd fra forskellige samfundslag dømt for sædelighedsforbrydelse. Arrestanterne blev idømt tvangsarbejdsdomme fra en måned til et års varighed. Tandlæge Aae idømtes dog den længste straf med hele 2 års forbedringshusarbejde, og Carl Hansen fik 60 dages fængsel.¹⁴ Sædelighedsskandalen var slut – men visheden om, at homoseksualiteten udlevedes blandt både høj og lav rundt omkring i det københavnske byrum blev tilbage. Det kom til udtryk i flere udgivne skrifter og borgermøder i de følgende år, der diskuterede homoseksualitetens årsager

*Tegnet portræt af Emil Aae fra Mid-
dagsposten, 1. oktober 1907. Det
Kongelige Bibliotek.*

og karakteristika samt brugen af straffeloven under Sædelighedsskandalen og pressens sensationslystne behandling af samme.¹⁵

Den københavnske 'smudspress'

Pressen udgjorde en særlig vigtig aktør i Sædelighedsskandalens forløb. I særdeleshed var det den såkaldte 'smudspress', der kastede sig over afsløringer af de homoseksuelle og medvirkede til at gøre årene 1906-1911 til, hvad der er blevet kaldt "den mest eksalterede periode i dansk homoseksuelitets historie".¹⁶ De fleste kender i dag eksempler på 'kulørt presse' eller

Tegnet portræt af Carl Hansen fra Middagsposten, 22. november 1906. Det Kongelige Bibliotek.

‘sladderpresse’, men denne type avis var ganske ny i begyndelsen af det 20. århundrede. Smudspressen opstod omkring år 1900 som en ny type avis i Danmark, der adskilte sig fra den etablerede meningspresse, anført af aviser som *Politiken* og *Berlingske Tidende*. I spidsen for den nye presse stod avisen *Middagsposten* som det mest rabiate eksempel på dansk smudspresse, men også aviser som *Aftenbladet* og det i dag stadig kendte *Ekstra Bladet* var påvirket af den nye presse og lånte elementer herfra.

Smudspressen var kendetegnet ved et for samtiden frivolt indhold af slet skjulte prostitutionsannoncer, føljetoner med halvpornografisk indhold og fokus på afsløringer af seksuelle og økonomiske skandaler. Dette var årsagen til, at den gik under betegnelsen ‘smudspressen,’ men til trods for, at dens stil

Forside af *Middagsposten*, der den 30. november 1906 havde afsløringerne som den vigtigste nyhed. Det Kongelige Bibliotek.

og indhold af mange ansås for at være både underlødige og umoralske, opnåede smudsaviserne hurtigt høje oplagstal.¹⁷ Smudspressens succes skyldtes dels dens underholdningsprægede indhold, dels at aviserne blev solgt i løssalg til kun 2 øre, hvilket talte til en bredere læserskare end den politiske meningspresse, hvis dagblade ofte kun solgtes pr. abonnement. Den nye avisforms fokus på skandaler, personcentrerede historier og følelsesladede retorik tiltrak et nyt publikum, bestående af især tyende, arbejdere og kvinder. En del af smudspressens læsere hørte dog også til blandt samfundets bedrestillede, der herigennem fik mulighed for at læse om skandalerne i deres egen kreds.¹⁸

Især *Middagsposten* og *Aftenbladet* kastede sig sultent over sagerne om de homoseksuelle og prostituerede mænd og bragte under Sædelighedsskandalen dagligt artikler om det homoseksuelle spørgsmål, mens mindre sensationssøgende aviser som *Politiken* og *Kristeligt Dagblad* fulgte sagen på mere behørig afstand.

Smudsavisernes mange artikler fra Sædelighedsskandalen nåede ud til en bred befolkningsgruppe og vakte, efter det store oplagstal at dømme, også interesse hos denne. Derfor må det righoldige materiale, som smudspressens

dækning af skandalen har frembragt, tages alvorligt som kilde til den måde, hvorpå den mandlige homoseksualitet og prostitution blev gjort synlig og håndgribelig for et stort publikum – til trods for dens blakkede ry som usandfærdig og sensationssøgende. Med Sædelighedsskandalen i 1906-07 var det første gang, at sex imellem mænd i dén grad blev offentligt italesat og diskuteret i Danmark, og homoseksualitet blev derved et emne, alle kunne danne sig en forståelse af. Forstået på denne måde blev Sædelighedsskandalen en af forudsætningerne for det 20. århundredes tilbagevendende offentlige diskussioner om homoseksualitet som fænomen, og hvordan vi som samfund forholder os til den.

”Storbyens allerlaveste Kryb”

Sædelighedsskandalen og dens dækning i smudspressen er interessant af mange årsager. Særligt spændende er dog den måde, hvorpå de homoseksuelle og prostituerede mænd blev fremstillet i smudspressen. Det er vigtigt for forståelsen af skandalen at påpege, at Sædelighedsskandalen udsprang af en periode, hvor begrebet ‘homoseksualitet’ endnu var relativt nyt. Den tysksungarske forfatter, Karl Maria Benkert bragte i 1869 ordet ‘homoseksualitet’ på banen som betegnelse for de mænd, der af nogle blev betegnet som ‘urninge’: en kvindelig sjæl i en mands krop.¹⁹ Således udgjorde begrebet et alternativ – men ikke med det samme en erstatning for – betegnelser som ‘sodomi’, ‘pæderasti’ og ‘omgængelse mod naturen,’ der kun langsomt gik af brug i løbet af det 20. århundredes første årtier. Lanceringen af homoseksualitetsbegrebet markerede ikke bare en ny sprogbrug omkring sex mellem mænd, men også en gryende ny forståelse af fænomenet som andet og mere end blot synd, sygdom eller perversitet. Forståelsen af homoseksualitet som et psykiatrisk og socialt fænomen var under udvikling, men var i begyndelsen af det 20. århundrede noget, kun sagkundskaben beskæftigede sig med. Hvad homoseksualitet var og hvordan den kom til udtryk, var ikke noget, der blev formidlet til den bredere offentlighed – indtil Sædelighedsskandalen, hvor smudspressen for alvor satte homoseksualitet på spisesedlen. Gennem skildringerne af de homoseksuelle og prostituerede mænd i dækningen af Sædelighedsskandalen formidlede smudspressen homoseksualitetens eksistens og udtryksformer til et stort publikum, og herved bi-

*Et fotografi af en ung mand i kjole.
Konfiskeret fotografi, Rigsarkivet.*

Fra Mandfolke-Haremet ved Nørrevold.

(Læs Teksten inde i Bladet.)

“Fra Mandfolke-Haremet ved Nørrevold”. Satiretegning af mavedansende mænd fra Aftenbladet, 28. november 1906. Det Kongelige Bibliotek.

drog den til udviklingen af bestemte forståelser af homoseksualitet og de homoseksuelle hos den bredere offentlighed. Hvilke forståelser, skal vi se nærmere på i det følgende.

Som nævnt var det karakteristisk for smudsaviserne at kredse om personsager, og dette ‘human interest’-perspektiv er tydeligt at se i dækningen af Sædelighedsskandalen, som oftest skete gennem personskildringer af de involverede homoseksuelle og prostituerede mænd. Igennem disse skildringer skabte artiklerne bestemte billeder af det, der blev opfattet som typiske homoseksuelle mænds udseende, adfærd og handlinger. Et gennemgående træk ved

beskrivelserne af de mandlige prostituerede var et stort fokus på deres 'kvindagtighed'. *Middagsposten* udpegede i artiklen "Fra Storbyens Dyb" fra den 29. august 1906 "det allernederste Skud paa Elskovens mærkelig krogede Stamme" og bemærkede, at "Politiet har i lang Tid været à jour med, at en Bande unge, perverse Knægte i 18-25-Aars Alderen drev deres svinske Virksomhed paa Strækningen 'Tivoli'-'Figaro' (senere Valencia, Vesterbrogade 34). De unge, feminine udseende Fløse sparede ikke paa noget for at gøre sig saa fristende som muligt for gamle Libertinere. Deres Toilette var flot, helst saa udringet og snævert som muligt, de duftede af Parfume i flere Alens Afstand og efterlignede paa en Prik de kvindelige Trækkeres Svansen og Svajen".²⁰

Det var dog ikke kun de prostituerede mænd, *Middagsposten* beskrev således – også andre, ikke-prostituerede homoseksuelle mænd blev fremstillet som balancerende på grænsen mellem det mandlige og det kvindelige. I artiklen "Løgnens Ansigter" berettede avisen med slet skjult undren om den såkaldte 'Mandeklub', hvis medlemmer talte 'fine og opsigtsvækkende navne', heriblandt en tandlæge – uden tvivl Emil Aae – en visedigter og en kendt as-surandør. *Middagsposten* kunne fortælle, at 'Mandeklubben' holdt karnevalsagtige fester i en lejlighed på Nørregade og at nogle af klubbens medlemmer ved disse sammenkomster kunne finde på at iføre sig dametøj for at "[hoppe] rundt omkring hinanden og [henfalde] i Beskuelse af en velformet Hals hist, eller en flot buet Læg her".²¹ Særligt syntes de homoseksuelle mænds venden op og ned på normer for køn, påklædning og opførsel at have vakt oprørt nysgerighed hos smudsaviserne. I artiklen "En Nattefest i 'Mandeklubben'" kunne *Middagsposten* berette, at "Den ene af 'Damerne' bar et halvlangt Fantasi-kostume. Alt tydede paa, at 'hun' var en Kvinde. – Skuldre, Hals, Barm – men rigtignok røbede et velplejet Overskæg 'hendes' Køn".²²

Enkelte af de homoseksuelle mænd begrænsede sig ikke engang til kun at udleve deres 'kvindagtige tendenser' inden for 'Mandeklubbens' lukkede kreds. Et af 'Mandeklubbens' medlemmer, Johannes Hildebrandt, også kaldet 'Silkeormen' kunne, som ekspedient i en af Københavns fineste silkevarerforretninger, drage nytte af sine tilbøjeligheder i sit arbejde: "Med sit sødlnadn Ydre og sin jomfrunalske Maade at bevæge sig paa, var det lykkedes ham i Løbet af nogle Aar at arbejde sig op til en førende Stilling i den store Forretning. Hans Chefer forstod at vurdere den Ømhed, hvormed han lod sine lange, bløde Fingre glide henover de zarte, glinsende Stoffer, som han let og adræt bredte i netop de Folder, hvor de tog sig bedst ud. Og saa hans intime Kendskab til Dameunder-

beklædningens pikanteste Finesser! Om dette delikate Emne forstod han, som ingen anden, at tale med de kvindelige Kunder, der ofte blev stumme af Forbavselse over hans rent ud sagt raffinerede Opfindelser. Og hvorfra stammede denne hans Viden? Udelukkende fra hans perverse Trang til selv ved Orgierne i Mandeklubben at klæde sig som Kvinde fra yderst til inderst.”²³

“Ungdommens fordærvere”

Den ‘kvindagtige’ homoseksuelle stod dog ikke alene som stereotypisk udgave af den homoseksuelle mand. Artiklerne fremskrev andre stereotyper i de mange reportager og notitser, efterhånden som Sædelighedsskandalen skred frem og flere mænd blev hvirvlet ind i sagen. Med Emil Aaes arrestation den 8. november 1906 kom det frem, at det blandt de ældre, homoseksuelle herrer ikke var ualmindeligt at have forhold til noget yngre mænd. Smudspressen kastede sig over dette særligt pikante aspekt af sagen, og det er karakteristisk, at de artikler, der blev udgivet i tiden lige efter Aaes arrestation i høj grad fokuserede på de ældre, homoseksuelle mænd som en slags ‘ungdommens forførere’, snarere end som de prostitueredes forførte kunder. Ikke sjældent var det den 33-årige Emil Aae, der i artiklerne spillede hovedrollen som inkarnationen af den ældre forfører. Aae og hans kompagnoner blev af *Aftenbladet* meget sigende kaldt for “Ungdommens Fordærvere”, og avisen skildrede med artiklen “Tandlæge Aae & Co.,” hvordan det var lykkedes mændene at “dryppe [de unge mænd] Gift i Blodet” ved at vise dem deres ‘samlinger af obskure billeder’.²⁴ Blot seks dage forinden havde *Middagsposten* kunnet afsløre, at netop sådanne billeder var blevet fundet i Aaes hjem ved en husundersøgelse kort inden hans arrestation, nemlig “en Samling Fotografier af den mest oprørende Art, deriblandt nogle af unge Mennesker i ubeskrivelige Situationer, tagne i hans Lejlighed – talende Beviser for hele Arten af hans Meriter”.²⁵

Det, der blev opfattet som særligt problematisk ved de ældre, homoseksuelle mænds ‘besmittelse’ af unge mænd var, at forførelsen ikke alene ‘overførte’ homoseksualiteten til de unge, men at den også var med til at drive dem ud i prostitution og kriminalitet. Sideløbende med Sædelighedsskandalen førte læger og jurister en debat om homoseksualitetens strafbarhed, hvor de homoseksuelle mænds alder spillede en væsentlig rolle. Debatten var præget

Fotografi fra det konfiskerede materiale i sagen. Rigsarkivet.

Fotografi fra det konfiskerede materiale i sagen. Rigsarkivet.

af stor uenighed om, hvorvidt forhold mellem jævnaldrende mænd burde straffes. Til gengæld var der bred konsensus om nødvendigheden af straf, når de homoseksuelle forhold involverede unge mænd eller børn.²⁶ Denne generelle bekymring for den 'homoseksuelle besmittelse' af ungdommen kom til udtryk i smudspressens fortællinger om de ældre homoseksuelle mænds forførelse af yngre, uskyldige drenge. *Middagsposten* kunne fx i artiklen "Sædeligheds-Skandalen" fra den 17. november 1906 berette om, at endnu et medlem af 'Mandeklubben,' nemlig klubbens kasserer, hemmelighedsfuldt betegnet som "den lille, elegante X," havde en hang til yngre mænd og drenge.²⁷ "Om Someren [sic] er han mest ihærdig. Man kan da se ham kredse rundt om Vesterbros Koncertsale, hvor han blander sig i Mængden udenfor paa Gaden, for at lytte til Musikken. Her udvælger han sit Offer – helst en velvoksen Dreng i Lømmelalderen, lidt løs i Leddene og en svagt dunet Kind. Han nærmer sig

Offeret, smiler venligt til det, byder paa en Cigaret og inviterer saa paa en Genstand inde i Koncertsalen. Den unge Mand gaar med, drikker et Glas eller to. Saa faar pludselig den venlige Herre den glimrende Idé, at det kunde være morsomt at tage en Tur med Banen til Klampenborg og spise til Aften ved Stranden - - der gaar Tog hver halve Time og de kan sagtens komme tilbage med det sidste - Drengen slaar til. De gaar over til Klampenborg-stationen, Herrerne tager Billetter til 3dje Klasse, og de kryber ovenpaa i en 2-Etages Vogn. Her bydes atter paa en lille Cigaret, vel at mærke af de stærke Opiums, som er en af denne Herres Specialiteter. Den unge Mand bliver lidt søvrig og strækker sig velbehageligt, og nu er Øjeblikket kommet, hvor Slynglen begynder sine svinske Tilnærmelser. Det er sjældent - destoværre - at de bliver afviste." Afslutningsvis konstaterer artiklen, at "Det er masser af unge Mennesker, han paa den Maade har ført ind i den Elendighed, hvorfra "Nattens Brødre" er rekrutteret".

Efterhånden som sagen skred frem kom Sædelighedsskandalen dog i lige så høj grad til at dreje sig om de homoseksuelle mænds utilladelige overskridelse af ikke bare alders-, men også klasseskel.²⁸ *Middagsposten* kunne i artiklen "Sædelighedssagen" fra den 18. november 1906 rapportere fra gårsdagens forhør i sagen, hvor tre mænd fra underklassen havde vakt opsigt i retsalen: "Pludselig blev det elegante Ensemble brudt af **tre véritable Vesterbro-bisser** Knægte i 18-20 Aars Alderen, hvis hele Fremtoning stod i Strid med den fine Vidneforsamling. Hvad havde de Fyre at gøre dér? Forklaringen er denne: Naar de perverse, overmættede Mandfolk som Aae og Konsorter havde faaet nok af 1ste Klasses stemplet Kød, tre Stjerners Mandfolkeformer, saa krævede deres utæmmelige Drifter Forandring i Nydelserne. Saa gik man et Skridt ned ad Rangstigen, og tog Vesterbros Jærnhagel - Saksogades og lignende Gaders Hjørnebisser - til Elskovs Naade - de protesterede ikke mod Afklædning og Begræmsning for en Daler eller to og gjorde ofte gode Forretninger"²⁹

“Trukket i Snavset”

Smudspressen bidrog altså til at udstille Sædelighedsskandalens involverede mænd som både kvindagtige, perverse og overmættede, hvormed den skabte nogle stærke, stereotype udgaver af de homoseksuelle. Der er ingen tvivl om disse stereotype roller havde en negativ og undertrykkende effekt på de

homoseksuelle, og at diskurserne om homoseksualitet i smudspressen, og i samfundet mere generelt, var præget af stærk modvilje og sygeliggørelse. Men som nævnt er det også muligt at forstå Sædelighedsskandalen, og smudspressens dækning heraf, som en vigtig del af en proces, hvorigennem den bredere offentlighed fik mulighed for at håndtere homoseksualiteten som et socialt fænomen.

Hvad smudspressens skildringer af Sædelighedsskandalen nemlig formåede, var at skabe en forståelsesramme om homoseksualiteten som fænomen for den almindelige avislæser. De homoseksuelle stereotyper gjorde det muligt for avisernes læsere efterfølgende at få øje på de homoseksuelle mænd i bybilledet og forholde sig til dem. Homoseksualiteten blev dermed et anliggende, som præster, læger eller psykiatere ikke længere havde monopol på at forstå og fortolke, men som den almindelige avislæser kunne identificere og forholde sig til. Smudspressens dækning af Sædelighedsskandalen var altså med til at lægge et fundament for den bredere offentligheds forståelse af, hvad homoseksualitet var, og hvordan den kom til udtryk – ikke som synder eller patient, men som mænd, der klædte sig, opførte sig og udlevede deres seksualitet på bestemte måder.

Samtidig er det bemærkelsesværdigt, at smudspressens homoseksuelle stereotyper ikke udelukkende konstruerede de homoseksuelle som “fordærvede besmittere”. Smudsavisernes læsere kunne nemlig også følge historierne om unge mænd, der godt nok tilsyneladende var homoseksuelle og havde været i forbindelse med mandlige prostituerede, men som i modsætning til f.eks. Emil Aae og de prostituerede mænd ved Tivoli blev beskrevet som nogle stakkels ofre, man kun kunne have medlidenhed med. *Middagsposten* kunne i artiklen “Nattens Brødre’ ødelægger en ung Mand” fra den 5. september 1906 berette følgende om en ung kontorist: “Rudolf Andersen[...] kom en Nat i forrige Maaned i løftet Stemning hen ad Vesterbros Passage. Udfør Wivel indlod han – der jo desværre har haft perverse Tilbøjeligheder, som de hidsende Drikkevarer har faaet til yderligere at blusse op – sig med en mandlig Skøge, som med Lethed fik den unge Mand med sig hjem. Ør af døvende Parfume, af hidsende Drikke og sygt Begær, gik han med til den modbydelige Elskovs-Akt”.³⁰ Dette havde allerede næste morgen fået fatale konsekvenser for den unge mand: “Slynglen fra Natten, der gik, stillede paa hans Plads og tiltvang sig 30 Kr. – alt hvad den stakkels Kontorist havde hos sig – under Trudsel om Skandale

Fotografi af ung dreng med blomsterkrans. Foto fra det konfiskerede materiale i Rigsarkivet.

paa Stedet. Gang paa Gang dukkede Banditten op paa hans Vej – paa en eller anden snedig Maade havde han faaet alle Oplysninger om Rudolf A. – og hver Gang blev den forpinte unge Mand en Del Kroner fattigere.” Andersen greb i desperation til sidst til tyveri fra sin overordnedes kasse, hvorfor han blev arresteret for senere atter at blive løsladt, da hans overordnede gik i forbøn for ham. Dog mistede han efterfølgende sin læreplads, kunne *Middagsposten* berette, og Andersen så, til sin mors store sorg, sig nødsaget til at udvandre.

14 dage senere kunne *Middagspostens* læsere igen, denne gang i artiklen “Nattens Brødre for sidste Gang”, gøre sig bekendt med en fortælling om en ung mand, der kom i problemer efter at have været i nærkontakt med et medlem af den prostituerede bande, der gik under navnet ‘Nattens Brødre.’ Den kun 17-årige Carlo Jensen “stiftede for nogen Tid siden Bekendtskab med en af Bandens Medlemmer, der kaldte sig ‘Fuldmægtig’ Svendsen. [...] Han, der i Carlo fandt en opvakt, køn Dreng og dertil en – hvad der jo i de Kredse sættes først – velskabt Knægt, fik ham snart under en modbydelig Paavirkning. Moderen kunne ikke tumle Carlo, og han blev trukket i snavset af de infame Slyngler in casu Hr. Svendsen. De fik ham lokket med sig Nat paa Nat; han blev misbrugt paa det modbydeligste, og tjente derved mangan god Skilling – men vel bedst til de ældre ‘Æresmedlemmer’ af Banden, der høstede deres Provision af Fundet. Tilsidst blev Moderen vidende om hendes Drengs sørgelige Skæbne. Hidtil havde hun troet, at hans elendige Udseende kom af for mange Glas, og det mente hun, at han nok blev træt af; men nu saa hun den frygtelige Sandhed lige i Øjnene, at Carlo var moralsk og legemlig spoleret. [...] Nu har Moder og Søn taget Ophold paa Landet for længere Tid i Haab om, at det, der ødelægges hos et friskt, ungt Menneske, en Gang maa rettes derude i Solen, i frisk Luft og under nye Indtryk”³¹

Paradoksalt nok blev de unge mænd, der som Rudolf Andersen og Carlo Jensen uheldigvis kom i kontakt med det mandlige homoseksuelle miljø, omtalt som *ofre* for omstændighederne og blev derfor ikke slået i hartkorn med hverken Emil Aae eller ‘Nattens Brødre.’ Omstændighederne kunne være en mangelfuld opdragelse, et tilfældigt møde med ‘Nattens Brødre’ eller de unge mænds egne ‘perverse tilbøjeligheder’ – faktorer, som i disse tilfælde kaldte på medlidenhed, snarere end frygt eller afsky. Med disse lidt paradoksale fortællinger demonstrerede smudsaviserne, at homoseksualiteten havde flere ansigter, og altså også ofrets. Hermed blev det også muligt for læserne at forholde sig til de homoseksuelle og prostituerede mænd som netop ofre – og at forstå dem som en type homoseksuelle, der var anderledes end de ‘kvindagtige hanskøger’ på Vesterbrogade og de ‘overmattede middelstandsmænd’ som udlevede deres skjulte lyster i de hemmelige ‘Mandeklubber’.

Smudsaviserne dannede samtidig en ramme for forståelsen af homoseksualitet som et fænomen, man kunne forholde sig til ud fra den homoseksuelles omstændigheder: var han en gammel forfører, en kvindagtig prostitueret eller

en uheldig ung mand? De homoseksuelle blev igennem disse skildringer sat ind i en social sammenhæng. Her var de ikke kun syge eller syndere, men sociale figurer, hvis seksualitet kom til udtryk og kunne forstås forskelligt, alt efter dens omstændigheder.

“...et lummert Indtryk”

Smudspressen bragte jævnligt hele portrætter af de mænd, der blev hvirvlet ind i Sædelighedsskandalen, og fik indimellem gamle skolekammerater og bekendte til at fortælle om deres oplevelse af de mænd, der nu var blevet afsløret som homoseksuelle. Hermed fik læserne mulighed for at komme helt tæt på de ‘modbydelige sædelighedsforbrydere’ og de mindste detaljer om deres liv og personlighed, men når der blev for langt imellem de dramatiske retsforhør eller nye anholdelser, gik smudsaviserne endnu tættere på de homoseksuelle mænd – helt ind i deres private hjem. Både *Middagsposten* og *Aftenbladet* bragte interiører fra de forskellige ‘Mandeklubber’ i København, og her blev ikke sparet på detaljerne. *Middagsposten* inviterede med artiklen “Sædeligheds-Affæren” fra den 29. november 1906 sine læsere helt ind i de mest intime rum i en af ‘Mandeklubbens’ samlingssteder i Larslejsstræde: “Lejligheden bestod af seks Værelser. Først kom man ind i et mindre, et Slags Modtagelsesværelse med tykt Straatæppe over Gulvet. En Divan og en Ampel var hele Møblementet; kun hang der over den ene Væg et mægtigt Spejl. Derfra kom man ind i Dagligstuen, der var meget elegant, med tykke Tæpper, Portiører og Gardiner og nydelige Møbler. Væggene dækkedes af Malerier af unge, nøgne Mandfolk, deriblandt et Originalmaleri forestillende to velskabte, unge Mænd, malede af en kendt københavnsk Kunstner. Tapeter og Møbler var holdte i rødt; i den dæmpede, røde Belysning øjnede man et elegant Flygel og en Etagère med Stabler af Fotografier af perverse Mandfolk. Det tredje Værelse maa nærmest kaldes en Billardsalon med Kurvemøbler – Værelset ved Siden af var Soveværelse med en stor Mahogni Dobbeltseng, en pragtfuld dobbelt Servante, to Natborde, og bestandig frisk Whisky og Vand; ogsaa her var der Straatæpper paa Gulvet. Det inderste Værelse var det mest interessante. Hele Møblementet bestod af en Divan og to Servanter; Gulvet dækkedes af kostbare Skindtæpper. Det Hele oplystes af tre Lygter, der hængte i Hjørnerne og kastede et svagt Skær over Interiøret, der med

Billede af Hildebrandt og Büron med venner ved sydfløjen af Tivolis Koncertsal. I baggrunden ses en skorsten på Vestre Elektricitetsværk. Fra sagsmappen i Rigsarkivet.

sine tykke, røde Gardiner og sine Mosaikvinduer gjorde et lummert Indtryk, og mindede stærkt om en offentlig Kvindes Arbejdsværelse”.³²

Smudspresen gav sine læsere et grundigt indblik i de homoseksuelle mænds mødesteder og privatsfære. De homoseksuelles mest intime rum blev derved gjort offentlige og tilgængelige for det avislæsende publikum, og de homoseksuelle mænd selv blev anbragt på grænsen mellem det offentlige og private. Ambivalensen var tydelig: smudsaviserne tog læseren med helt ind i de homoseksuelle mænds mest private rum, hvor man kunne forarges, forfærdes og pirres over de mange homoseksuelle kendetegn, man fandt; de sanseligt indrettede rum, den parvise indretning, de afslørende kunstværker. På én gang syntes smudsartiklerne nysgerrigt at ville nærme sig de homoseksuelle og trække sig væk igen i forfærdelse, en ambivalens, der i høj grad kendetegnede

den intense dækning af Sædelighedsskandalen. Ambivalensen kom givet også til at præge smudsavislæsernes håndtering af homoseksualiteten: nysgerrighed blandet med væmmelse, fornøjelse iblandet forargelse.

Vesterbro og Nørrevold

Det var dog ikke kun de homoseksuelles private rum, som blev skildret i smudsartiklerne under Sædelighedsskandalen. Også en række offentlige byrum blev af smudspressen udpeget og koblet med homoseksualitet og mandlig prostitution, og ud fra artiklerne står det klart, at Københavns udvikling til en moderne storby blev opfattet som en katalysator for prostitutionens synlighed. I “Fra Storbyens Dyb” anfører *Middagsposten*, at “Prostitutionens Hær er vokset med Storbyen. [...] Navnlig synes dette klart, efter at Hovedstadens Centrum har forskudt sig fra Kongens Nytorv til Raadhuspladsen. Det er, som om Bølgen af Letfærdighed og Last med voksende Styrke og næsten feberagtig Hast er skyllet fra den gamle By ud over Vesterbro”.³³ Særligt blev Københavns nye forlystelseskvarter på Vesterbrogade beskrevet som en strækning, hvor prostituerede af begge køn drev deres forretninger, og samme artikel bemærkede, at “Medens Skøgerne før sneg sig forbi Lygteskæret i de snævre Gyder, i det gamle København, er Vesterbrogade, Strøggaden, fra Tivoli til Frederiksberg nu ved Nattetid aldeles oversvømmet af Prostitutionen, der med Vellyst bader sig i det smældende elektriske Lys [...]”

Særligt ofte optrådte Tivoli i smudspressens artikler som et sted, hvor både de mandlige prostituerede samlede kunder op, men også hvor de ikke-prostituerede, homoseksuelle mænd udså sig mulige forbindelser. *Ekstra Bladet* bemærkede fx den 22. november 1906, med henvisning til Aae og en anden arrestant ved navn Victor Stilling, at “Det synes, som om de fleste af d’Herrers Eventyr stammer fra Tivoli”,³⁴ og, dagen efter, at Aae “navnlig [færdedes] i Tivoli og paa de andre Forlystelsessteder, hvor han udsøgte sig sine Ofre [...]”³⁵

Dr.phil. Wilhelm von Rosen har da også påpeget, at særligt Vesterbros Passage, den inderste del af det nuværende Vesterbrogade, sine steder fungerer som knudepunkter i et helt system af homoseksuelle mødesteder. En bestemt bænk ved sporvognsventesalen på Raadhuspladsen og det offentlige toilet på Nørrevold, som gik under navnet ‘det franske pissoir,’ var, sammen

Billede af Vesterbros Passage med hovedindgangen til Tivoli. Københavns Museum.

med stykket af Vesterbros Passage foran forlystelsesetablissementerne National og Tivoli, blandt de homoseksuelle og prostituerede mænd kendt som steder, hvor man kunne etablere kontakt med ligesindede. Ved hjælp af særlige øjenbevægelser, mimik og et bestemt kropssprog kunne homoseksuelle mænd diskret etablere kontakt – i storbyens mest befærdede byrum.³⁶ Dette system var dog i sagens natur ukendt for langt størstedelen af københavnernes under Sædelighedsskandalen, om end trækkeriet på pladsen foran National og Tivoli givetvis har været ganske åbenlys for de fleste borgere, der kom her for at more sig. Det var dog smudspressen, der i dækningen af skandalen påpegede og synliggjorde de homoseksuelle og prostituerede mænds brug af byrummet til etablering af seksuel kontakt, og smudsartiklernes beskrivelser af Tivoli og Vesterbrogades forlystelseskvarter som veritabelt 'jagtdistrikt' for de homoseksuelle mænd kan siges at have medvirket til at skabe en forståelsesramme for læserne om disse byrum netop som særligt homoseksuelle, letfærdige og laste-

fulde steder. Smudspressens rolle var dog dobbelt og paradoksalt: Udover at udpege de 'farlige', homoseksuelle steder i byen for de heteroseksuelle læsere kunne den, paradoksalt nok, også fungere som 'vejviser' for mænd, der søgte homoseksuelle oplevelser. I smudsavisernes sensationsjagende afsløringer af de homoseksuelle forhold, der udspillede sig i byens travleste rum, kunne homoseksuelle mænd hente information om, hvor i det københavnske byrum det var mest sandsynligt at møde andre homoseksuelle. I den øvrige presse gik det da heller ikke upåagtet hen, at de detaljerede skildringer af de homoseksuelle mænds mødesteder ligefrem kunne være en hjælp for de mænd, der måtte ønske at gøre sig erfaringer på området. *Ekstra Bladet* spurgte i artiklen "Affæren" fra den 4. december 1906 bekymret: "Naar Affæren er endt, hvad saa? Er [Sædelighedsforbryderne] blevne bedre? Eller færre? Hvem tror det? De er i hvert Fald nok blevne flere! Hvis de ikke før har fundet Vej, saa skal de nok nu finde den! Hvis de ikke før har vidst rigtig Besked, saa véd de det nu! Det er en storartet Reklame, der er gjort for den afskyeligste af alle Haandteringer! [...] Al den Skade, som en saadan Affære kan forvolde, har den sikkert forvoldt".³⁷

Homoseksualiteten var ikke kun synlig på Vesterbro, men indtog også andre byrum. Den 20. december 1906 anførte *Aftenbladet*, at "Nørreboulevard [Nørre Voldgade] er blevet et af den mandlige Prostitutions faste Markeder, et Eldorado for Sædelighedsforbrydere og Pengeafpressere".³⁸ Dagen efter kunne avisen endog berette, at en 'Assistent B.' "er en af de mest fremtrædende af de uhyggelige Personligheder, der i det sidste Aarstid har gjort Boulevarden ved Nørrevold usikker. Hans store, fede Ansigt med det røde Haar og de væmmelige Øjne er ligefrem et Varemærke for, hvad han indeholder. Hans Historier er foregaaet saa aabenlyst, at de ofte har haft flere Vidner. Et Slæng af unge Mennesker har altid fulgt ham, naar han om Aftenen gik fra Kontoret og naaede ned til Boulevarden, hvis Bænke og Træer har set Scener blive udspillet mellem ham og hans Elskere, som ligefrem ville faa Haarene til at rejse sig paa Hovedet af vore Læsere, hvis vi gengav dem. Karakteristisk er det Øgenavn, han har faaet: '25 Øre fra Isse til Fod'. Det stammer fra, at de unge fordærvede Fyre ved, at de kan altid tjene en 25 Øre hos ham ved blot at beføle ham fra Isse til Foden".³⁹

Med beskrivelser som denne gjorde smudspressen det muligt for sine læsere at forstå kvarteret ved Nørrevold som et sted, hvor de homoseksuelle, ligesom i Vesterbros forlystelseskvarter, ikke bare holdt til, men også udlevede

deres seksualitet. På denne måde kunne smudsaviserne forberede sine læsere på homoseksualitetens tilstedeværelse i disse byrum, som herved kunne indlejre sig i læsernes bevidsthed som særligt homoseksuelle steder. Man kan sige, at smudspressen stod for en 'homoseksualisering' af de københavnske byrum – forstået sådan, at smudspressen simpelthen *gjorde* de forskellige københavnske byrum særligt homoseksuelle ved at omtale dem som sådan.⁴⁰ Igennem denne homoseksualisering knyttede smudspressen altså homoseksualitet og det københavnske byrum tæt sammen. Herved blev homoseksualiteten også konstrueret som et fænomen, der kunne observeres af almindelige mennesker i det offentlige rum, og ikke kun i klinikken, fængslet eller på sindssygeanstalten.

Sædelighedsskandalen som håndteringsproces

Igennem smudspressens mange, detaljerede beskrivelser af de homoseksuelle og prostituerede mænd, deres adfærd og de byrum, de holdt til i, blev disse mænd og deres seksualitet udpeget, tydeliggjort og håndgribeliggjort for de sensationssøgende blades store læserskare. De homoseksuelle mænd blev gjort genkendelige som bestemte typer, der færdedes på bestemte steder, og læserne kunne forholde sig til dem som sådan. Sædelighedsskandalen 1906-7 udgør således en periode, hvori den bredere offentlighed og almindelige københavnere fik mulighed for at håndtere homoseksualiteten som fænomen. Frem for at skjule den eller tie den ihjel fik smudspressen gjort homoseksualiteten synlig som en del af det københavnske gadebillede, og herved blev den bragt ind i den offentlige sfære som en del af storbyens sociale liv, der vedrørte den almindelige københavnere. Homoseksualiteten var ikke længere noget, som læger, præster eller psykiatere havde monopol på at forstå og have en holdning til. Dette må siges at være en vigtig forudsætning for den offentlige debat om seksualitet som et almenmenneskeligt, socialt frem for et psykiatrisk-patologisk eller juridisk fænomen, en debat, der skulle vokse yderligere frem i løbet af det 20. århundrede.

Sædelighedsskandalen og smudspressens dækning af den var altså ikke kun en begrædelig fortrængning, undertrykkelse og marginalisering af homoseksualiteten. Skandalen rummede bestemt elementer af dette, og det står klart for

Fotografi af 'det franske pissoir' i Nørre Voldgade. Københavns Museum.

enhver, at smudspressens skildringer af “Storbyens allerlaveste Kryb” og “det usle Krapyl” vidner om en grundlæggende modvilje imod homoseksualitet.⁴¹ Men skandalen må også ses som en proces, hvorigennem der blev skabt plads til homoseksualiteten i bevidstheden hos en bredere offentlighed. Dermed – og allervigtigst – blev det muligt for offentligheden at forholde sig til homoseksualitet og den homoseksuelle som en livsstil, en social type og en del af storbyens sociale liv. I kraft af dette perspektiv kan Sædelighedsskandalen 1906-07 forstås som en begivenhed, der muliggjorde begyndelsen på den seksuelle modernitet.

1. Denne artikel bygger på forfatterens *Storbyens allerlaveste Kryb. Diskursive, af-fektive og rumlige praksisser i den københavnske smudspresses dækning af Sædelighedsskandalen 1906-7*. Kandidatspeciale i historie, SAXO-instituttet ved Københavns Universitet, 2015.
2. A. Olsen, "Fra Storbyens Dyb. Den mandlige Prostitution", *Middagsposten*, 29. august, 1906.
3. Se Henning Bech, "Det Onde i Danmark", *Dansk Sociologi* 13, no. 3 (2006), 52; og Wilhelm von Rosen, *Månens kulør, studier i dansk bøssehistorie 1628-1912, bind 2*, 1993, 720. Sidstnævnte betegner rækken af skandaløse afsløringer af homoseksuelle som "en eksplosion af moralsk panik".
4. Se Bech, "Det Onde I Danmark", 52; Rosen, *Månens Kulør, bd. 2*, 720.
5. Karin Lützen, *Byen Tømmes - Kernefamilie, Sociale Reformer og Velgørenhed*, 1998, 405.
6. Herefter overtog V.H. Lunn sagen, til den blev lukket med domsafsigelsen den 1. oktober 1907. Ibid.; Rosen, *Månens Kulør, bd. 2*, 744.
7. Rosen, *Månens Kulør, bd. 2*, 724-725.
8. Ibid., 727.
9. Et uddrag af Bürons klage blev bragt i *Middagsposten* den 16. november 1906. Se Axel, "Sædeligheds-Skandalen", 16. november, 1906. Det følgende bygger på denne kilde.
10. Rosen, *Månens Kulør, bd. 2*, 725-727.
11. Betegnelsen henviser til Mozarts opera "Don Giovanni", hvor tjeneren Leporello fører en liste over sin herres elskerinder.
12. "Carl Hansen Misbruger Fangerne", *Aftenbladet*, 12. oktober, 1906. Det følgende bygger på denne kilde.
13. Rosen, *Månens Kulør, bd. 2*, 735.
14. "Dom i Sædeligheds-Affæren", *Aftenbladet*, 1. oktober, 1907.
15. Se f.x. Carl Torp og August Goll, "Homoseksualiteten og Straffeloven", i: *Handlingerne paa Dansk Kriminalistforenings sjette Aarsmøde den 16-18 Oktober 1907*, 1908, 5-55; Thora Esche, *Rejs Dig, mit Folk*, 4. Opl., 1908; *Skal den unaturlige Last, paa Trods af Lovens klare Ord, være tilladt i Danmark?*, 1910.
16. Se f.eks. Rosen, *Månens Kulør, bd 2*, 778.
17. I 1906, året for Sædelighedsskandalens start, var oplagstallene for *Middagsposten* ca. 13.000, *Berlingske Tidendes morgenavis* 15.300 og *Politiken* 24.500. Søllinge og Thomsen, *De danske aviser 1634-1989*, bind 2, 1991, 102 og 172.
18. Ørvad Andersen et al., *Massekommunikation og offentlighed*, 97-98.
19. Peter Edelberg, *Storbyen trækker: homoseksualitet, prostitution og pornografi i Danmark 1945 - 1976*, 2012, 14. Der blev ikke på dette tidspunkt skelnet mellem transkønnethed eller homoseksualitet, og sidstnævnte betegnede derfor begge dele.
20. Olsen, "Fra Storbyens Dyb"
21. Oscar Petersen, "Løgnens Ansigter", *Middagsposten*, 24. august, 1906.
22. Osc., "En Nattefest i 'Mandeklubben'", *Middagsposten*, 21. november, 1906.
23. Axel, "Sædeligheds-Skandalen", *Middagsposten*, 16. november, 1906.
24. "Tandlæge Aae & Co.", *Aftenbladet*, 23. november 1906.
25. Axel, "Sædeligheds-Skandalen", *Middagsposten*, 17. november, 1906.
26. Se fx Torp and Goll, "Homoseksualiteten og Straffeloven", 22, 37; *Skal den unaturlige Last, paa Trods af Lovens klare Ord, være tilladt i Danmark?*, 3-4; Rosen, *Månens Kulør, bd. 2*, 694-698.
27. Axel, "Sædeligheds-Skandalen", *Middagsposten*, 17. november 1906. Det følgende bygger på denne kilde.
28. Rosen, *Månens Kulør, bd. 2*, 727.
29. A. Olsen, "Sædelighedssagen", *Middagsposten*, 18. november 1906. Artiklens fremhævning.

30. A. Olsen, “Nattens Brødre’ ødelægger en ung Mand” *Middagsposten*, 5. september, 1906. Det følgende bygger på denne kilde.
31. *Middagsposten*, 19. september 1906. Artiklens fremhævning.
32. Martin Jørgensen, “Sædelighedsskandalen”, *Middagsposten*, 29. november, 1906.
33. Olsen, “Fra Storbyens Dyb”. *Middagsposten*, 29. august 1906. Det følgende bygger på denne kilde.
34. “Affæren”, *Ekstra Bladet*, 22. november 1906.
35. “Affæren”, *Ekstra Bladet*, 23. november 1906.
36. Rosen, *Månens Kulør*, bd. 2, 754–755.
37. “Affæren”, *Ekstra Bladet*, 4. december, 1906.
38. “Sædeligheds-Affæren”, *Aftenbladet*, 20. december 1906.
39. “Sædeligheds-Affæren”, *Aftenbladet*, 21. december 1906.
40. Udtrykket ’homoseksualisering’ er lånt fra Peter Edelberg, jf. Edelberg, *Storbyen trækker*, 34–35.
41. Petersen, “Løgnens Ansigter”. *Middagsposten*, 24. august, 1906.

Rettelse til årbog 2015

På grund af en teknisk fejl er der uheldigvis faldet et afsnit ud af Birthe Hoffmanns artikel om Theodor Fontanes besøg i København i årbogen for 2015. Det drejer sig om et afsnit, der skulle have stået nederst på side 115 eller øverst på side 116. De følger her:

København har meget lidt af det sidstnævnte, men så meget desto mere af de rokokobizarrier, som man med fantasi og humor gerne digter videre på i snurrige anekdoter og spørgeshistorier. Man kan se på husene, om de i folkemunde allerede hundredevis af gange har givet anledning til spøg og vittigheder, sammenligninger og ammestuehistorier, eller ej.

Forfatterbiografier

Cecilie Bønnelycke

F. 1988, cand.mag. i historie og museologi ved Københavns Universitet, 2015. Inspektør for Nyere Tid på Langelands Museum, 2016. Ansat på Nationalmuseet fra 2010-2016 med projekter ved både Danmarks Kirker, afdelingen for Middelalder, Renæssance og Numismatik og museets Formidlingsafdeling. Af forskningsmæssige interesser kan nævnes nyere tids kulturhistorie, føleleshistorie og -teori, marginaliserings- og socialhistorie, byhistorie og museologi.
E-post: cecbon@langelandkommune.dk

Ida Haugsted

F. 1940, mag.art. Klassisk arkæologi 1968. Har været ansat på Det Kongelige Bibliotek, AOF og undervist som ekstern lektor på Københavns Universitet, undervist på Konservatorskolen, Kunstakademiet, Folkeuniversitetet. Har skrevet adskillige artikler og bl.a. *Tryllehaven Tivoli*, 1993, *Dream and reality*, 1996, *Københavns Rådhus*, s. m. Hakon Lund, 1996, *Den rene smag*, 1999, *Nye Tider*, 2003, *Italiens smukkeste Egn*, 2003, *Arkitekten Christian Hansen*, 2009 og *Nyboder*, 2012.
E-post: idahaugsted@gmail.com

Ole Dam Mortensøn

F. 1947 på Frederiksberg, cand.mag fra Københavns Universitet i fagene historie og europæisk etnologi. Fra 1978 til 2009

museumsinspektør ved Langelands Museum og forfatter af artikler samt en række bøger om kulturhistorie udgivet af museet. Søfart har i århundreder været et betydningsfuldt erhverv i det sydfynske område, hvilket forklarer, at han især har skrevet om søfart, bl.a. værkerne *Sejlskibssøfolk* 1987 og *Renæssancens fartøjer* 1995. I en lang årrække var han desuden medlem af Skibsbevaringsfonden og forfatter af fondens udgivelse: *Den sejlene kulturhistorie*, 2009. I dag er han pensionist og bosat på Strynø, men stadig aktiv som historiker / etnolog.
E-post: om@strynet.dk

Sebastian Olden-Jørgensen

F. 1964, lektor, ph.d. er ansat ved Saxo-Instituttet, Afdeling for Historie på Københavns Universitet. Han har bl. a. skrevet *Magt og pragt. Enevælde 1660-1848*, 2010 (sammen med Thomas Lyngbye & Søren Mentz), *Stormen på København 1659. Et københavnsk og national erindringssted gennem 350 år*, 2011, "Obsidio Hauniensis, Anno MDCLVIII. Et latinsk Diarium over den første fase af Københavns belejring august til oktober 1658 (sammen med Bjørn Westerbeek Dahl), *Danske Magazin*, 52, hæfte 1, 2014. Ludvig Holberg som pragmatisk historiker. En historiografisk-kritisk undersøgelse, 2015, og Herluf Trolle. Adelsmand, kriger og skolestifter, 2016.
E-mail: olden@hum.ku.dk

Person- og stedregister

A

Abel Cathrines Stiftelse, 149
Abildgaard, Nicolai, *billedkunstner*, 56
Abrahamsen, Pinkus Michael, *glashandler*, 57
Adelear, Cort Sivertsen, *sofficer*, 29
Adriansen, Inger, *historiker*, 8
Akershus, 38
Albretsen, Rasmus, *fange på Bremerholm*, 37
Alexander I, *russisk zar*, 76
Allard, Hugo, *kobberstikker*, 35, 45
Allen, C.F., *historiker*, 138
Allerslev, Pia, *kommunalpolitiker*, 19
Almindelig Hospital, 57
Amaliegade nr. 11, 84-85
Amalienborg, 47
Anatomihuset, 47
Andersen, Anders, *vagt på mudderpram*, 31
Andersen, H.C., *forfatter*, 8-9, 91, 103, 120, 133
Andersen, Rudolf, *kontorist*, 174, 176
Anderson, -ca. 1845-, *svensk? litograf*, 58
Antonetti, August Victor Frederik, *gipser*, 56, 58
Antonetti, Carlo, *gipser*, 54, 56-57, 59-60, 62, 71
Antonetti, Johanne Juliana, *f. Gelenthien, g.m. Carlo A.*, 56, 57, 60, 62, 64, 71
Askgard, Finn, *museumsinspektør*, 17
Athenæum, *læseselskab*, 102
Augereau, Charles Pierre Francois, *hertug af Castiglione, fransk general*, 76, 78
Augustenborg, 109

B

Bagsværd, 115
Ballerup Kro, 119
Bang, Joachim Vilhelm, *præst i Stenløse*, 121
Bartholin, Hans, *teolog*, 33
Bebe, *fransk søskendepar, dværge*, 74
Bech, *landsdommer*, 36
Bech, Peter, *vinhandler*, 54, 56
Bechmann, [Vilhelmine?], -ca. 1848-, *lærerinde*, 140
Beethoven, Ludwig van, *tysk komponist*, 130
Behagenske Gård, *se Strandgade* 26
Bellmann, Carl Mikael, *svensk digter*, 68, 74, 77
Bendz, Jacob Christian, *læge*, 106
Bentz, Wilhelm, *maler*, 116
Bengtzen, Lars, *kudsk*, 118
Benkert (Kertbeny), Karl Maria, *tysk-ungarsk forfatter*, 166
Bergen, 32, 37
Bergenhus, 32
Bergh, Rudolph, *læge*, 140
Bernhard, Carl, *se A.N. de Saint-Aubain*
Bernstorff, A.P., *statsmand*, 84
Bertillon, Alphonse, *fransk antropolog*, 162
Bismarck, Otto von, *tysk politiker*, 70
Bissen, Anne, *datter af H.V. Bissen*, 137
Bissen, H.V., *billedhugger*, 137, 141
Bissen, Vilh., *billedhugger*, 137
Bjerring, Vilhelm Jacob, *sprogmand*, 138
Blekinge, 30
Blom, Peter Ludvig, *murermester*, 64

Blædel, Nicolai Gottlieb, præst i Garnisons Kirke, 149
Blåtårn, Københavns Slot, 38
Bohr, Henrik Gerog Christian, lærebogsforfatter, 139
Boisen, Meta, f. Grundtvig, g.m. P.O. Boisen, 140
Boisen, P.O., lærer, 140
Bonaparte, Francois Charles Joseph, “Napoléon II”, hertug af Reichstadt, 76
Borgbjerg, Frederik, politiker, 12
Borgervennen, tidsskrift, 102
Bornholm, 23
Bounaparte, Lætitia, Napoleons mor, 76
Bournonville, August, balletmester, 8, 127-128
Bournonville, Edmond, læge, 127
Bournonville, Helene, f. Håkonson, g.m. August Bournonville, 127
Bournonville, Therese, datter af August Bournonville, 111, 127, 129
Bremerholm (gade), 22
Bremerholm (orlogsværft), 22, 24-26, 28-33, 35-39, 41, 43-44, 46-50
Bremerholm Kirke, se Holmens Kirke
Bremerholms Kirkegård, se De Fattiges Kirkegård
Brolæggerstræde, 86
Bryde, August Conrad Ernst, konditor, 70
Brønshøj, 19-20
Brønshøj Torv, 19
Brønshøjlejren, 19-20
Budolfi Kirke, Ålborg, 59
Bull, Ole, norsk violinist, 75
Buntzen, Heinrich, billedkunstner, 133
Byron, George Gordon, engelsk digter, 75, 77
Büron, Jean, skuespilelev, 160-161, 178

Bærentzen, Em., maler, 90
Bønnelycke, Cecilie, historiker, 156-183
Børnehusets Kirkegård, 50
Børsen, 35
Børskanalen, 41
Baaths, -1845-, sanger, 68

C

Campe, Joachim Heinrich, tysk pædagog, oversætter, 103
Canova, Antonio, italiensk billedhugger, 68, 77
Capozzi, Domenico, hofviktualiehandler og hermetikfabrikant, 114
Caritas, orlogsskib, 49
Caritasspringvandet, 8
Carl, dansk prins (Haakon VII), 12
Carl-Nielsen, Anne Marie, billedhugger, 10, 11
Carlstad, se Brønshøjlejren
Casino, teater, 8, 112
Casorti, Giuseppe, mimiker, 75
Choiceul-Praslin, Théobald af, fransk hertug, 75
Christensen, Niels, løsgænger fra Roskilde, 37
Christensen, Ole, klokker i Århus, 36
Christian IV, dansk konge, 8, 23, 30, 48, 76
Christian V's rytterstatue, 8
Christian VIII, dansk konge, 88
Christian IX, konge, 11
Christiansborg Slot, 12, 14-15, 19, 79
Christiansborg Slotskirke, 100, 149, 152
Christiansborg Slotsplads, 114
Christiansdatter, Mette, bådsmandskone, 41
Christianshavn, 46-47
Christianshavns Vold, 88
Christiansø, 25

Comestabili, Louis, konditor, 56
Cromwell, Oliver, engelsk protektor, 76

D

Dahlerup, Aksel, journalist, 18
Dalgas, Carlo, plejebarn hos Susette D., 140
Dalgas, Enrico Mylius, ingeniør, hedeopdyrker, 140
Dalgas, Susette, lærerinde, 136-137, 139-141, 143
Dannekvindeskolen, 136-141, 143
Danner, Louise, grevinde, 88
Davout, Louis-Nicolas, fyrste af Eckmühl, fransk general, 76, 78
Dickens, Charles, forfatter, 102
Dirksen, Jan, kobberstikker, 24
Djorup, Frants, læge, 104
Djorup, Michael, stabslæge, 104
Drachmann, Erna, se Erna Juel-Hansen
Drachmann, Holger, forfatter, 112
Dramm, Friedrich Adolph, urmager og mekanikus i Flensborg, 59
Dreyschock, Alexander, tjekkisk pianist, 133
Dyrehavsbakken, 115

E

Edgeworth, Maria, engelsk forfatterinde, 102
Eschricht, Daniel Frederik, zoolog, 134
Eugen (Eugène de Beauharnais), hertug af Leuchtenberg, 76
Ewald, Johannes, digter, 102

F

Falbe, Petrine, -ca. 1850-, 132

Fattiges Kirkegård, 50
Fenger, -ca. 1848-, håndarbejds lærerinde, 140
Ferdinand Philippe, hertug af Orléans, 76
Figaro, forlystelsesetablissement, 169
Finmarken, 37
Foersom, Sophie, skolebestyrerinde, 120
Francke, Karl, embedsmand, 136
Frederichsen, Theodora Hanna, veninde af Henriette Skram, 146, 148
Fredericia, 25
Frederik II, dansk konge, 24, 28, 50
Frederik III, dansk konge, 5, 9-12, 14, 18
Frederik V, dansk konge, 68
Frederik VI, dansk konge, 74, 76
Frederiksberg Allé, 79
Frederiksberg Allé nr. 1, 63, 66, 68, 72-73, 79
Frederiksberg Allé nr. 2-4, 71
Frederiksberggade nr. 15, 160
Frederiksborg Slot, 43, 47
Frederiksholms Kanal (gade), 137
Freund, Georg Christian, billedhugger, 138
Freund, H.E., billedhugger, 138
Freund, Olympia, datter af H.E. Freund, 138
Friedrich II, konge af Preussen, 68, 74, 76
Friedrichsen, V.H., arkitekt, 69, 71
Frisch, Dorothea, f. Tutein, g.m. Hartvig Marcus F., 56
Frisch, Hartvig Marcus, direktør, 56
Frisch, Sophie, datter af Hartvig Marcus F., 56
Fritz, Hartvig, skolebestyrer, 107
Frølich, Lorenz, billedkunstner, 129, 133

G

Gade, Niels V., komponist, 133
Gammel Dok (Gammelholm), 46

Gammel Strand, 148
Gammelholm, *se Bremerholm*
Garigue, frk., -ca. 1848-, *skolebestyrer*, 135-136
Garnisons Kirke, 149
Gaudenzi, Comino, *konditor*, 63
Gebauer, K., *fotograf*, 89
Gedde, Christian, *officer, korttegner*, 42
Geelskov, 115
Gelenthien, Johan, *skibskaptajn*, 56, 71
Genlis, Stéphanie Félicité, *fransk forfatterinde*, 103
Gilleleje, 115
Goethe, Johann Wolfgang von, *tysk forfatter*, 68, 74, 77
Grundtvig, N.F.S., *teolog*, 8, 138-140
Gråbrødretorv, 8
Guerra, Clothilde, *beriderske*, 114
Gundsømagle Kirke, 118
Gustaf III, *svensk konge*, 76

H

Hall, C.C., *nationalliberal politiker*, 101
Halstedkloster, 31
Halt, Henrik, *musketerer*, 43
Hammerich, Martin, *skolebestyrer*, 91
Hammershus, 23
Hans, *dansk konge*, 25
Hansen, Carl, *overbetjent*, 162, 164
Hansen, Charlotte, *f. Møhl, g.m. P. H.*, 121, 124
Hansen, Constantin, *billedkunstner*, 141
Hansen, Niels, *bonde*, 41
Hansen, Peter, *præst i Slangstrup*, 121
Hansen, Rasmus, *rytter*, 31
Hanson, Peder, *præstesøn*, 28
Harder, Hans Michael, *maler*, 54
Harder, Johanne, *g.m. Hans Michael H.*, 54
Harkjær, Lasse, *officer*, 19
Harting, Marcus Hertz, *glashandler*, 57
Hasle, 23
Hatry, Jacques, *fransk officer*, 78
Haugsted, Ida, *arkæolog, kunsthistoriker*, 54-81
Hauser, Kaspar, *hittebarn*, 74
Hedemann, H.C.G.F., *general*, 78
Hegemand, *officer*, 31
Heiberg, Johan Ludvig, *forfatter*, 102, 113
Heiberg, Johanne Luise, *skuespillerinde*, 113
Hejstrup, Gundsømagle Sogn, 95, 118-121, 124
Hellberg, Sigvald, *kommunalpolitiker*, 18, 19
Helsingør, 37-38, 115
Helweg, Ludvig Nicolaus, *teolog*, 140
Henrik IV, *konge af Frankrig*, 76
Hertz, Henrik, *forfatter*, 120
Heyder, Otto, *korttegner*, 29
Heymann, Isaak Wulff, *vekselerer*, 54
Hildebrandt, Johannes, *ekspedient*, 169, 178
Hjort, Anna, *datter af professor H.*, 106, 126
Hjort, Louise, *datter af professor H.*, 106, 126
Hjort, Peder, *professor*, 106, 126
Hjorth, Frederik, *politiasistent*, 106
Hoë, Emma, *moster til Henriette Skram*, 107, 110-111, 129-132, 135, 144, 149
Hoë, Johanne, *født From, g.m. Emanuel H.*, 84, 107
Hoë, Herman, *søn af Emanuel H.*, 84
Hoë, Emanuel, *justitsråd*, 84
Hohlfeld, Minna, *bonne*, 117
Holberg, Ludvig, *forfatter*, 9, 77, 87, 102, 105, 113
Hollænder, Jacob, *fiskal*, 41
Holm, Edvard, *professor*, 9, 12

Holmen, *se Bremerholm*
Holmens Bro, 24
Holmens Kanal, 24-26, 41, 47, 100
Holmens Kirke, 17, 29, 50
Holmens Kirkegård, 50
Holmes, *brødre, pianister*, 133
Holst, Elisabeth, *skuespillerinde*, 113
Holst, H.P., *lærebogsforfatter*, 138
Holstein-Ledreborg, Henriette, *lensgrevinde, f. de Løvenørn*, 131
Holsteinsgade, 151
Hornbæk, 115
Hornemann, Christian, *miniaturemaler*, 84
Hostrup, Jens Christian, *digter og teolog*, 113
Hultmann, Fritz Wilhelm, *skuespiller*, 127
Hvedstrup, 121
Hvidt, L.N., *nationalliberal politiker*, 101
Høedt, Frederik Ludvig, *skuespiller*, 127

I

Ibsen, Hans, *fæstebonde på Jomfruens Egede*, 36
Ingemann, B.S., *forfatter*, 8, 102, 114, 120
Irminger, Otto, *søofficer*, 112, 129
Isefjorden, 118
Islandske Reberbane, 45

J

Jensen, Carlo, *sandsynligvis agent*, 176
Jensen, Edvard, *bornholmer*, 36
Jensen, Erik, *matros*, 31
Jensen, Erland, *tømmermand*, 31
Jensen, Hans Peter, *læge*, 110
Jerichau, J.A., *billedhugger*, 133

Jerichau Baumann, Elisabeth, *billedkunstner*, 133
Jerndorff, Just Ulrik, *landskabsmaler*, 60
Jessen, Tycho, *officer*, 77
Jeurdan, Jean Baptiste, *fransk general*, 78
Joensen, Eystiern, *islænding*, 36
Johannesdatter, Inger, *løsgænger*, 37
Johansen, Karl Place, *arrestant*, 157-158
Juhl-Hansen, Erna, *f. Drachmann, forfatter*, 112
Jyllinge, 118
Jürs, J., *lærebogsforfatter*, 138
Jørgensen, Gullbrand, *nordmand*, 36
Jørgensen, Henriette Nicoline Thomasine, *skuespillerinde*, 87
Jørgensen, Peder, *fæstebonde på Vallø*, 36

K

Karl XII, *svensk konge*, 68, 74, 76
Karl XIII, *svensk konge*, 76
Karl XIV, *svensk konge*, 68, 74, 76, 78
Kastellet, 25
Katrinebjerg, 121
Kennedy, Grace, *skotsk forfatterinde*, 103
Kiel, 59
Kierkegaard, Søren, *filosof*, 153
Kikkenborg, 24
Kirkerup, Andreas, *arkitekt*, 54, 57, 59
Knabrostræde, 86
Knapstedgård, *hotel*, 118
Knudsen, H.C., *skuespiller*, 74
Knudsen, Søren, *møller i Årup*, 40
Kongelige Teater, 109-110, 112-113
Kongelunden, 115
Kongens Nytorv, 8, 179
Korsør, 18, 41, 43, 149

Krabbeløkke, 26
Krogballe, Christian Malte, *teolog*, 140
Krogballe, L. *kontorchef*, 106
Kronborg, 25
Kunstakademiets Billedhuggerskole, 51
Kunstforeningen, 60
Københavns Kommunehospital, 162
Københavns Rådhus, 10-13, 15
Købke, Christen, *billedkunstner*, 150-151
Køge, 37
Køge Bugt, 114

L

Lange, E., *fotograf*, 147
Lannes, Jean, *hertug af Montebello, fransk general*, 78
Larcher, Frederikke Nicoline, *skuespillerinde*, 113
Larsen, Peder, *landstryger*, 37
Larslejstræde, 177
le Fèbres, Pierre Francois, *fransk general*, 78
Lehmann, Orla, *nationalliberal politiker*, 8
Levetzaus Palæ, 56
Levysohn, Leonel, *broderiforhandler*, 141
Lewin, Joseph, *mimiker*, 59
Lichtenberg, -1845-, *tenorsanger*, 68
Liliencron, Rochus von, *tysk germanist og musikhistoriker, baron*, 132
Lille Kongensgade nr, 14, 56
Listov, Jens Vilh. Victor, *professor*, 140, 145
Livjærgade, 151
Lolland, 43
Lorck, Lorents, *præst i Hvedstrup*, 121
Louise Augusta, *prinsesse*, 109
Louise, *dansk dronning, g.m. Christian IX*, 11

Lumbye, H.C., *komponist*, 8
Lund, F.C., *teatermaler*, 9
Lund, Johannes, *skomagermester*, 60
Lundby, J. Th., *billedkunstner*, 138
Lübeck, 59
Lyngby, 117
Lyngsie Jakobsen, Eyvind, 82-83
Læssøe, Th., *billedkunstner*, 133
Lønborg, Ad., *fotograf*, 131
Løven og Hesten, *skulpturgruppe*, 8

M

Madsen, Anders, *svenskfødt soldat*, 31
Madsen, Jens, *hampebanker på Bremerholm*, 47
Madvig, J.N., *professor*, 8
Maglehøj, Ølstykke, 123, 125
Maglekilde Kuranstalt, *Roskilde*, 66
Malling, Ove, *forfatter*, 102
Malmö, 28
Mariboe, Carl M., *skolebestyrer, professor*, 136, 140-141
Mariboe, Moses Levin, *købmand*, 56
Mariboers Skole, *se Dannekvindeskolen*
Marmorpladsen, 117
Marryat, Horace, *engelsk forfatter*, 138
Marstrand, Wilhelm, *billedkunstner*, 138
Martensen, H.L., *biskop*, 100, 124
Mendelsohn-Bartholdy, Felix, *tysk komponist*, 130
Meyer, Henriette, *moderhandlerinde*, 57
Meyer, Wilhelmine, *moderhandlerinde*, 57
Michelsen, Niels, *fæstebonde på Brockdorf Gods*, 36
Molière, Jean Baptiste Poquelin, 26
Moltke, Ludvig, *oversætter*, 102

Montebello, hertugen af, *se Jean Lannes*
Montez, Lola, *spansk danserinde*, 73
Moreaux, Jean Victor, *fransk feltherre*, 78
Mortensdatter, Mette, *kagstrøget kvinde*, 37
Mortensen, Hans, *fange på Bremerholm*, 37
Mortensen, Hans, *tømmermand*, 36
Mundt, J.H., *overretssagfører*, 107
Murat, Joachim, *storchertug af Berg og Kleve*,
fransk marskal, 78
Mühlertz, Peter Christian, *overretssagfører*,
 107
Mylius Thomsen, Allan, *lokalpolitiker*, 19
Mynster, J.P., *biskop*, 100, 124
Möhl, Johannes, *søn af Knud og Louise M.*,
 123-124
Möhl, Knud, *præst i Ølstykke*, 87, 90, 106, 110,
 118, 121-125
Möhl, Louise, *f. Schram, g.m. Knud M.*, 87, 90,
 121-122, 124
Möhl-Hansen, Kristian, *billedkunstner*, 121
Møller, Carl Johan, *søn af Niels Urban M.*,
 62-63, 70, 75
Møller, Mathilde Juliane, *f. Antoniotti, g.m.*
Nicolai Urban M., 56, 59, 62-63, 70-71
Møller, Nicolai Urban, *gipser og vokser*, 54,
 58-60, 62-73, 79

N

Nakkehoved Fyr, 115
Nansen d. Æ., Hans, *borgmester*, 12
Napoleon I, *fransk kejser*, 68, 74, 76, 78-79
National, *forlystelsesetablisement*, 180
Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg Slot, 9
Neergaard, Niels, *politiker*, 15

Ney, Michael, *fransk general*, 78
Nielsen, N.P., *skuespiller*, 113
Nielsen, Søren, *fæstebonde på Samsø*, 36
Nora, Peter, *fransk historiker*, 5, 16, 19
Norge, 12
Norrie, Charlotte, *kvindesagskvinde*, 14
Nyborg, 25, 28
Nygade, 56
Nyhavn, 26
Nyholm, 46-47
Nykøbing Falster, 37
Nykøbing Slot, 37
Nyrop, Martin, *arkitekt*, 10, 12-13
Nytorv, 56
Nyværk, 46
Nørre Boulevard, *se Nørre Voldgade*
Nørre Voldgade, 181, 183
Nørrebro, 117

O

Oehenschlæger, Adam, *digter*, 68, 74, 76, 79,
 101-102, 113
Oehenschlægerspladsen, 72
Olaen, Fr., *fabrikant*, 11
Olafsson, Jon, *bøsseskytte*, 39, 41
Olden-Jørgensen, Sebastian, *historiker*, 5-21
Oldenburg, Valdemar, *overpræsident*, 12
Oldenhauer, -1845-46-, *pianist*, 68
Oldnordisk Museum, 115
Olesen, Søren, *politiker*, 16
Olsen, Christen, *løsgænger fra Bergen*, 37
Olsen, Fr., *fabrikant*, 11
Olsen Schaaning, Jens, *fange på Bremerholm*,
 30
Oringe Hospital, 110

Orlandi, Venanzio, *gipser*, 62
Overskou, Thomas, *skuespiller, forfatter*, 8
Oxholm, Jørgen Nicolai, *præst i Jyllinge*, 121

P

Paganini, Nicolo, *violinist*, 73
Paludan-Müller, Fr., *digter*, 84, 103
Paulli, Jacob Henrik, *historiograf og diplomat*, 6-7
Paulli, Just Henrik, *slotspræst*, 100, 148-149
Paulli, Simon, *læge*, 6
Paulsen, Anna, *plejedatter hos Natalie Zahle*, 149
Pedersen, Niels, *fange på Bremerholm*, 31
Pedersen, Vilhelm, *illustrator*, 103
Peter den Store, *russisk zar*, 68, 74-75
Petersen, Axel Otto Vilhelm, *handelsmand, kelner*, 158-159
Phister, Ludvig, *skuespiller*, 87, 113
Pierotti, Francisco, *gipser*, 62
Pierotti, Lorenzo, *gipser*, 62
Pius VII, *pave*, 77
Ploug, Carl, *redaktør, forfatter*, 8
Ponte-Corvo, prinsen af, *se Karl XIV*
Pontoppidan, Erik, *biskop, topograf*, 38
Praslin, hertugen af, *se Choiseul-Praslin, Théobald de*
Price, søstre, *skuespillerinder*, 127
Proviantgården, 49
Puskin, Alexandr, *russisk forfatter*, 74, 77

R

Rafael, *orlogsskib*, 30
Ramus, Christian Melchiorsen, *præst*, 33

Rantzau, W., *viseforfatter*, 70
Rasmussen, Louise, *se Danner, Louise*
Reberbanen, Bremerholm, 25, 29, 44, 47, 51
Rendsborg, 25, 59
Richardt, Christian, *digter*, 8
Ridehuset, Christiansborg, 8, 101
Riise, Fr., *fotograf*, 105
Riise, J.C., *tidsskriftudgiver*, 102
Roat, Christian, *hollandsk artist*, 59, 68, 74
Rode, Ove, *politiker*, 12
Rosen, Wilhelm von, *historiker*, 179
Rosenborg Brøndkuranstalt, 66
Rosenborg Slot, 59
Rosendal, landsted, 150-151
Rosenhoff, Claudio, *forfatter*, 64
Rosenvænget, 151
Rothe, Peter Oluf, 84
Rothe, Viggo, *jernbanedirektør*, 149
Rubenstein, Anton, *russisk pianist*, 133
Rung, Georg Frederik Friesen, *skolemand*, 138
Ryberg-Hansen, Knud, *cand. theol., manuduktør*, 121
Rye, Olaf, *norsk officer*, 74
Rægaard, John Cornelius, *billedkunstner*, 20
Rådhushaven, 17
Rådhuspladsen, 161, 179

S

Saint-Aubain, A.N. de, *pseudonym for Carl Bernhardt, forfatter*, 120, 133
Samsø, 49
Sankt Hans Hospital, *Roskilde*, 110
Sankt Jørgensbjerg, *Roskilde*, 37
Scheel, Birgitte, *enke efter Otto Krabbe*, 36
Schieland, *skipper fra Kristiansand*, 39

- Schiller, Friedrich**, *tysk digter*, 68, 74, 77
- Schiott, August**, *billedkunstner*, 129, 133
- Schneekloth, Hans**, *skolemand*, 140
- Schoustrup, Andreas Ludvig**, *proprietær, ejer af Hejnstrup*, 118-119
- Schoustrup, Gerhard**, *søn af Andreas Ludvig S.*, 120
- Schoustrup, Gustav**, *søn af Andreas Ludvig S.*, 120
- Schoustrup, Henry**, *søn af Andreas Ludvig S.*, 120
- Schoustrup, Johanne (Hanne)**, *f. Skram, g.m. Andreas Ludvig S.*, 118-120
- Schoustrup, Viggo**, *søn af Andreas Ludvig S.*, 120
- Schouw, Joachim Frederik**, *professor*, 141
- Schram, Christoffer**, *konferensråd*, 84, 90-91
- Schram, Johanne**, *f. Jørgensen, g.m. Christoffer S.*, 86, 90
- Schram**, *se også Skram*
- Schumann, Clara**, *tysk pianistinde*, 133
- Schwarzenberg, Karl Philipp af**, *fyrste*, 76
- Schønberg, Dorothea Cathrine**, *f. Kirkerup, etatsrådinde*, 110
- Scott, Walter**, *engelsk forfatter*, 77
- Sebastiani, Horace Francois Bastien**, *fransk general*, 75
- Sehested, Christoffer**, *admiralitetsråd*, 41
- Sejlhuset, Bremerholm**, 24, 29, 44, 45, 50
- Shakespeare, William**, *forfatter*, 77
- Sivertsen, David**, *landstryger*, 37
- Sjælland**, 28
- Skamstøtten over Corfitz Ulfeldt**, 8
- Skat-Rørdam, Thomas**, *biskop*, 12
- Skovgaard, Georgia**, *f. Schouw, g.m. P.C.S.*, 140
- Skovgaard, N.**, *billedkunstner*, 141
- Skovgaard, P.C.**, *billedkunstner*, 141
- Skram, Amalie**, *g.m. Erik S.*, 82
- Skram, Emma**, *lærerinde*, 84, 87, 94, 103-105, 113, 119, 138
- Skram, Erik**, *forfatter*, 82, 84, 91, 93, 99, 112, 116, 119
- Skram, Gustav**, *jernbanedirektør*, 82, 84, 90, 96
- Skram, Henriette**, *institutbestyrerinde*, 82-155
- Skram, Ida Johanne**, *f. Hoe, g.m. Gustav S.*, 82, 84, 97
- Skram, Johanne**, *søster til Henrikette S.*, 106
- Skram, Johanne Margaretha**, *f. Klein, g.m. Gustav S.*, 90
- Skram, Jutta**, *søster til Henriette S.*, 94, 116, 119
- Skram, Oluf**, *bror til Henriette S.*, 91
- Skram, Tyge**, *bror til Henriette S.*, 93, 108, 118, 149, 153
- Skram, Viris**, *søster til Henriette S.*, 92
- Skram, William**, *halvbror til Henriette S.*, 99, 106-107
- Skram**, *se også Schram*
- Skåne**, 36
- Slavekirken, Bremerholm**, 50
- Slesvig, hertugdømme**, 8
- Slotsholmen**, 29, 35
- Slott-Møller, Agnes**, *billedkunstner*, 10-11
- Smedjen, Bremerholm**, 25, 29, 35, 44
- Sommerlyst, forlystelesetablisement**, 160
- Sophie Amalie**, *dansk dronning*, 9-10
- Spee, Rudolf von**, *tysk greve*, 132
- Stampe, Christine**, *baronesse*, 140
- Steen, Mary**, *fotograf*, 134
- Steenbuch, Hans**, *professor*, 33
- Stenløse**, 121
- Stilling, Victor**, *arrestant*, 179
- Stokhuset**, 25, 44, 50

Store Kongensgade, 135
Store Strandstræde nr. 18, 92-93, 106
Stormgade, 16-17
Strandgade nr. 26, 87-89
Stratton, Charles Sherwood ("Tom-Thumb"),
amerikansk dværg, 75
Suell, Eva, *enkefrue, svigermor til August Bour-
nonville*, 127
Svendsen, -ca. 1905-, *fuldmægtig*, 176
Sverige, 12
Sødring, Julie, *skuespillerinde*, 87, 113
Søkvæsthuset, 50
Sønderjylland, 19
Sørensen, -1844-, *høker*, 64
Sørensen, Rasmus, *bådsmand*, 41
Sørensen, S.A., *militerhistoriker*, 15

T

Tardini, Joseph, *ballonskipper*, 114
Terlon, Hugues de, *fransk diplomat*, 9
Thalbitzer, *ejer af Katrinebjerg*, 121
Thomsen, Thomas, *traktor*, 70
Thorvaldsen, Bertel, *billedhugger*, 60-62, 64,
68, 74, 77, 138
Thorvaldsens Museum, 60, 114
Thuresen, Frederik, *stadshauptmand*, 12
Tivoli, 66, 160, 169, 174, 178-180
Toldboden, 32, 45
Tom-Thumb, *se Charles Sherwood Stratton*
Tordenskjoldsgade 26, 159
Torsslow, Olof Ulrik, *svensk skuespiller*, 74
Tranquebar, 31, 121
Trekroner, 33
Troels-Lund, Troels, *kulturhistoriker*, 15
Tryggevælde, 37

Tugthuset, 47
Tutein, Ferdinand, 133-134
Tutein, Fernanda, *senere gift von Spee*, 132
Tutein, Josepha, 111, 129-136, 153
Tutein, Louise, *senere gift Liliencron*, 132
Tutein, Pepina (Josepha), *g.m. Ferdinand T.*,
133-134
Tylla, *velgørenhedsselskab*, 141
Tyskland, 43
Tøjhuset, 47, 49
Tøjhushaven, 46

U

Ulfeldt, Corfitz, *rigshofmester*, 8, 39
Ulfeldts Plads, *se Gråbrødretorv*
Ulricka, *russisk kæmpekvinde*, 74
Urbansen, Anders, *bonde*, 41
Urne, Christoffer, *statholder*, 38

V

Valencia, *forlystelsesetablisement*, 169
Vartov, 137
Velde, Willem van de, *hollandsk billedkunstner*,
32
Ven, 32
Vesterbro, 108, 110, 172, 173, 179, 181
Vesterbro Passage, 174, 179
Vesterbrogade, 176, 179
Vestindisk Kompagni, 33
Vestre Elektricitetsværk, 178
Vilsoët, Pierre, *professor*, 140
Vind, Regitze Sophie, *enke efter Chr. Gylden-
krone*, 41
Voltaire, Francois de, *fransk filosof*, 77

Vordingborg, 30

Værnedamsvej, 54, 60, 62-65, 69-70

W

Wandel, Andreas Carl, kirurg, 56

Weber, -ca. 1848-, tysklærerinde, 140

Wetherell, Elizabeth, pseudonym for Bogers

Warner, amerikansk forfatter, 103

Weyse, C.E.F., dansk komponist, 130

Wiehe, Michael, skuespiller, 113, 127

Wijck, Jan van, billedkunstner, 24

Wilcke, Julius, W., dommer, 159, 162

Winter, Frederik, mimiker, 59

Wivel, restaurant, 174

Worm, Christen, biskop, 33

Wrangel, Friedrich von, preussisk hærfører, 78

Waagepetersen, Gaston, søn af Mozart W., 115, 117

Waagepetersen, Mathilde, g.m. Mozart W., 87, 90, 92, 115-117, 124, 151

Waagepetersen, Mozart, vinhandler, 92-93, 102, 115-117, 134, 151

Waagepetersenske Gård, se Store Strandstræde nr. 18

Z

Zahle, Natalie, institutbestyrerinde, 82, 121, 134, 136, 138, 140-149, 153

Zahles Skole, 82, 138, 141-144

Zahrtmann, Wende, senere gift Danneskiold-Samsøe, grevinde, 131

Æ

Ærtekedlen, 88

Ø

Ølstykke, 90, 110, 118, 121-122, 124

Ølstykke Præstegård, 121-124

Øresundsregionen, 19

Ørsted, H.C., fysiker, 102, 136

Østerbro, 138, 150-151

Østergade nr. 13, 54-57, 59-60, 62-63

Østerport, 26

Østervold, 24-26, 29, 50

Å

Aae, Emil, tandlæge, 160-163, 169-170, 173-174, 176, 179